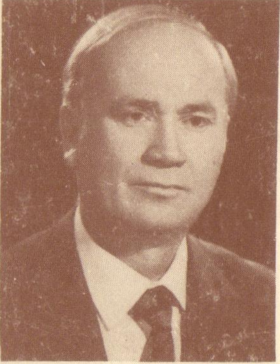

İZZET AYDEMİR (ÇUŞHA)

1925 yılında G. Antep'in Kilis ilçesinde doğan yazar Emniyet Başkomiseri merhum Harun Aydemir'in oğludur. İlk öğrenimini Afyonda, orta öğrenimini Burdur ortaokulunda tamamlayarak İstanbul Kabataş Erkek Lisesinden mezun olmuş, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi son sınıfından ayrılmış ve İller Bankasından 1977 yılında emekli olmuştur. Evli ve iki çocuk babası olan yazar Ankara Kuzey Kafkasya Kültür Derneğinin kurucuları arasında bulunmuş, 1964-1975 yılları arasında 11 yıl süreyle Kafkasya Kültürel Dergisini çıkarmıştır. Temmuz 1969 tarihinde K. Kafkasyaya, 1972 yılında da Suriye ve Ürdüne giderek oradaki Çerkeslerle ilgili araştırmalarda bulunmuş, bunları Kafkasya Kültürel Dergisinde yayınlamıştır. Ayrıca Kazanoke Jabagı, Kafkas Hikayeleri Antolojisi ve Çerkesyada Sosyal Yaşayış ve Adetler adlı kitaplarını da yayınlamış olan Aydemir Kafkasoloji alanlarındaki çalışmalarını sürdürmektedir.

izzet aydemir

GÖÇ

Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi

GÖÇ

İZZET AYDEMİR

GELİŞİM MATBAASI
229 86 91 - 229 06 75
1988 - ANKARA

ÖNSÖZ

Sürgün eğlemi Çerkes tarihinin en önemli ve en ilginç olayı olmakla birlikte günümüzde hala güncelliğini korumaktadır. Bu olay şimdiyedek ağızdan, ağıza anlatılmakla kalmış, bazı yayın organlarında ise zaman, zaman dile getirilmişse de toplu ve ayrıntılı bir biçimde işlenmemiştir.

Bu eserde çeşitli aşamalarda oluşturulan sürgün trajedisi ana hatlarıyla ele alınmış, olayın verileri yabancı kaynaklarla birlikte muhaceretteki anılara dayanarak değerlendirilmiştir. Çerkeslerin Sürgün tarihinin incelenmesine ağırlık verilirken K. Kafkasyada sürgün öncesi ve muhaceretteki sürgün sonrası Çerkeslerin yaşamı da sergilenmiştir. Sürgünün gerçekleşmesinde büyük etken olan yabancı çıkar çevrelerinin çalışmaları, Anavatanlarını yitirmemek için direnen Çerkes aydınlarının ümitsizce çırpınışları kitabın içeriğinde görülecektir.

Esere (GÖÇ) adının verilmesinin nedeni ise Büyük Çerkes Sürgününün tarihe bu isimde geçmesinden kaynaklanmıştır.

Herşeye karşın çok daha ayrıntılı ve yalnız göç olayını konu alacak olan bir araştırmaya gerek vardır.

Odak noktası çok daha parlatılmış bir sürgün tarihini yazacaklara ışık tutması dileği ile sunulur.

İZZET AYDEMİR

KUZEY KAFKASYA DIŞINA BİLİNEN İLK NÜFUS AKIŞLARI (*)

Tarihin akışı içerisinde Kuzey Kafkasyadan dışa göçürülüş, daha açık bir deyimle büyük nüfus akışı Çerkeslerin isteği dışında ve zorla oluşturulmuştur.

M.S. 374 yılında Kafkasyayı istila ederek Çerkesleri egemenlikleri altına alan Hunlar, daha sonraları Avrupa üzerlerine düzenledikleri akınlarla İmparator Atilla'nın 700.000 kişilik birlikleri arasına Adige, Oset, Çeçen vs. lerde oluşan 200.000 kişilik Çerkes süvari birliklerini katmışlardır. «Aşağıdaki şarkı onun ordusunda (Atilla'nın) hizmet ettiklerini, birçok savaşlarına katıldıklarını ispat eder». diye yazmaktadır Şora Noghumuko.(1) Heredotos tarihinde ise, Alan Nüfusunun üçte ikisinin Kafkasya dışına götürüldüğü yazılır.

Atilla'nın Avrupa'da giriştiği başarılı savaşlarından sonra ölümü üzerine dağılan birlikleri arasındaki bu K. Kafkasyalıların bir bölümü İrlandaya, diğer bir bölümü İspanyaya ve oradan da Kuzey Afrikaya geçerek buralarda

---

(*) Metinlerde geçen Çerkes sözcüğü tüm Kuzey Kafkasyalıları kapsamaktadır.

(1) Şora N. Beçmirza, Çerkes Tarihi, İst. 1974, S. 69.

bir süre varlıklarını sürdürebilmişlerse de anayurtlarına dönmek olanağını bulamayarak oralarda eriyip yok olmuşlardır.(2)

Klasik dönemlerde de Bizans, İdil-Ural boyu Bulgarları ve Altınordu devletleri ordularında, önemli sayıda K. Kafkasyalıların görev almaları sonucu yurtlarından ayrıldıkları bilinmektedir.(3)

«1334 yılında Altınordu'nun başkenti Saray-Berke, de bir Çerkes semti bulunuyordu.» (4)

Çerkeslerin Ortadoğu ve Mısıra Gelişleri : Çerkeslerin diğer bir büyük nüfus akışının da ortadoğu ülkeleri ile Mısıra olduğunu görüyoruz.

Henüz Memluklerin Mısıra egemen olmadıkları 1230 yılında son Eyyubi Hükümdarı Melik-Es-Saleh ordusunu güçlendirmek amacıyla 12.000 kişiden oluşan bir Çerkes birliğini K. Kafkasyadan getirterek askerleri arasına katmıştır.» (5)

Kafkasya doğumlu, Kürt kökenli Salahaddin Eyyubi'nin birlikleri arasında pek çok Çerkesin bulunduğu gibi ünlü komutanlarından Emir Ayazgüç «Oset» Emir Fahrettin Ayaz da «Adige» kökenli idiler.(6)

Burada dikkati çeken bir özellik müslüman olmayan Kafkasyalı pekçok asker ve komutanın isimlerinin «Arap, İslam» kökenli oluşudur ki bu da o dönemde İslam milliyetçiliğinin çeşitli soydan devşirilen ulusları biran önce eritmek politikasından ileri gelmektedir. Ayrıca yabancı uyruklu ve bir nevi lejyon durumundaki bu askerler bulundukları yerlerde direnecek bir organizasyona ve güce böyle bir ideye de sahip bulunmamaları nedenleriyle, yerel isimleri kabullenmelerinin çıkarları doğrultusunda bu yola başvuruyorlardı.

Çerkeslerin Ortadoğuya ve Mısıra getirilişleri Moğollar ve Cengiz Han zamanında, daha sonraları da bu işin ticaretini üstlenen Kırım Tatarları aracılığı ile Hıristiyan ve Yahudi kökenli esir tacirleri tarafından Ceneviz ve Venediklilerce yürütülüyordu. Esirler çoğunca Kefe ve Azak çevrelerindeki esir satıcılarından alınıyor, el değiştirerek esir pazarlarına sürülüyordu. Çoğunluğunca şamanist Kıpçak, Budist, Kalmuk ve K. Kafkasyanın Hıristiyan halkı arasında -ki o dönemlerde buralarda İslamiyet yaygın değildi- bu esirler arasında Kıpçak, Adige-Oset, Çeçen ve Tatarlar önemli yer tutuyordu. En önemli esir satış merkezlerinden olan İskenderiyede bir Tatar 130, Çerkesler 110-120, Yunanlı 90, Arnavut, Sırp, Hırvat ve Ruslar 70-80 düka altın karşılığı satılıyordu. (7)

Memlükler : Mısırda 1250-1517 yılları arasında 267 yıl egemen olan Kölemenlerin 1250-1517 yılları arasındaki dönemi Türk Memlüklerine, 1382-1517 yılları arasındaki 13 aileden; 46 sultanın egemen olduğu 135 yıllık süre ise Burciler diye adlandırılan Çerkes Memlüklarına aittir. Osmanlıların Mısırı zaptından sonra memleketin yönetimi Yavuz Selim tarafından yine Çerkes beylerine bırakılmış, Mısırda 24 ilin başına Çerkes reisler atanmıştır. Mısırdaki

(2) K. Kafkasya Hürriyet ve İstik. Savaşları, P. Kosok. İst. 1960, S. 17 ve Marcel Brion, Atilla adlı eseri, Herodotos Tar. M. Ökmen İst. 978, S. 69.
(3) Altınordu ve Çöküşü, Yakubovski, A. Yu. M. E. R. Yay. 1976, 2. Baskı, S. 8.
(4) Kabardeylerin Tarihi, Nalçık 1975 Elbruz Basım Evi.
(5) Bizim Dilek, Varşova, Ocak 1937. S. 5, Sf. 2 C. Havjoko
(6) Aynı eser ve Kafkasya Dergisi, Aralık, 1950, Sayı 11-12, Çer. Mısırla İliş. Z. Güsar ve Meydan Larusse c. 8, S. 598 Memlükler maddesi.

(7) Osmanlıların Kafkas ellerini fethi, F. Kırzıoğlu Ank. 1976 S. 71.

Çerkes kölemenleri bir süre sonra yeniden iktidara gelmiş, 1768 yılında Ahbaz Ali Bey [8] yönetimi ele geçirmiştir. Mısırdaki Çerkes egemenliği en son Osmanlıların Mısır naibi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından 1811 yılında Kahirede bir tuzak sonucu 470 kişilik Memlük reislerinin öldürülmesiyle son bulmuştur. Bu katliamdan sonra pek çok Çerkes Sudan'a, Darfur ve Vadai ötelerine sığınmış, yaşamlarına orada devam etmişlerdir.[9]

Çerkes Memlüklerin Ortadoğu ve Mısıra hangi boyutlarda ve ne miktarlarda geldiklerine dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak uzun süreli egemenlik döneminde yapılan işlerin büyüklüğü göz önünde tutulursa yüzbinlerin çok üstündeki bir nüfusun K. Kafkasya dışına taşarak asimilasyondan kurtulamadığı bir gerçektir. Mısır ordusunda Çerkeslerin etkinliği 1881-82 yılında bile görülüyordu.[10]

Burada bir olayın yansıtılmasında yarar görüyoruz: Çerkesler hangi yabancı ülkede bulunursa bulunsunlar, tarihlerinin her devirlerinde, yabancıların çıkarları doğrultusunda kullanılmaya uygun bir karaktere sahiptirler. Osmanlılara karşı çok çetin bir savaş verdikten sonra bile Mısırın yönetiminin kendilerine bırakılması Çerkeslerin yönetim ve askeri alanlardaki yeteneklerinin gözardı edilemediği gerçeğini ortaya koymaktadır. Çerkeslerin bu üstün vasıfları, içinde yaşadıkları milletin politikacıları tarafından herzaman çok iyi bilinmiş ve onlardan azami derecede yararlanma yolları hiçbir zaman unutulmamıştır.

(8) Ahbaz Ali beyin kimliği ve yaşamı için bk. T. İstiklal ve Mücadele Tar. C. Kutay, S. 917.

(9) Kafkasya Der. Aralık, 1950, Zahid Güsar, Çerk. Mısırla İlişk. Sayı 11-12.

(10) İmparatorluğa Veda İ. Bardakçı Hülbe Basımevi İst. 985, S. 190.

Bütün bunların yanısıra istedikleri ve çıkarlarıyla çeliştiği anda, onları bir kenara itivermek, hatta ağır bir şekilde suçlayıp, cezalandırmak; Çerkesler hakkında güdülen politikanın ne denli acı gerçeklere dayandığı savını ortaya koymaktadır. İşte Osmanlıların Çerkesleri kendi çıkarları için kullanma deneyimi bu sıralarda başlamış, bundan sonraki dönemler içerisinde bu tür olaylara sık, sık rastlanmıştır.

Çerkes-Osmanlı İlişkileri: Çeşitli Osmanlı kaynaklarında çok iyimser bir şekilde dile getirilen Çerkeslerle Osmanlılar arasındaki ilişkiler söylenildiği gibi hiç bir zaman gerçek dostluğa dayalı ittifaklar düzeyinde oluşamamıştır. Tarih boyunca Çerkesleri İmparatorluğa bağımlı, K. Kafkasyayı da İmparatorluğun bir bölümü olarak görmek isteyen Osmanlı düşüncesinin Kafkasyaya yönelik politikasını bu şartlar altında değerlendirmek Çerkesler için gerçekçi bir görüş olarak bilinmelidir.

Bugün bile Osmanlı - K. Kafkasya ilişkileri konusunda yazılan bazı kitaplarda şovenist ve bu konularda yeterli bilgilerden yoksun bazı Türk yazarları gerçekleri çarpıtmakta, geçmişteki Kafkasyayı, dolayısıyla Çerkesistanı hala bir Osmanlı eyaleti olarak göstermekte, buna karşı yabancı bazı yazarlar da Osmanlıların Çerkeslere karşı olumsuz tutumlarını aşağıdaki şekilde dile getirmektedirler:

Bu yazarlardan biri [11] «............................ Bütün Abaza (Abhaz), Çerkes Kabartay ve Dağıstan ülkeleri de Altınordunun varisi, Kırım hanlığının 1745 yılında İstanbula bağlanması ile Osmanlıları metbu tanımışlardır.» Di-

(11) Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ank. 1976, S. XIX, F. Kırzıoğlu.

ye yazabilmektedir. O devirlerde Adigeler Çarlık Rusyasının baskısı karşısında İstanbul ile bir dostluk anlaşması yapmış iseler de bu anlaşma Anapa ile çevresinin Osmanlılara bırakılmasını değil, buradaki kalelerin Çerkeslere yardım amacıyla askeri bir üs olarak kullanılmasını öngörüyordu. Nitekim Osmanlılar buralarda kaldıkları süre içerisinde hiçbir zaman bu kaleler dışına çıkamamışlardır. Ayrıca «Abaza ve Magrel (Gürcü) bölgelerini .... kendi oymak beylerinin yönetiminde saray ve konaklara cariye, köle yetiştiren bir çeşit esir bölgeleri olarak kendi hallerine bırakmışlardır.» «Kabileler de elde edilip Osmanlı devletine katılarak Osmanlı devleti yağma ve çapul askerlerine sahip olur. Bu suretle Ruslar barışı kaldırınca bir taraftan Osmanlı ordusu bir taraftan bunlar saldırarak galibiyet kazanılır.» (12)

«O zamanın devlet adamlarının, hilafet hükümetinin Çerkeslerden beklediği şey çocuk ve ihtiyarlar dışında 80.000 baş, zırhlarla donatılmış savaşçılar idi.»(13) «Endişeli İngilizler .... daha fazla gayret gösteriyorlar ve araç, gereç ve gönüllü toplamak için Çerkes komiteleri kuruyorlardı. Altmış beş kadar İngiliz, Fransız, Macar ve Polonyalı gönüllü olarak savaşacaklardı. Bunlar vapura bindirilmiş ve kaptan Bell de Karadenize cephaneyi kaçak almıştı.» (14)

Osmanlı yönetimi bu yardımın Kafkasyaya gönderilmesini engellediği gibi işe ön ayak olan iki Osmanlı paşasını ve İstanbuldaki yabancı gönüllüleri sürgüne göndermişti. Ayrıca Trabzon valisinin Kafkasyaya hiç bir yardımın gönderilmemesine dikkat etmesini önemle bildirmiştir. Çünkü Kafkasyaya yakınlığı dolayısıyla yardımlar bu limandan sızdırılıyordu.

(12) Aynı Eser S. 9.

(13) 18. yüzyılda Şimali Kafkasya, Fetgeri Şöenü, Yeni Kafkas, S. 31, Sf. 3 İst. 962.

(14) Cennetin Kılıçları, L. Blanche S. 236.

Osmanlılar Kafkasyayı ve Çerkesleri de yeterince tanımıyordu. Çeçenlerin ve Dağıstanlıların kim olduklarını, nerelerde oturduklarını öğrenmek gereğini ancak 18. ci yüzyılın sonlarında Şeyh Mensur'un ortaya çıkışı sonucunda duymuşlardır. Ş. Mensur Ruslarla etkin ve tehlikeli boyutlara varan savaşımlar sırasında Osmanlılardan yardım isteminde bulununca (Bu savaşlar Çeçen bölgesinde oluyordu.) Osmanlılar Çeçen ve Dağıstanlılar hakkında ilk kez ciddi araştırmalara girişmiş, bu amaçla Kafkasyaya bir gözlemci heyet göndermişlerdi. (15)

Gerçi zaman, zaman Osmanlıların K. Kafkasyaya yardım ellerini uzattıkları, çok sınırlı olsa da Ruslara karşı özgürlük savaşını sürdüren Çerkeslere yönelik bazı askeri ve politik girişimlerde bulundukları gözden kaçmamaktadır. Ne yazıkki bütün bu göstermelik eylemlerin ardında Osmanlı çıkarları ön planda tutulmuş, Çerkeslerin gerçek anlamda bağımsız ve özgür bir millet kimliği kazanması hiçbir zaman istenmemiştir. Bu davranışı kanıtlayan bir belge de Osmanlı Dışişleri Bakanlığının o dönemlerde Petersburg konsolosluğuna gönderdiği bildirgede «Bizim depolarımızda da satılacak eski silahlarımız vardır. Bunlar *Çerkesler ve Lehlilere naklonulabilirdi. Biz bunu yapmadık ve aklımızın ucundan da geçirmedik.»* Şeklindedir.(16)

Osmanlılar Ruslarla düşman ve mücadelede bulundukları dönemlerde Çerkesleri kışkırtarak Ruslarla savaşmalarına neden, olurken Ruslarla barış sürecine girdiklerinde *onları yüzüstü bırakmış, hatta pek çok kez Ruslarla*

(15) Çerkezistan Notları, İst, 1969, Haşim Ef. S. 160.

(16) Tarihte Kafkasya, Gn. İ. Berkuk, S. 522.

Çerkesler aleyhine girişimlerde bulunmaktan çekinmemişlerdir. Tarih bunun belirgin örnekleriyle doludur. K. Marx da 1829 Edirne anlaşmasıyla Osmanlılar Çerkezistan üzerindeki haklarından vazgeçmeleri yolunda, Osmanlı İmparatorluğunun sahip bulunmadığı bir şeyi Rusyaya bırakamazlar ve «Çerkesistan İstanbula karşı oldukça bağımsız durumdaydı, hatta Anapadaki Türk paşası bulunduğu zamanlarda bile Rusya kıyı ticareti konularında Çerkes ileri gelenleri ile birtakım anlaşmaalr bile yapmıştı.(17)»

Diye yazar. Ancak Edirne anlaşması uluslararası platformlarda K. Kafkasyanın Rusyaya ait olduğu izlenimini yaratmak niteliğini taşıması bakımından önem taşır. Öyle ki İngiltere başvekili Palmerston İngilterenin Rusya ile ticareti konusunda, çıkarları doğrultusunda Adiğeyi Rusyanın bir parçası olarak görüyordu. (18)

Bu konuda bir Alman yazarının görüşü de : «... gerçi Osmanlılar Çerkeslerin yararına Ruslara enerjik bir şekilde karşı koymadılarsa da Osmanlı ajanları birçok Çerkes kabilesini padişaha bağlılık yemini etmeğe ve sürekli tarihlerde Rus bölgesine saldırtmayı başardı. Bu durum doğal olarak Rusların ilerlemelerine gerekçe oldu.« (19) şeklindedir.

OSMANLILARIN K. KAFKASYA İLE İLK İLİŞKİLERİ :

Osmanlıların K. Kafkasya ile, daha açık bir deyimle Adiğe ve Abhazlarla ilk belirgin ilişkileri Karadeniz kıyıları boyunca güneyde Abhazya, kuzeyde de Adigelerle olmak üzere iki yönlü olmuştur.

(17) Birleşik Kafkasya, İst. 1965, S. 4, S. 11, Barasbi Baytugan.
(18) Ayni eser, S. I, Sf. 18 XIX asırda K. Kaf. İngiltere, C. Havjoko.
(19) K. Kaf. Dergisi, İst. 1977, S. 42, Sf. 9, Yeryüzünün Halkları, G.A. Ritter.

ABHAZYAYLA İLK İLİŞKİLER :

Abhazlar 1475 yılında Osmanlılar tarafından fethedilen Azak ve Kefe limanlarının Ceneviz ve Venediklerce yapılan ticaretlerini engellemesi yüzünden, bu tarihten itibaren Anadolunun Kuzey Doğu kıyılarına denizden seferler düzenlenioyrlardı. Içaba (Abhazca küçük gemi Askva'dan adını verdikleri yaklaşık 17 metre boyundaki kayıklarla düzenlenen bu seferler Riyon nehrinin Karadenize aktığı yerden başlıyarak Rizeye kadar olan bütün kıyı kasabalarını kapsıyordu. Buralarda giriştikleri korsanlık hareketleri sonunda aldıkları esirlerle Abhazyaya dönüyorlardı. Birçok kez süregelen bu gibi seferlerden sonra Osmanlılar işi ciddi şekilde önlemek gereğini duymuş, fakat çok engebeli ve sık ormanlarla kaplı Ahbazyayı istilayı göze alamayarak zora başvurmaktan ziyade Ahbazlarla uzlaşma yolunu seçmiş ve 1578 yılında aslen Sohumlu Ahbaz kökenli Çerkes Haydar Beyi Sohum beyler beyi olarak buraya tayin etmişlerdir. Bilahere paşa olan Çerkes Haydar Sohuma akraba ve yakınlarını da getirtmiş burada ılımlı bir politika izleyerek kısmen Abhazların güvenini kazanıp, Osmanlılara bağlılıklarını sağlamışlardır. (20)

Ancak 17. ci yüzyıl başlarında Abhazların Osmanlılara vergi vermeyi istememeleri, tamamıyla otorite altına alınamamaları ve en önemlisi de buradan ümit edilen derecede yarar sağlanamaması nedeni ile Osmanlı yönetimi buradan çekilmek zorunda kalmıştır ki Osmanlıların buradaki kısmi egemenlikleri 300 yıla yaklaşmıştır. Abhazya resmen 1829 Edirne anlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak Rusyaya bağlanmıştır.

(20) Başbakanlık Arşivi Mühimme XXXII - XXXIII ve Evliya Çelebi Seyah. geniş bilgi vardır.

ADIGELERLE İLK İLİŞKİLER :

1778 yılında Kırım seraskerliğine (Ordu Komutanlığı) getirilen Canikli Hacı Ali Paşa, kaptanı Derya Gazi Hasan Paşa ve emrindeki Osmanlı donanması ile donanmaya ikmal yapmak ve o bölgenin durumu hakkında bilgi edinmek amacıyla Adige ülkesinin Soğucak limanına demir atarak ordugah kurmuşlardır. Burada kaldığı birkaç gün süresince Adige ileri gelenlerinden Narcu Muhammed Girey, Hajan, Haprak ve Hapak ile beraberindeki silahlı adamlarıyla tanışma ve görüşme olanağını bulurlarsa da Adigelerin bir gece karargahı basıp bazı Osmanlı askerlerini esir alıp götürmeleri üzerine oradan hemen ayrılmışlardır. (21) İşte toplu bir halde Osmanlılarla Adigelerin ilk karşılaşması böyle olmuştur. Hernekadar bu karşılaşma dostluk çerçevesinde olmazsa da Canikli Ali Pş. Adigeler hakkında padişaha olumlu rapor vermiş ve Ruslara karşı bunlardan çok yararlanılabileceğini anlatmıştır. Daha sonra Canikli Ali Pş. Soğucak ve çevresinin denetimini üstlenerek oğlu Mehmet Mikdat paşayı aynı yıl Soğucak muhafızlığına getirmiştir. Gerek Canikli Ali Pş, gerekse oğlu Adige bölgesinde ılımlı ve dostluğa dayalı ilişkilere girişirlerse de Canikli Ali Paşanın Adige bölgesinde ününü arttırarak bağımsızlığa yönelik girişimlerde bulunması nedeni ile buradaki görevinden alındığı ve yerine Ferah Ali Paşa'nın atandığı anlaşılmaktadır. (22)

Canikli Ali Paşanın Kafkasyadaki girişimleri Rusların Çerkesler üzerindeki baskısını arttırmıştır.

Çerkeslerle Osmanlılar arasındaki ilişkiler Osmanlı İmparatorluğunun Ruslara yenilgisi ile sonuçlanan 1774 Kaynarca anlaşmasından sonra yeni ve daha ciddi döneme girmiştir. Bu anlaşmayla Osmanlılar Kırım Hanlığı ve Kafkasya üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunluğunda kalmışlar, (23) şimdiye kadar Ruslara karşı savaşımlarını Kırım Hanlığı ile sürdürürken Hanlığın devreden çıkması üzerine, Rusların Osmanlı topraklarına yönelik saldırı ve yayılmalarını önlemek amacıyla Çerkeslere yakınlaşmak ve onları kendi çıkarları doğrultusunda kullanma politikasını daha belirgin bir şekilde izlemeğe başlamışlardır.

(21) Tarihi Cevdet. Fatih Yayınevi. İst. 1976. Cilt 2 S. 298.
(22) Ayni eser S. 299.

Çerkeslere karşı yönelik Osmanlı planları uygulamaya konulmak istenirken gelişen olayların bilincindeki bazı ileriyi gören Çerkes yöneticileri de Osmanlıların bu amaçlarını engelleme veya kısıtlama yollarını bilmiş, onlar da kendi ulusal çıkarları doğrultusunda Osmanlıların Kuzey Kafkasyaya egemen güçlerle yerleşmelerini önlemiş, askeri yardımların belli koşullar altında ve sınırlı bir şekilde yapılmasını sağlamak başarısını gösterebilmişlerdi.

Kubandaki Adige Kalubatyiko gurubunun Çerkeslere yönelik Osmanlı yardımının Rus müdahalesine yol açacağı endişesiyle geri çevrilmesini savunmasına karşın esenliği Osmanlı yardım ve desteğinde arayan Zaniko Muhammed Geri grubunun görüşünün benimsenmesi sonucu M. Geri 1781 yılında İstanbulda bir antlaşma yapmış ve F. Ali Pş. yönetimindeki askeri kurul K. Kafkasyaya gelmiş, ilk büyük ve etkili Osmanlı müdahalesini gerçekleştirmiş, 1781 yılında da Anapa, Soğucak ve Tsemez kaleleri yeniden yapılmış ve pekiştirilmiştir.

Haşim efendinin Çerkesistan notlarından edinilen bilgilere göre Ferah Ali Pş. nın Çerkesistana vali-paşa olarak atanmasının nedenleri ve Osmanlı yönetiminin Çer-

(23) Osmanlı Hükümeti fiilen egemenliği altında olmayan topraklardan vazgeçmişti.

kesler ve K. Kafkasya hakkındaki görüş ve düşünceleri bütün açıklığı ile ortaya konmaktadır: «... Paşa oğlum. (Sadrazam Abdi Pş. Ferah Ali Paşaya hitap ediyor) .... Çerkesistan halkı eğer müslüman olmamış eski gelenekleri üzere ağaçlara ve sulara taparlarsa da, erkekleri savaş yetenekleri üstün, yiğit, döğüşçü kimselerdir. Kadınları emsalsiz güzel .... Altın, gümüş, maden ocaklarının Karun hazinesinden zengin olduğu bilinir. Böyle zengin bir ülkeye başbuğ gitmeğe vezir ve paşalardan pekçoğu can atarken seni ileri sürmenin sebebi elbet aşikardır .... Hazinesine akacak binlerce kese akçeye sahip olacak bir celali (asi) gözü pek Çerkeş yiğitlerini de silahlandırıp arkasına takarsa maazallah Rusyalıyla anlaşıp Anadoluyu ayağa kaldırarak gelir Asitaneyi (İstanbulu) başımıza yıkar!

Ferah Ali Paşa da: «... Çerkes kavmini hidayet yoluna davet etmeği gazaların (Din uğrunda yapılan savaş) en büyüğü sayarım.» karşılığını vermişti.

Bütün bu parlak ve cazip sözleri dinleyenler: «Çerkezistanın bolluğu, bereketi, kızlarının güzelliği, nezaketi ile kulaklarını doldurduğundan cümlesinin kalbinde Çerkezistan hasreti yanardı.» Ve «Ne olur bu gazaya bizi de birlikte götür. Diye bağırdılar.»

Ferah Ali Paşanın İslamiyetin yayılması konusunda başarılı oluşunun bazı nedenleri vardır. Paşa derviş ve koyu bir müslüman görünümünde, Osmanlı vezirlerinden Abhaz Mocan (Mıcın) Abdi paşanın yetiştirmesi Sohumlu bir Gürcüydü. [24] Kafkasyalıların karakter ve geleneklerine az, çok vakıftı. Bu amaçla da Türkçeyi çok iyi bilen ve Çerkesleri tanıyan Tamanlı Ali ağa isminde bir tatardan gerekli bilgileri edinmişti. Çerkeslere karşı çok

(24) Tarihte Kafkasya S. 372.

ılımlı ve kurnaz bir politika izleyen paşa ilk iş olarak ilişki kurduğu Çerkes ileri gelenlerinden Şapsuğ Perit Hajanın (Hasan) kızı Sine ile evlendiği gibi sonraları emrindeki subay ve erlerin pek çoğunun da Çerkeslerle evlenmelerini gerçekleştirdi. [25] Osmanlılarla evlenen bu Çerkes kızları islami kurallarla iyice şartlandırılmış, daha sonraları da Kafkasyadaki yakınlarıyla ilişki kurdurularak İslamiyetin Çerkesler arasında yayılmasında çok önemli rol oynamışlardır. Ayrıca «Müslüman olmadan giden kızların nikahları kıyılmayacaktır». şeklindeki dini baskılar Osmanlıların K. Kafkasyada uygulamaya koymak istedikleri politikaya açıklık getirmektedir. Bu konularda bir yazar: «... Rus emperyalizmini önlemeğe giderken Kafkasyada ayni eğlemi bir misyoner becerisiyle sinsi, sinsi yürüten Osmanlı ricalinin ibret verici davranışlarına da ışık tutmaktadır. [26] demekle bu yoldaki çalışmaları dile getirmektedir.

Ali Paşanın dini uğraşıları konusunda; «Bilakis Osmanlılarca politik bir konu ve araç olarak kullanılan dini bağlantı Kafkaslıların başına çok felaketler getirmiştir. Osmanlı toprakları, vatanlarını kaybetmiş olan Kafkaslılar için bir sığınak ve mezar olmuştur.» Diye yazmaktadır Berkuk Paşa. [27] Ayrıca 40000 tatarı Anapa dolaylarında Çerkes topraklarına yerleştirmesi ve bundan amaçlananın da tatarları gerektiğinde Çerkeslere karşı kullanmak olduğu gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim Tatarların Kubanda, Anapa dolaylarında yerleştirilmesinin ardından buralarda ekonomik ve sosyal düzen kısa zamanda bozulmuştur. Tatarların Anapa dolaylarına yerleştirilmesinin

(25) Çerkezistan Notları HAŞİM EF. İst. 1969 Sf. 124 M. Güneş.
(26) Kölelik Dönemeci, Kemal Bilbaşar, İst. 1977, S. 529. Ayni eser. Önsöz.
(27) Tarihte Kafkasya, S. 321-322.

sonuçları ile ilgili olarak Cevdet Paşa (Çerkesistanın eski zenginliği ve düzeni kalmamıştı)» Der. (28)

İstanbuldan din adamları getirerek bunları Çerkesler arasında misyoner olarak kullanma becerisini gösterebilmiştir öyle ki din adamlarının Kafkasyaya geldiği seneye (İmam yılı) adı verilmiş, bu tarihten sonradır ki Çerkes isimleri bırakılarak Ahmet, Mehmet gibi Osmanlıca isimleri alınmaya, çocukların sünneti için sünnetçiler getirilmeğe başlanmıştır.

Ferah Ali Pş.nın ölümünden sonra eskiden olduğu gibi ılımlı politikanın yerini terör ve baskı aldığından islamiyetin yaygınlaşması hızını yitirmiştir.

Bir çok Osmanlı kaynakları Ferah Ali Paşanın Kafkasyala ilgili çabalarını çok başarılı bir çalışma olarak gösterirlerse de, paşanın bu türden uğraşıları Çerkeslerin aleyhine olmuştur. Paşanın dinsel çabaları dışında hiç bir sosyo-ekonomik, idari, ve politik çalışması göze çarpmamakta aksine Çerkes Ticaret ve savaş gemilerini, tersanelerini imha etmiş olması Çerkes denizciliğine indirilmiş bir darbe niteliğindedir. O devirde Adigelerin 35 büyük ve sayısız küçük tonajda savaş ve ticaret gemileri ile Ahbazların büyük sayıda savaş gemileri vardı.

(28) Tarihi Cevdet, Gençlik Matbaası 973, C. 4, S. 46-47.

ÇERKESLERDE DİN VE DİN'LERİN ETKİLERİ

DURUDİZM :

Çerkesler tarihin ilk dönemlerinde güneşe tapınıyorlardı. (29) Daha sonraları çeşitli aşamalarla üç din evrimi geçirmişlerdir. Durudizmin egemen olduğu ilk dönemlerde tabiat kuvvetlerine yönelik inançların etkinliği çok büyük olmuştur. Çerkeslerin başlıca ilahlarından en önemlileri arasında : ŞIBLE (Yıldırım, savaş, adalet), LEPS (Ateş), SEOSZERES (Su, rüzgar, ırmak), ZİGUTHE (Gezginler, avcılar), MEZİTHE (Orman), KOTİJ (Kueds) (Kutsal meşe ağacı) gibi ilahlar bulunuyordu. (30)

Bunlar arasında en önemlisi Kotij sayılabilir. Çerkesler bütün büyük ve önemli toplantılarını bu ağaç altında yapar, savaş ve barışa dayalı kararlarını bu ağaç altında tartışır ve karara varırlardı. (31)

Çerkeslerde Durudizm'in totemik şekli yoktu.

(29) Kabartay-Balkar Tarihi, Nalçık, 1975.
(30) Kotij : Çerkeslerin büyük değer verdikleri ilah.
(31) J. Baj . Çerkesyada sosyal yaşayış ve Kafkasya Kül. D. S. II, S. 3.

HIRISTİYANLIK :

Çerkesler arasına ilk girişi Gürcü tarihçisi Vakhtang'a göre miladi 40. yıllarda olmuş, ancak gerekli ortamı bulamadığından etkisiz kalmıştır. Yine miladi 55. yıllarda başlayarak Abhazya ve Gürcistan kanalıyla ve Bizans misyonerlerince ; Osetyaya, oradan da Kabardey ve diğer bölgelere olmuştur. 6. yüzyılın başlarından itibaren 546 yılında Jüstinyen döneminde Abaza Yafrat önderliğinde, Abhazya da yayılmaya başlayan hıristiyanlığın 527-565 yılları arasında önce Grekler, daha sonra da yine Bizanslılar tarafında kıyı Adigeleri arasında yayılmaya başladığı, buradan da Kafkasyanın iç kesimlerine girdiği son yapılan arkeolojik araştırmalarla gün ışığına çıkmıştır.([32])

İlk kilise Jüstinyen tarafından Abhazya da Pitzunda da kurulmuştur. Bu kiliseyi 9, 10, 11. yüzyıllarda Kuban bölgesinde, Teber nehri kıyılarında Zelençuk (Hafitsey), Abhazyada da Santa ve Lıkhna ile Bedia kiliselerinin yapımı izlemiştir. ([33])

Çerkesler genellikle hristiyanlığın ortodoks mezhebindeydiler. Katoliklik ise Latinlerin 4. cü haçlı seferi sırasında ve 1204 yılında İstanbulu zaptından sonra Dominikan cizvitleri aracılığı ile Anapa ve diğer Karadeniz kıyı kentlerinde yayılma belirtileri göstermiştir. Halbuki bu sıralarda ortodoksluk buralarda hayli yaygın durumdaydı. Katoliklik Çerkes kabileleri arasında ancak Vubuhlarca benimsenmiştir. Diğer önemli bir özellikte gerek Hristiyanlık, gerekse Müslümanlık Çerkesler arasında Poliateist dönemlerden kalma birçok inanç ve bu dinlere ters düşen gelenek ve görenekleri söküp atamamıştır. Arap yazarı Mesudi 10. cu yüzyılda Kafkasyada yaptığı gezide Çerkeslerin bu eski inançlarına bağlılıkları nedeniyle onların Hıristiyan olduğunu anlıyamamıştır.

(32) Kafkas milletleri, M. Kusko, Kafkasya kültürel dergi. S. 7, S. 11.
(33) Y. Kafkas, Dr. V. Güsar, S. 28, S. 19.

Çerkesler arasında Hıristiyanlığın gerekleri papazlar yerine Şögen adı verilen din görevlilerince yürütülüyordu. Şögenlerin üstündeki görevliye de Şekhnik adı veriliyordu. Şögen İsmail, Şögen Girke ünlü bazı Adige din görevlileri arasındaydı. ([34]) Çerkes tarihçisi N. Şora : «Hiç şüphe yoktur ki Hıristiyanlığın memleketlerine girmesi yaşantılarında bir gelişme, fikirlerinde ve cemiyetlerinde yeni bir kalkınma yapmış, kültüre ve güzel sanatlara yöneltmiştir.) ([35]) Diyerek hıristiyanlığın Çerkeslere sağladığı büyük fırsatın kaçırıldığından yakınır.

MUSEVİLİK :

Museviliğin Kafkasyaya ilk girişi 8. ci yüzyıldadır. Bu tarihlerde Bizans topraklarından kovulan 20.000 kadar yahudi Kafkasyaya gelerek yerleşmişlerse de Hıristiyanlığın burada en etkili bir dönemde yayılma belirtileri göstermesi nedeniyle tutunma başarısını elde edememişlerdir. Yahudi din adamı İshak Sangari'nin bu yolda çok yoğun çalışmaları görülmüştür.

İSLAMİYET :

Adige bölgesinde hıristiyanlığın islamiyetle belirgin bir şekilde karşılaşması Kırım Hanlığının Adigelerle ilişkiye girmesiyle başlamış, 1717 yılında Kırım Hanı Devlet Giray'ın bazı Çerkes soylularına İslamiyeti kabullendirmesine rağmen yüzeysel kalmıştır. Öyleki Tatarlar Hıristiyan Çerkeslerin direnmeleri karşısında onlara müs-

(34) Çerkes Tarihi N. Şora İst. 1974 S. 59
(35) Çerkes TarihiN. Şora İst. 1974 S. 188

lümanlığı kabullenmeleri şartıyla haç takabilecekleri ödününü vermiştir. Kabardey kesiminde ise müslümanlık 18. ci yüzyılda Prens Hatogzoko döneminde efendi ve mollalar, özellikle Kadı İshak Abuk'un etkin çabalarıyla yayılma belirtileri göstermiştir. İslamiyet Kabardeye genellikle Dağıstan yoluyla girmiştir. (E. Sarkisyan, Çerkeslerin politik tarihinde, Kırım yolu ile girdiğini yazar.)

İslamiyetin batı Kafkasyada etkin bir şekilde gelişmesi Osmanlı valisi Ferah Ali Paşanın 1781 yılında Anapa ve Soğucak muhafızı olarak Anapaya yerleşmesinden sonra görülüyor ki Anapa bu tarihlerde müslüman misyoner ocağı durumundadır.

Abhazyaya İslamiyetin ilk girişi 737-738 yıllarında Araplar tarafından olmuşsa da Sohumu zaptederek burasını yakıp, yıkan Arapların Abhazyadan kovulmasıyla buralarda yerleşme olanağı bulamamıştır.

Dağıstanda ise istilalar sonucu 647 yılında Araplar tarafından teröre başvurularak yaygınlaştırılmaya çalışılan İslamiyet Dağıstan Emiri Gazali, Haydak emiri Gazenferin katledilmesi ile Dağıstan halkı arasında hoşnutsuzluk yaratmış, bu nedenle uzun süre beklenen başarıyı gösterememiştir. ([36]) Örneğin 732 yılında Arap komutanlarından Mesleme Bin Abdülmelik ile 735 yılında Mervan tarafından zor ve baskıya başvurularak yerleştirilen İslamiyet Arap ordularının buralardan çekilmesi sonucu, halk eski dinleri olan Hıristiyanlığa yeniden dönmüştür. Öyleki İslam Ansiklopedisinin Lezgiler maddesinde «... Dağıstanlılar Osmanlılar zamanında hiçbir zaman müslüman sayılmamışlardır.» Diye yazar. ([36])

(36) Dağıstan ve Dağıstanlılar Ş. Erel Sf. 200 ve KAFK. Kül. D. S. 11, S. 3.

Ancak molla ve özel bir suretle yetiştirilen din adamlarının uzun süren çalışmaları sonucunda İslamiyet Dağıstanda tamamen yerleşti. Bununla beraber çoğunluğun islamiyeti kabullendiği Çerkesler arasında Hıristiyan ve hatta musevi dinine mensup olanlar bulunmaktadır. Bunlar Kabardey-Balkardaki Tatahlar, Dağıstandaki İran kökenli dağlı yahudi Tat'lardır. ([37]) Bu arada İslamiyetin Dağıstana yerleşmesinden sonra Hazar Hanlarının ibadet için bazılarının cuma günleri camiye, cumartesi Havraya, pazar günü de kiliseye gittikleri bilinir. İslamiyet Kafkasyada Çeçen ve Avarlar arasında 13. cü, İnguşlarda 19. cu yy. başlarında yerleşmiştir. Ayrıca Adige, Abhaz, Osetler hanefi; Dağıstan ve Çeçenler Şafidir. Bazı Güney Kafkas gurupları da şii mezhebindendirler.

Burada Abhazların, Osetlerin bir bölümüyle Mezdok Kabardeylerinin halen hıristiyan (Ortodoks) olduklarını belirtmekte yarar vardır.

Aynı şekilde sürgün sonrası Osmanlı topraklarına göç eden Adigeler ve Abhazlar arasında eski dinleri olan hıristiyanlığın izlerini koruyanların bulunduğu saptanmış bulunmaktadır.

Hıristiyanlık ve Durudizm arasında bocalayan Çerkes toplumunun sosyal yapısı İslamiyetin yayılması ile yeniden çalkantılı bir döneme girmiş ve bir süre büsbütün düğümlenmiştir. Birçok yayınlarda, genellikle fanatik kişilerin ısrarla üzerinde durdukları gibi islamiyet gerçekten Çerkesler arasında içtenlikle ve kolaylıkla tutunabilmiş midir? Laik, demokratik bir ruha sahip, gelenek ve göreneklerine sıkıca bağlı, bu konularda otoriter bir temele oturtulmuş Çerkes toplumunun sosyal yapısının pekçok

(37) Serbest Kafkasya : Münih, 952, S. 2,Sf. 11-12

konularda anti demokratik ve bağnaz ilkeleri içeren ve bunların uygulanmasında kesinlikle ödün vermeye yanaşmayan rasyonalist olmaktan uzak islami kurallara kolaylıkla boyun eğmesi akla yakın gelebilir mi? Bütün bu nedenler sonucunda değilmidir ki durudizm ve hıristiyanlığın kalıntıları islamiyetin gölgesi altında yıllar boyu barınma becerisini gösterebilmiştir. Eğer islamiyet Çerkes toplumu tarafından uzun süre kuşkuyla karşılandıktan sonra kabul görmüşse bunun nedeni onun toplumun yapısına olan uygunluğundan çok, bu yeni dinin Çarlık yönetiminin acımasız saldırı ve terörü karşısında bir zırh aracı olarak görülmesinden kaynaklanmış olamaz mı? Çerkes tarihçisi Şora K. Kafkasyada islamiyetin kabulünden sonra bütün sınıflar arasında ayırım gözetilmeksizin şeriat kurallarının uygulandığını, ancak prenslerle beyler, ya da beylerle milletin diğer bireyleri arasındaki meselelerin «şeriata rağmen» yine eski gelenek «Khabze» lere göre karara bağlandığını yazar.

1850 yılında Adigeler üzerinde otorite sağlamak amacıyla eyleme geçen Muhammed Emin emrindeki müslüman Abedzah ve bir kısım Şapsuglarla sayıları 6000 dolayındaki hıristiyan Şapsuğların büyük direnişi ile karşılaştı. (39) Bundan da anlaşılıyor ki henüz 19. cu yüzyıl ortalarında Adigeler arasında önemli sayıda Hıristiyanlar bulunuyordu.

Ayrıca islam dünyasında ekonomik çıkarlar gözetilerek özellikle uygulanan yakın akraba evliliklerine Çerkeslerde asla itibar edilmediği gibi, bu gibi eğlemler yüz kızartıcı suçlar arasında sayılır. Çerkes kız ve delikanlılarının yüzyıllar boyu bir arada büyümeleri, şarkılar söyleyip, müzik eşliğinde eğlenceler düzenlemeleri Çerkes sosyal yaşantısının en temel kurallarından birisi olmasına karşın bu gibi eğlemleri Adige bölgesinde izleyen Osmanlıların bütün bu olanları islamiyete ve adaba aykırı görmeleri; buna karşılık Adigelerin de Osmanlıların bu davranışlarını gülünç ve uygarlıktan uzak bir görüş olarak değerlendirmeleri nekadar ibret vericidir. Adigeyde Osmanlılar onuruna verilen bir şölende düzenlenen eğlence töreninde dile getirilenler oldukça ilgi çekicidir.

«...... Ozanlar Kamil çalıyor (40) gençler koro şeklinde marş söylüyor, kızlar Varada, Varada diye bağrışıyorlardı.»

«Çerkeslere kanı kaynamayan Çevirmen Mehmet ağa Haşim efendiye Çocuğun adı (Ha) (41), it olan bu gafiller

---

(38) Düzce Saz köyünde son zamanlara ait Haç işareti taşıyan mezar taşlarının bulunması, Sivas'ın Gürün ilçesinin Maraşlı (Erdoğan) köyünde Şogen ailesince haçların uzun süre saklanıp çevrenin etkisiyle imha edilerek hıristiyan ailelerin ibadet için camiye gitmeğe başlaması, Ürdündeki islami kurallara göre dua edilirken Hıristiyan olan bazı Çerkeslerin gizli bir şekilde haç çıkarmaya devam etmeleri, gemilerle Kafkasyadan ayrılıp Osmanlı topraklarına göçerken Adigeler arasına katılan hıristiyan Abhaz ailelerin, Hıristiyan olanların Osmanlı toprağına sokulmayacağı korkutmasıyla o gemilerde şeklen de olsa islamiyeti kabul etmeleri, bir çok Çerkesin nüfus kağıtlarında (Genellikle tapu kayıtlarında). ana ve baba isimlerinin Katerina, Marya, Vilademir, Dimitri biçiminde yazılmış olması bunun en belirgin örneğidir.

(39) Şevket Müftü Habjoko, Heroes and Emperors, S. 209-210 Bairut 1972.

(40) Kamil: Üflemeli çalınan Fülüt türünden bir Çerkes müzik aleti.

(41) Çerkesler genellikle çocuklarına öz adları dışında herhangi bir isimle hitap ederlerdi. Burada (Ha) Köpek anlamına geliyordu ki Tatar Mehmet ağa Çerkesleri iyi tanıdığına göre bunun anlamını bilmesi gerekir. Burada kasıtlı davranıyor. (Yazarın notu)

şükranlarını böyle uygulayarak bildirirler. İnşallah paşamızın irşadı ile aramıza gelin verdikleri kızların ısrarıyla bunların yakın zamanda müslüman olup adem kılığına girdileklerini görürüz dedi.» (42)

Bu gibi davranışlar Çerkeslerin Osmanlı topraklarına yerleşmelerinden sonra da süregelmiş, bugün dahi aynı tutumun sürdürülmesi Çerkeslerle içinde yaşadıkları topluluklar arasında sürtüşmelere neden olmuştur. Bütün bunlardan çıkarılan sonuç gerek hıristiyanlık gerekse müslümanlığın Çerkesler arasında tarihin derinliklerinden gelen birçok gelenek ve göreneklerle inançlarını dini kurallara aykırı görüldüğü gerekçelerine karşın söküp atamamıştır.

İngiliz dil bilgini Löve «Loeve» Kubanda Şeyh Mansurla birlikte Çerkes soylularının islamiyeti kabul ettiklerini, fakat halkın sadakatle putperest ibadetlerini yaptıklarını; yine İngiliz Mr. Bell de ileri gelen Çerkes din adamları arasında islami kuralların uygulanmasında birbirleriyle çelişen çok ayrıcalıkların bulunduğu konusunda örnekler verirler. (43) 1964 yılında yitirdiğimiz büyük bir din adamı ve hukukçu olan Çerkes yazarımız Seyin Time (H. Şemi Tümer) de islamiyetten sonra Çerkeslerde destanların azaldığını, hatta eski ve kıymetli voredlerin (44) unutulduğunu beyan eder. Birçok yobaz ve tutucu kişi ve kuruluşların Çerkes oyunlarının ve müziğinin islami inançlara aykırı olduğu gerekçesiyle kaldırılmak istendiği, buna karşın davullu, zurnalı düğünlere göz yumulduğu iyi bilinmektedir.

(42) Kölelik Dönemeci, K. Bilbaşar, İst. Tekin Yayınevi, 1977, S. 532.

(43) Jabağı Baj : Çerkesyada sosyal yaşayış ve adetler Ank. 1969, Sf. 85.

(44) Yeni Kafkas : Çerkeslerde şarkı ve mersiyeler Seyin Time S. 7. Sf. 22.

Yazar G.A. Ritte de «Zaten hıristiyanlık Çerkeslerde daima yüzeyde kalmıştır. Eğer islamlık da ondan yüzeysel değilse» (45)

«Çerkesler daha önce de hıristiyanlığa olduğu gibi İslamlığa da kayıtsız kalmışlardır. Cemaat toplantılarında mollalar müslümanları cennette bekleyen güzel zevkleri ballandıra, ballandıra anlattıkları sırada dinleyicilerin büyük bir kısmı kibirle, «Tüm bunlar mollaların meselesidir. Çok şükür biz soyluyuz» diye konuştuklarını yazar. (46)

Evliya Çelebi Kırım ve Çerkezistan anılarını dile getiren «Seyahatnamesinde Kafkasya ve Çerkeslerden uzun, uzun bahseder ve 17 ci yüzyıl sonlarına doğru yaptığı bu gezide : «Kilise yoktur, kafir ve müslüman değillerdir. Kendilerine kafir dense gazaba gelir, adam öldürürler ama behey müslüman dersen hoşlarına gider gülümserler. Öldükten sonra dirlimeğe, kıyamet gününe mahşere inanmazlar, insan ot gibi bitip, yitip gider derler. Birçokları müslümanız diye namaz da kılar ama domuz eti de yerler.» Diye sözeder.

Başka bir yazar da(47) «... Başgösteren silahlı savaşımlarda bir kısım soylu öldürülmüş, bir kısmı Ruslara sığınmış ve bunların malları halka dağıtılmıştır. Bunun üzerine bir kısım halk mescitlere saldırmış, yakmış ve yerlerine haç'lar yerleştirmiştir.»

«Çerkesler 18. ci yüzyılın sonunda cami, minare nedir bilmezlerdi.» (48)

(45) Ş. Kafkasya derg. : Yer yüzünün halkları, İst. 1977. S. 42, Sf. 9, G.A. Ritta.

(46) (Aynı eser)

(47) Dr. Şevket Müftü, Aynı eser S. 173.

(48) 5. Konferans, S. 32.

Özetlemek gerekirse Çerkeslerle Osmanlı İslam toplumu arasında sosyal yapı ve yaşayış, dil, müzik ve oyunlar, fiziksel yapı vs. bakımından benzerlik olmadığı gibi bilakis bu toplumla tamamen zıt bir görünüm egemendi. İslamda şeriatın öngördüğü çok kadınla evlilik «Poli gami», yakın akraba evlilikleri vs. hususlar Çerkes yaşamında kesinlikle yasaktı.

Neyazık ki yobaz ve tutucu kişiler aracılığı ile bazı dini kurallar Çerkes gelenek ve görenekleriymiş veya bunlarla eşdegerdeymişcesine bir görünüm altında topluma benimsetilmek istenmiştir. Bunun sonucu olarak da pekçok gelenek ve görenekler dini kurallar içerisinde yozlaştırılmış ve özdeştirilmiş, güzelim Çerkes gelenek ve göreneklerinin birçoğu da kaybolmuş veya değerinden çok şey yitirmiştir.

ÇERKESLERLE RUSLAR ARASINDAKİ İLK İLİŞKİLER :

Çerkeslerle Çarlık Rusyası arasında ilk belirgin ilişkiler 864 yılında başlamış, ilk ciddi çatışmalar ise 1594 yılında Gürcistanın güney komşularının baskıları sonucu Ruslardan yardım istemeleri üzerine olmuştur. Rus ve Kazak birliklerinden oluşturulan Çarlık ordusu Dağistan ve Kabardey birleşik kuvvetleri tarafından Tarkide yenilgiye uğratılmışlardır. Bundan on yıl sonra 1604 yılında, yine aynı yerde Çarlık ordusu ikinci kez kesin bir yenilgiye uğratılarak Rusların K. Kafkasyaya uzun süre saldırıya geçmeleri önlenmiştir. Çerkeslerle Ruslar arasındaki bu düşmanca davranışlar Osmanlılar ve Kırımlıların Çerkeslere karşı yönelik ortaklaşa saldırgan eylemleri sonucu duraklama dönemine girmiş, bir süre sonra da Çerkes-Rus yakınlaşmasına neden olmuştur. Kırımlıların kısmen de olsa Kafkasyada Çerkesler üzerinde egemenlik kurarak onlar arasında İslamiyeti yaymada terör'e başvurmaları, her yaştan Çerkes kız ve delikanlılarını devşirerek esir pazarlarına sürmeleri [49] gibi. Olayların uygulanmasında Osmanlılar adına eğleme geçmeleri, Osmanlıların da zaman, zaman etkin askeri güçlerle Kırımlıların

(49) Çerkesler her yıl Kırımlılara 3.000 çocuk vermek zorundaydı.

yanında yer almaları, tarihi gerçekler arasındadır. Bütün bu olayların ardında Osmanlıların Kafkasyanın egemenlik altına alınarak buranın Orta Asyaya girişilecek bir atılımda üs olarak kullanılması düşüncesi de yatmaktadır. ([50])

Kırım Hanı Mengi-Giray'ın Osmanlı Padişahı II. Beyazıt «1481-1495» döneminde Adige topraklarının bir kısmını işgal ederek Çerkeslerden Osmanlılar adına vergi almaları, topraklarını yağmalamaları; Yine 1610-1630 yılları arasında Kırım-Osmanlı Ordusunun iki kez Kafkasyaya girerek, bu seferleri sırasında da pek çok ganimet ile esir ettikleri gençleri, en iyi binek hayvanlarını Kırıma götürmeleri, Osmanlı padişahı 2. ci Selim'in 1569 yılında islamiyeti Çerkesler arasında kuvvete ve teröre başvurarak yaymaya çalışması Çerkeslerin Osmanlı ve Kırımlara karşı direnişe geçmelerine neden olmuştur. ([51-52])

İşte bütün bu nedenlerle Çerkeslerle Tatarlar arasındada birkaç kez yinelenen savaşlar sonunda Kırımlılar yenilgiye uğratılarak memleketten atılmışlarsa da Adigeler yine de kendilerini güvenceye almak düşüncesiyle Ruslarla anlaşma yolunu seçmişlerdir. Kırımlılar Çerkeslere onarılması mümkün olmayan zararlar vermişlerdir. Batı Adigenin uzun süre Kırımlıların işgali altında kalması sonucunda Çerkeslerin dış dünya ile ilişkileri tamamen kesilmiş, savaş yeteneklerinden çok şeyler yitirmiş, yeni silah ve savaş stratejilerine ilgisiz kalmışlardır. Bunun sonucunda da Çerkes savaş stratejileri yozlaşmış,

(50) Kabardey - Balkanlar tarihi - Nalçık. 1975. Elbruz Basımevi.

(51) Kadim Adige tarihi, Arapça, çeviri, Ş. Nogumuko'dan Dr. Ş. Habjoka Amman 1953, S. 126.

(52) Bununla ilgili olarak 1735 yılında Osmanlı Rus savaşında Adige'ler Osmanlılara karşı Ruslarla birlikte 2000 kişilik bir kuvvet göndermişlerdi. «Kaberdey Tarihi S. 66»

çökmüştür. Belirtilen bu üstün yetenekler Kırımlıların etkisinden oldukça uzak kalan Wubuhlarda kalmıştır.

Çerkeslerle Ruslar arasındaki ilişkiler daha çok Kaberdeyler aracılığı ile olmuştur. 1552, 55, ve 1556 yıllarında Hristiyan Çerkeslerden, oluşan 150 kişilik bir Çeçen gurubuyla, hıristiyan Kaberdey beylerinden Yidar Temriko «Temiryukue» ve Tizrut'un elçileri Kaniko Meşiko, Yevbuzlu İvan, Teneşiko adlarındaki kişilerden oluşan kurul Rus çarı 4. cü İvan «Korkunç İvan» ile görüşmek üzere Moskovaya gönderildiler. Çerkesler Ruslardan Kırım, Osmanlı ve Dağıstan Şamhalı'nın saldırılarından korunmalarını istemiş ve istekleri kabul edilmiştir.([53])

Bu arada Yidar Temriko'nun kızı Goşenay (Mari) adını alarak 21 Mayıs 1561 de Çarla evlendirilmiş, oğlu Salnik de (Sultan) Mihail adını alarak çarın emrinde görevli olarak Moskovada kalmıştır. ([54]))

KIRIM SAVAŞI VE ÇERKESLER :

Çerkeslerin ana vatanlarından sürülüşleri nedenleri arasında en önemli bir olay da Kırım savaşı ve bunun yarattığı sonuçlarıdır. Bu bakımdan Kırım savaşının Çerkes sürgün tarihinin incelenmesi bakımında üzerinde durulması gerekir.

Kırım Savaşı Rusların (Hasta adam) diye tanımladıkları Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bazı haklar ve Hırıstiyan ulusların, koruyucusu iddiasında bulunması; İngiltere, Fransa ve diğer bazı Avrupa devletlerinin de Osmanlıların yanında -Kendi çıkarları doğrultusunda- yer almaları sonucu 12 Mart 1852 - 10 Eylül 1855 tarihleri arasında sürdürülmüştür. Bu savaş sonunda her iki taraftan 240.000

(53) Kaberdey-Balkar tarihi, Nalçık 1975.

(54) Kaberdey-Balkar tarihi, Nalçık 1975.

kişi ölmüş ve savaş Rusların yenilgisi ile son bulmuştur. Fakat neyazık ki Kırım savaşının sonuçları Çerkeslere çok büyük zarar vermiş, onların anavatanlarından sürülmesinde en büyük etkenlerden birisi olmuştur.

Buna bir örnek göstermek gerekirse 1861 yılında Taman yarım adasına, ayni yıl Eylül ayında ikinci kez Yekatarinador (Krasnodar) kentine gelen Çar 2. ci Aleksandır Çerkeslerin ana vatanlarından çıkarılmamaları yolundaki Çerkes liderlerince kendisine yapılan başvuruyu, Kırım savaşında ölen yüzbini aşkın Rus askerinin komutanlarınca kendisine hatırlatılması üzerine geri çevirmiştir.

Kırım savaşının Çerkesler açısından bir diğer önemli yanı da K. Kafkasyanın o tarihlere kadar Osmanlı, İran ve Rusya arasında bir etkinlik alanı olmaktan çıkmış olmasıdır. Kırım savaşı öncesi İngiliz ve Fransız diplomasisi Çerkeslerle (İmam Şamil, Muhammed Emin ve Zaniko Sefer bey) ilişkiye girmiş, Şamil devletinin tanınacağı sözü verilmiştir. K. Kafkasya kuvvetleri müttefik kuvvetleri olarak tanımlanmış, hatta İngiltere hükümetinin yarı resmi organı niteliğindeki Taymis Gazetesinde Çerkesler hakkında haber sütununa yer verilmiştir. Fakat ne yazık ki diplomatik bir kadroya, yeterli propaganda olanaklarına sahip olmayan Çerkeslere verilen bu söz tutulmamıştır. Bunda Çerkeslerin müslüman olmaları da düşünülebilir. (55)

Kırım savaşı öncesinde Muhammed Emin ve İmam Şamil'in K. Kafkasyanın geleceği hakkındaki düşünceleri şöyleydi. Rusyanın yenilgisi sonunda K. Kafkasya İsviçrede olduğu gibi Rusya ile Osmanlı İmp., İran arasında tampon bir devlet haline getirilecekti. O zaman bu iki

(55) Emir Hasan, Şamil Devri, Şimali Kafkasya, Varşova, Ağust. 934, No: 4, S. 4.

lider duruma egemen olacak ve hem Osmanlı hem de Avrupalı devletlerden kurtulacaklardı. Batı Kafkasyalıların bu yoldaki düşünceleri oluşacak büyük bir savaşta bitaraf kalmaktı. Onlar daha ziyade kabile bağımsızlıklarının sürmesini istiyorlardı. Bütün bunlar göz önüne alındığında Çerkeslerin davranışları müttefik devletlere güvence vermemiş, kendi aralarındaki çekişmeler nedeniyle de Kırım seferinde Rusyaya karşı Kafkasyadan bir saldırıya geçirilmesinden vaz geçilmişti. Bu da pek doğal olarak Çerkeslerin aleyhine olmuştu. Müttefik devletler Çerkeslerin bu bitaraf kalma projesini bozmak ve onları savaşa sokmak için çok çaba sarfettiler. Çerkeslerin müttefikler yanında savaşa katılmalarıyla en azından Rusyanın Kafkas ötesi ordusu savunmada kalacak bu durum bile Rusların aleyhine acı sonuçlar doğurabilecekti.

Yaklaşan Kırım savaşı öncesinde bilinen iki yüzlü Osmanlı politikasının çarkları yeniden Çerkesler aleyhine döndürülmeğe başlamıştır. Bu kez Çerkeslerin de isteği ve İngilizlerin kışkırtmalarıyla Osmanlılar Çerkesleri Ruslar aleyhine ayaklandırmak üzere çalışmalara başlamışlardır. 30 yıla yaklaşan bir süredir Eski Zagrada sürgün hayatı yaşayan Zaniko Sefer bey hatırlanmış kendisine paşa rütbesi verilerek halkını düşmana karşı savaşıma sokması amacıyla Batı Adigeye gitmesi önerilmiştir. Sefer bey ise bu teklife karşı kayıtsızdır, gerekçe olarak yaşlandığını Adigeydeki silah arkadaşları ile etkinlik ve saygınlığını yitirdiğini, ayrıca Adigeyde yoğun ve etkili çalışmalarda bulunan Muhammed Emin'le rekabete girişmeği istemediğini dile getirmiştir. (56)

Bütün bunlara karşın yine de duygusallıktan kurtulamıyarak eski günlerin parlak ve başarılı anılarını anım-

(56) Türk İstik. ve Hür. Müc. Tarihi, Cemal Kutay Cilt, VII, Sayfa, 3779-80.

sayarak ve özellikle Osmanlıların zorlamasıyla Adigeye gitmeğe karar vermiştir.

Zaniko Sefer bey Çerkes düşünürlerince ve politik çevrelerde iki görünümlü bir portre arzeder. O, Osmanlı yanlısı Çerkes ve diğer yabancılar tarafından Çerkeslerin en büyük vatanseverlerinden birisidir ve Çerkes davasında eşsiz hizmetlerde bulunmuştur. Hernekadar bu yolda başarıya ulaşmamışsa da Çerkesler için en geçerli politikayı izlemiştir. Osmanlı yanlısı olmayan ve olayları objektif açıdan inceleyenler ise Zaniko Seferi Çerkes davasını yanlış şekilde yönlendiren, Çerkeslere hizmet verme görünümü altında Osmanlı ve İngiliz politikasının çıkarcı akışımı içerisinde Çerkeslerin birbirleriyle savaşmalarına neden olan, Ruslara karşı girişilen savaşımda Çerkes birliğini bölerek yurtdaşlarına en büyük kötülüklerden birisini yapan hain bir kişi olarak tanımlanmaktadır.

Kırım savaşında Osmanlılar İstanbuldaki Adige kökenli birçok Çerkesin önderliğinde bir seferi kurul ve birlik oluşturdular. Başta Zaniko Sefer, sadrazam Reşit Paşanın yetiştirmesi ve yine Çerkes kökenli Behçet paşa olmak üzere İstanbula sığınmış bulunan 300 kadar Çerkes ve aileleri de dahil olmak üzere Adigeye gitme hazırlığı içindeydiler. Bu amaçla Çerkes askeri eğitimi için 12 yabancı subay, Osmanlı topçu subayları, dört aylık yiyecek, çeşitli silah ve savaş araçlarıyla donatılmış Osmanlı - Mısır savaş gemilerinden oluşan donanma büyük bir gösterişle, istek dolu ve ümitle 6 Mayıs 1854 tarihinde İstanbuldan Kafkasyaya gitmek üzere hareket ettiler.

Fakat olaylar hiç de Osmanlıların düşündüğü doğrultuda değildi. Gerek İngiliz, gerekse Fransız politikacıları Kırım savaşında Osmanlıları müttefik olarak yanlarında görmek şöyle dursun onların varlığını bile istemiyorlardı. Çünkü kesin olarak kazanacakları bu savaşın bütün onur ve verimliliğini kendilerine saklıyorlardı. Bu nedenle 8 Mayıs tarihinde Varna açıklarına demirleyip oradan Batuma sefer yapması planlanmış Osmanlı donanması müttefikler tarafından verilen bir emirle durdurulmuş ve yalnızca bu bölgede devriye görevinde bulunması talimatı verilmişti. Ne yazık ki Osmanlı donanması komutanı Ahmet Paşada danışmanlarının ve Çerkes temsilci ve bazı yabancı subayların Batuma hareket etmeleri yolundaki kararlarına karşın bu olumlu yola başvurma cesaretini gösterememiştir. (57)

K. Kafkasyalılar Ruslar kadar Osmanlı ve batılı emperyalist güçlerin de egemenliğine karşıydılar. İmam, Şamil, Muhammed Emin ve Zaniko Sefer birçok kez somut eğlemlerle bu görüşlerini ortaya koymuşlardı. Bir örnek vermek gerekirse içlerinde en koyu bir şekilde Osmanlı taraftarı olan Zaniko Sefer: «Türk ordusunun Kırım cephesi komutanı Ömer paşanın Anapa istihkamına gönderdiği İngilizleri kaleye sokmamıştır. Aynı şekilde Rusların çekilmesiyle Anapa istihkamını işgal eden Sefer bey, istihkamın deniz yönündeki kısmını uçurmak isteyen Fransız subaylarını da kaleye sokmamıştır. Anlaşılıyor ki Çerkesler Ruslardan kurtulduktan sonra, başka bir milletin uyruğuna da girmek istememektedirler. Özgürlük ve bağımsızlıkları için yeni bir düşmanla savaşıma girmektense, bizimle savaşımı tercih etmektedirler. Çünkü üç nesildenberi süregelen savaşlar, bizimle ne biçimde döğüşeceklerini onlara öğretmiştir. Bu nedenle, bilinmeyen bir düşmanla uğraşmaktansa, bizimle uğraşmayı tercih

(57) Ayni eser, cilt VII, S. 3793 de geniş bilgi var. (56)

ederler.» Şeklinde dile getirilenler bunun en büyük kanıtıdır. ([58])

ZANİKO SEFER :

Zaniko Sefer bey soyca Çerkes ve K. Kafkasya vatandaşıydı. Sapsuğ veya Natho olduğu çeşitli kaynaklarca belirtilirse de aslında Çerkeslerin bugün tamamen tükenmiş Hegayk dalındandır. Hegayklar Kuban nehrinin kuzey yakalarında yerleşik bulunurken kazakların buralara gelmesi sonucu nehrin güney yakasına, diğer soydaşları Şapsuğ ve Natholarn arasına yerleşmişler, 1812 yılına kadar burada yaşamlarını sürdürürlerken Rusların Erzurum harekatında Türkiyeden getirdikleri veba hastalığı sonucu hepsi yok olmuşlardır. İşte Zaniko ailesi buradan Anapaya gelerek yerleşmiş ve orada önemli görevlerde bulunmuşlardır. ([59])

Pşi Muhammed Geri'nin oğlu olan Zaniko Sefer Rusyada öğrenim görmüş, Rus ordusunda Suvari albaylığında bulunmuştur. Çerkesler arasında büyük saygınlığı olan Sefer bey çarlık yönetiminin Çerkesler üzerinde baskı ve terör eğlemlerine geçmeleri karşısında Rus ordusundan ayrılmış, Kuban bölgesinde Çerkes direniş gücü oluşturarak Ruslarla savaşıma girişmiştir. Ruslara karşı Osmanlılarla işbirliği politikasını benimseyen Zaniko Sefer, tıpkı babası gibi Ruslara karşı Osmanlı yardımını sağlamak üzere eğleme geçmiştir. 1827 yılında ve oy birliği ile alınan bir kararla Zaniko Sefer Çerkeslerin temsilcisi ve her türlü politik eğlemlerde bulunmak, dış yardımları sağlamak amacıyla İstanbula gönderilmiştir. Daha sonra aynı amaçla bir heyet de İstanbula gelerek Sefer beye katılmıştır. Fakat 1829 yılında Osmanlıların Ruslarla imzaladığı Edirne antlaşmasının ardından Rusların baskısıyla Zaniko Sefer Rus tabası olduğu gerekçesiyle Kafkasyaya gönderilmeyerek Osmanlı yönetimince göz altına alınmış, hatta İstanbulda kalmasına olanak verilmeyerek önce Edirneye, daha sonra da Bulgaristanda Eski Zagrada oturmaya zorunlu tutulmuştur. Buna karşın Sefer bey Kafkasyayla ilişkiyi sürdürmüş özelikle İngiliz politikacıları ve iş çevreleri temsilcileriyle Çerkesler lehindeki çalışmalarına ara vermemiştir. Capitain Lyon, D. Urquhart, Mr. Longwort, Mr. Bell gibi kişiler Kafkasyayla olan ilişkilerinde hep Sefer beyin direktif ve Adigeydeki nufuzundan yararlanmışlardır. Rusların Sefer beyi Batı Adıgey'de görmek istememeleri Zaniko ailesinin, dolayısiyle Şefer beyin burada etkin bir güç ve otoriteye sahip olması, Çerkeslerin her an onun liderliğinde bir ayaklanmaya yönelmeleri kuşkusundan kaynaklanmıştır. Öyle ki Çarlık yönetimi bu konuda Osmanlı yöneticileriyle üst düzeyde bir diplomatik girişimde bulunma gereğini görmüş sonuçda başarılı da olmuşlardır.

(59) Bu konularda daha geniş bilgi için bk. Kaf Kül. Dergi Çerkes Sefer bey N.N. Murayev'in anıları, Cilt 2, S. 338, 1877 eserinden alıntı.

(59) Bu konularda daha geniş bilgi içi nbk. Kaf Kül. Dergi Sayı 15, S. 10'a bak. «Çerkes Seferbey» B. Batırman.

İMAM ŞAMİL DÖNEMİ

Neyazıktırki dar bir çerçevede İmam Şamil ve Muhammed Emin gibi savaş alanlarında yetişen bölgesel kahramanlar dışında hiçbir Çerkes kabilesinde devrin yeteneklerinin kişiliklerinde bulunması gereken liderler yetişememiştir. Çerkes tarihinde bu yeteneklere kısmen sahip olan bu iki önderden savaş alanlarında büyük bir muharebe tekniğine, sosyal alanlarda pekçok yenilik ve düzenlemeler yapmasına karşın, bir gerillacı görünümünden ileri gidemeyen İmam Şamil şüphesiz Ruslara karşı giriştiği savaşımda dünyanın hayranlığını haklı olarak kazanmış, ancak askeri alanlarda gerekli modernizasyonu kavrayamamış veya bunda çok geç kalmış düşmana karşı mücadelesinde dış destekleri sağlayamamış ve en son olarakta özgürlük savaşımını genelde dine dayandırarak bağnazlığa saplanmış izlenimi vermiş olması başarısızlığa uğramasının başlıca sebepleri arasında sayılabilir.

Şamil dini nedenlerle yurtdaşlarına karşı savaşırken aynı şekilde yurtdaşları da zaman, zaman ona karşı savaşmaktan çekinmemişlerdir. Ayrıca en önemli faktörlerden birisi de çevresinde toparlamayı başardığı taraftar-

ları ona ulusal bilinçmeden çok dini duygularla bağlanmışlardı.

Ruslara karşı giriştiği uzun süren savaşlarda Kafkasyayı tümüyle savaş ortamına çekemeyişi, Gazavat adı altında yürüttüğü savaşım haksız olarak bir islam-hıristiyan çatışmasına bağlanmaktadır. Eğer böyle bir izlenim yaratmamış olsaydı, en azından Kafkasyanın hıristiyan milletleri Gürcüler ve Ermeniler Ruslar tarafına geçmez, belkide en azından Şamile karşı mücadeleye girişmezlerdi.

Ruslar bölünmüş olan Gürcüleri birleştirerek tarihte ilk kez Gürcü ulusal devletini oluşturdular. Gürcü soylu ve köylü sınıfı arasında Rus düşmanlığı görülmüyordu. Çerkes-Rus savaşlarında üst düzey Rus komutanları arasında Gürcü ve Ermeni kökenlilerin sayısı oldukça fazlaydı, Osmanlı, İran ve Dağıstan müslüman üçgeni arasında sıkışıp kalmış olan Gürcüler ister, istemez dindaşları Ruslara sığındılar.

Kırım savaşı sıralarında Gürcülerle Ruslar arasındaki ilişkiler en iyi dönemlerini yaşıyordu. Gürcülere düşman olmalarına karşın Ermeniler de Ruslara yaklaşım içerisindeydiler ki bu durum Çerkeslerin ve müttefiklerin Ruslara karşı durmlarını güçleştiriyordu.

1795 yılında İranlıların Gürcistana saldırarak onlara büyük zararlar vermeleri sonucunda Gürcüler, Ruslardan yardım istemiş ve 1881 yılında onların himayesine girmişlerdir. Ancak Rusların işgali sonunda Gürcistan ile Rusya arasında sıkışan Lezgiler Gürcistanla savaş durumuna girdiler. Sonuç olarak hıristiyan Gürcülerle Ruslar, gerek Dağıstanlılar, gerekse diğer müslüman milletlerle uzunca süren bir savaşa katıldılar. Bu savaşın sonucundadır ki Gürcüler İmam Şamile karşı direnmek amacıyla 10.000 kişilik bir komando birliği oluşturdular. Kısacası din ayrılıkları nedeni ile Kafkaslı iki millet birbirleriyle vuruşmak zorunda kaldılar; bu da ne yazık ki düşmanların işine yaradı.

«Gürcüstan Kafkaslardaki Rus mevzilerinin temel taşıydı.» [60]

(60) Kafkaslarda Ateş ve Kılıç P.B. Henze O.D.T.Ü. Yayını 1985.

MUHAMMED EMİN DÖNEMİ

Muhammed Emin Çerkeslerin Çarlık yönetimine karşı sürdürdükleri özgürlük ve bağımsızlık savaşımlarının en fırtınalı ve bunalımlı, bir çok gerçeğin aydınlığa kavuşup bilinmesine katkılar sağlayan, tarihi olayların yer aldığı bir dönemi yönlendiren ve yöneten bir Çerkes lideri olarak bilinmelidir. Ruslara karşı en büyük, en etkin, en örgütsel ve en kanlı bir şekilde sürdürülen savaşların sonunda, tarihe «Büyük ve Kanlı Çerkes Sürgünü» olarak yansıtılan ve Çerkeslerin ana vatanlarının yitirilişlerinin nedenlerinin iyice öğrenilmesi bakımından bu dönem ayrıntılı bir şekilde incelenmeğe değer bulunmalıdır.

MUHAMMED EMİN'İN KİMLİĞİ:

Muhammed Emin'in kimliği hakkında iki görüş ileri sürülmektedir. Birinci görüş Naip Dağıstanlıdır, orada doğup büyümüş, üstün nitelikleriyle İmam Şamil'in güvenini kazanmıştır. İkinci görüş ise onun Abhaz olduğu, dini öğrenim amacıyla Dağıstana geldiği, batı Kafkasyadaki Adige ve Abhazları iyi tanıdığı için Şamil tarafından oraya gönderildiği şeklindedir. Genel kanı ve olayların akışı

içerisinde onun Abnaz kökenli olduğu tezi akla daha yakın gelmektedir. Nitekim batı Kafkasyadaki eğlemleri sırasında Abnazlardan büyük yakınlık görüp direnişle karşılaşmaması, Osmanlı topraklarına gelişi sıralarında onlarla sık, sık ilişkiler kurması bu görüşe kuvvet kazandırmaktadır. Naip'in Adigeydeki çalışmaları geniş halk kesiminin çıkarları doğrultusundadır. Onun bu yoğun çalışmaları kısa bazı aralıklarla tam 12 yil sürmüştür. Özellikle Çerkeslere dış yardımları sağlamak, kendi kendilerine yeterli hale gelme yollarını arayarak bazı girişimlerde bulunup, Çerkes davasının dış ülkelerde tanıtılma becerisini gerçekleştirmek önemli çalışmaları arasındadır. Fakat onun en büyük başarısı Çerkes toplumunun tarihinde ilk kez bir devlet kimliğini kazanmış olarak ortaya çıkması, bütün Çerkes kabilelerinin kuvvetlerinden oluşan milli bir ordu oluşturabilmesidir. Öyleki Muhammed Emin Çarlık yönetiminin en korktuğu kişi haline gelmiştir. Bazı yazarlar onun özgürlük savaşımı sıralarında Ruslardan iki kez rüşvet aldığını ileri sürerler ve bu olayın Naip'in kişiliğini zedelediğini belirttiler. Bu söylentileri kuşkuyla karşılamak gerekir, çünkü M. Emin yaşantısı boyunca sayısız düşman kazanmıştır. Ayrıca böyle bir eğlemi yapacak kişinin Osmanlı yönetimine sığınmasının ardından cezasız bırakılması pek olağan görülmemektedir.

Karadenizde bir sefer sırasında Osmanlı Başkomutanı Mareşal Mustafa ile bir arada bulunan M. Emin'in portresi karargahta bulunan binbaşı Osman tarafından «Naip mareşalla Feyzi Bahri adlı gemide bulunuyordu.» şu şekilde çizilmişti : «O, Çerkeslerin ve müslüman din bilginlerinin kabul ettiği beyaz yün giysiden başka bir giysi bulundurmuyordu. Başında ise beyaz kumaş sarılı Çerkes kalpağı vardı. Bu sade giysi altında doğanın ona

sunduğu kuvvetli bir yüzün çizgileri belirleniyordu. Bu sıradaki görünümü ile 48 yaşını aşkın değildi. Uzun boyu, hertürlü andıran yapısı ile yüz çizgileri Jül Sezarı andırıyordu. Fakat bu çizgiler incelikten çok sertlik sergiliyordu. Gözleri ile ağzı onun karakterinin en belirgin örneğiydi, kartal gözleri gibi keskin, sert bir bakışla parlıyorlardı. Basık dudakları ise hiçbir engel karşısında gerilemeyen ve en büyük bir tehlike karşısında bile korkmayan, sarsılmaz bir kararlılık anlatmaktaydı. Çevresine bakışlarında hırslı, bağırışlar, haykırmalar ona hiç etkide bulunmuyor, o okuduğu kitaptan başını kaldırmıyordu. Yabancılarla konuşurken tilmaçlardan yararlanırdı. Buna karşın 4 veya 5 yabancı dil bilirdi. Bütün olanaksızlıklara karşın onun yapmayı başardığı işleri Çerkes tarihinde hiç kimse yapamamıştır. Osmanlı İmparatorluğuna döndükten sonra kalabalık ailesiyle «15 hane» Bursanın Armut köyüne yerleşmiş ve 1901 yılında ve 107 yaşındayken sinir bozukluğundan orada ölmüştür. Osmanlılar M. Emin'e paşalık rütbesi ve Nail adını vermişlerdir.

İmam Şamil'in muridizmin uygulanmasında gösterdiği katı tutum nedeniyle Adigeler arasında saygınlık kazanamamasının bilincinde olan Naip Çerkeslerin özgürlüklerinin yanısıra gelenek ve göreneklerinden kaynaklanan ve onlara dayanan bir yönetim şekli uygulamış, onlarla ilişkilerinde ılımlı bir politika izlemeğe çalışırken zaman, zaman da çok sert eğlemlere girişmiştir. Çerkes gelenek ve görenekleriyle müridizm ilkelerini kaynaştıran naip sonuçta Adigelerin benimseyebileceği bir sistem oluşturmuştur.

İmam Şamil batı Kafkasyada bir direniş gücü oluşturmak, Kuzey Kafkasyanın kendi denetiminde bulunan Çerkes kabileleriyle (Çeçen ve Dağıstanlılar) denetimi dışındaki Batı Kafkasyalı Adigelerle Abhazlari çarlık ordularına karşı birlik halinde ve etkin bir şekilde eğleme ge-

çirmek amacıyla bu bölgede örgütsel ve kalıcı çalışmalara girişmek zorunluluğunu görmüş, bu nedenle de bazı Adige kabilelerinin isteği doğrultusunda 1842-1844 yılları arasında Hacı Mehmed (Ahmed), 1845 yılında da Selman (Süleyman) efendi adlarındaki temsilcilerini batı Adigey'e göndermiştir. Fakat bu kişiler çalışmalarının temelini teokratik ve şeriatın uygulanmasına dayadıklarından, bunu yaparkende aşırı teröre başvurduklarından Abedzahlar dışında hiçbir kabile arasında başarıya ulaşamamışlar, hatta bu yüzden Selman efendi Adigeler tarafından öldürülmüştür. Şamil her iki temsilcisinin etkisinde kalan bu girişimlerinin ardından Muhammed Emin'i naip olarak Adige'ye atamıştır. Naip'in Adigeye kesin olarak hangi tarihte geldiği belli değildir. Ancak 1848 yılının yaz aylarında buralarda çalışmalara başladığı iyi bilinmektedir. Şamil'in daha önce gönderdiği temsilcileri gibi Muhammed Emin'de özellikle Abedzah kesiminde ilgi ve yakınlık görmüş, onların desteğiyle çalışmalarına başlamıştır. Muhammed Emin Rusların, Osmanlıların, Adige beyleri «Pşi» nin ve Adigeydeki hıristiyan Çerkes kesiminin çeşitli engelleme ve savaşlarına karşın sonuçta başarıya ulaşmış sayılır. Bu başarısını sağlamada türlü entrikalar çevirdiği de bir gerçektir. Çerkes beylerinin yönetimine karşı çıkan çeşitli halk tabakalarını desteklerken, nüfuz ve otoriteleriyle zenginliklerinden yararlanmak amacıyla beylere de ödünler verdiği, onları destekler göründüğü gözden uzak tutulmamalıdır. Fakat bütün bu çalışmalarında çok akılcı ve ihtiyatlı bir politika izlemiştir. Örneğin şeriat kurallarını uygularken bazı direnişlerle karşılaşınca bunlardan kısmen ve belirli bir süre için de olsa vazgeçer görünmüştür. (*)

(*) Muhammed Emin'in muhafızlarından olup da daha sonra Düzce'ye «Sarayyeri Köyü»ne yerleşen bir Çerkes'in anlatığına göre şeriat kurallarını çiyneyen üç kişinin ölümle cezalandırılmasına karar verilir. Bunlardan birisi fakir ve güçsüzdür, kararı uygun bulur direnemez ve hemen öldürülür. İkinci kişi yiğit, silahşör ve yandaşları çok olan birisidir. Karara hemen karşı koyar ve böyle bir girişime geçecekleri ölümle tehdit eder, bu kişiye, korkularak ilişilmez. Üçüncü kişi hem zengin ve hem de soyludur. Naip'ten affına karşılık kıymetli hediyeler vereceğini söyler ve altın bir tepsi içinde, altın bir asa ile altın kaplamalı bir Kuran-ı Kerim verir, tabii bu kişi de rüşvet yolu ile ölümden kurtulur. Kısaca şeriat, fakir, zengin ve kuvvetli karşısında farklı bir şekilde uygulanırdı. (İ.A.)

M. Emin geniş kapsamlı, etkin, gerektiğinde sertliğe yönelik bir politika izlemiş, bunu yaparken de bazı hatalar işlemiş olabilirdi. İlk iş olarak başta Natukhay beyleri olmak üzere halkı ezen kişileri memleketten sürmüş, geri kalan soylu sınıfın da haklarını kaldırmış, beylere ait topraklara el koymuş, politik ve sosyal reformlar yaparak etkin bir otorite sağlamıştır. Şeriat ilkelerinin uygulanışı, hıristiyan Adigelerin zorla müslümanlığa çekilmesi girişimleri tepkilere yol açmışsa da sonuçta feodal sınıf aleyhine giriştiği reformlar nedeniyle halkın büyük kesimi tarafından desteklenmiştir. M. Emin genellikle beylerin boyunduruğundan kurtulmak isteyen köle sınıfına toplumsal eşitlik ve özgürlük vaadinde bulunarak onların desteğini sağlarken Rusyadaki sosyal reformların başlamak üzere bulunduğunu sezinleyen ve Rus yönetimine girmeleri sonucu egemenliklerini kaybedecekleri endişesi içinde bulunan bey ve varlıklı toprak sahibi sınıf da ayrıcalıklarını korumak düşüncesiyle M. Emin'i, dolayısıyla muridizmi desteklemişlerdir. «Çerkes beyleri Türk egemenliği altında politik bağımsızlık temin etmek gayesiyle hareket ediyorlardı.» (61)

(61) Kafkas harekatı S. 47.

Bununla ilgili olarak Kemguy beyi Canbulat Boleteko kızını M. Emin'e vermiştir. Bu olay halk tabakası arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve Naip'in bu davranışı ona karşı duyulan güveni sarsmıştır. Fakat yukarıda da açıklandığı gibi bütün bunlar M. Emin'in iki yönlü politikasının bir sonucudur. Ruslardan kaçıp Çerkeslere sığınan esirlere karşı iyi davranmış, yerleşim merkezleri kurmuş, ordusunun ve diğer bazı kurumların yenileştirilmesinde onlardan yararlanmıştır. Halka dağıtılan topraklar ve diğer yönetime dayalı çalışmalarda 5'er kişilik komiteler oluşturarak, bunların başına da kendi seçtiği başkanları getirerek, onları denetimde tutmuştur. Her bölgenin istendiğinde 100'er atlı verme zorunluğunu getirmiştir. Yabancı devletlerle ilişki kurarak, Adıgeydeki altın ve gümüş madenlerinin işletmesini İngiliz Mac Donald ve Fransız E. Guiling şirketlerine vermek, bu yolla yabancıların Adigelerle ilgi kurmalarını sağlamak amacını gütmüştür.

M. Emin sosyal içerikli çalışmalarının yanısıra birliğini oluşturmaya yönelik eğlemlere de ağırlık vermiştir.

1841 yılında, Abedzah, Şapsuğ, Vubuh ve diğer kabilelerin de katılmasıyla bir birlik oluşturulmuş ve Adagum'da yapılan kurultayda bazı itirazlar dışında Muhammed Emin liderliğe getirilmiştir.

O, 1849 yılının Ocak ayında Abedzahlar üzerinde kesin otorite kurduktan sonra Wubuhları denetimi altına aldı, sonra 1850 yılında Natukhayları; aynı yılın Haziran ayında Abedzah ve Bjedugların desteği ile hıristiyan Şapsuğlar üzerine yürüdü. Haziran 29 da Dogay vadisinde Şapsuğlara yenilerek geri çekildi. Sırasıyla 6 Temmuz 1850 ve 15 Eylül 1850 tarihlerinde Şapsuğlara bağlılık andı içirdi. M. Emin'in Adigeyde kesin egemenliği 1851 yılında Natukhay ve Şapsuğları baş eğdirdikten sonra ve 1852 yılı başında gerçekleşti.

Fakat herşeye karşın M. Emin Batı Kafkasyalıları birleştirme çalışmalarında İmam Şamilin gösterdiği beceriyi gerçekleştirememiştir. Zahiren görünen Çerkes birliğinin zaman, zaman bölünme belirtileri gösterdiği de bir gerçektir. Dağıstanda Şamilin dine dayalı otoriter yönetimi, Batıda M. Emin tarafından Çerkeslerin Ruslara karşı duyduğu korku nedeniyle bir lidere olan gereksinmelerinden kaynaklanıyordu. Çerkesler tehlikeli durumda liderin kimliğine önem vermezlerdi. Rus tehlikesi karşısında birleşmeğe gerek görmeleri ve bu iş için de kendi aralarından birisini lider tanımaları yerine Dağıstandan gelen ve liderlik vasıflarını kişiliğinde toplayan Muhammed Emin'i benimsemeleri bundandır. Ne varki Osmanlılar ile Ruslar arasında savaş başlayınca M. Emin'e baş eğmekten kaçınıyor, her fırsatta Naib'in yönetimine karşı duydukları hoşnutsuzluğu ortaya koyuyorlardı. Bunda kendi otoritelerinin verdiği avantajları yeniden değerlendirmek isteğini gösteren beylerin de rolü büyüktü. İşte bu koşullar altında M. Emin beyler tarafından sarsılan otorite ve itibarını yeniden kazanmak, Osmanlı Sultanının ve dolayısıyle devlet desteğini sağlamak amacıyla İstanbul'a gelmiştir. Sonuçta İstanbnulda sultana bağlılık sözü vererek Osmanlı devletinin korumacılığını kazanmış, paşa rütbesini alarak yeniden Çerkesya'ya dönmüştür. Naip'in başarıyla gerçekleştirdiği bu girişimler ne yazıkki Osmanlı yönetiminin başında bulunan söz sahibi Osmanlı ve Adige kökenli kişilerce hoş karşılanmıyordu. Kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeyen, Ruslara olduğu gibi Osmanlı egemenliğine de karşı duran Muhammed Emini safdışı bırakmak yöntemini sürdürmüşlerdi. İmam Şamil'in kuvvetlerini batı Adigedeki M. Emin kuvvetleriyle birleştirme çabalarına karşı çıkmış, bu amaçla da Adigeydeki soylu sınıfın temsilcisi sayılan Sefer beyi sultanın valisi olarak Anapaya tayin ettirmişlerdi. Zaniko Sefer-

oğlu Karabatır, komutanlardan Hırandoko «Grandük» Berzek, Hacı İndar Berzek olduğu halde M. Emin'e karşı çıkmışlar, Kuban bölgesinde Nathoy ve Şapsuğlar arasında girişimlerde bulunmağa başlamış, daha önce M. Emin tarafından sürülen ve halkı ezen beyleri yeniden getirerek, büyük kargaşalara neden olmuş, Çerkes bütünleşmesini engellediği gibi yeni oluşturulmağa başlayan birlik eylemini de sarsmışlardır. Daha sonraları bu girişimler halkın Zaniko Sefer'den yüz çevirmesi ve Muhammed Emin'in etkin çabalarıyla bertaraf edilmişse de Ruslar karşısında Adigelerin bölünerek Kırım savaşına katılmalarına engel teşkil eden faktörlerden birisi olmuştur. Kırım savaşında daha önceki mücadelelerinde çok yorgun ve bitkin düşen Adigelerin savaş dışı kalmalarının bir nedeni de gerek Osmanlılar, gerekse müttefiklerce yeterli askeri yardımın sağlanamaması, Adigelerin Kafkasya dışında, yabancı ve savaş stratejilerine uygun bulmadıkları topraklarda bir savaşa gitmek istememeleri ve aralarında fikir birliği yapılamaması düşüncesi hakim olabilir. İşte Adigelerin etkin bir şekilde katılmadıkları, fakat Rusların Adigeleri her an büyük bir tehlike olarak görmeleri sonucu 200 bin kişilik bir kuvveti Kafkasya sınırlarında tutmaları sonucu Rusların bu savaşı yitirmelerinde en büyük etkenlerden birisi olarak belirtilmektedir,.

PARİS ANLAŞMASI VE ÇERKESLER :

Kırım savaşının başlaması Çerkeslere yapılması düşünülen silah yardımlarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Buna rağmen ne yazık ki Kırım savaşı sonunda verilen 1856 Paris anlaşmasında Adigelerin bağımsızlık hakları Osmanlıların olumsuz tutumları nedeni ile elde edilememiştir.

Bu konuda İngiliz elçisi Kanin'in ricası üzerine, kongreye Kafkasya milletleri hakkında coğrafi, etnoğrafik, istatistik ve tarihi içerikli çok kıymetli bilgileri kapsayan bir önerge veren tarihçi Cevdet Paşanın anlattıkları enteresandır. Cevdet Paşa Osmanlı delegesi Ali Paşaya İngilizlerin söylediklerini gizlice öğrendiğini belirterek durumu açıklığa kavuşturur. İngilizler Ali Paşaya, özellikle Çerkeslerin gelecekteki Statükolarını daha uygun bir şekle sokmak amacıyla bazı önlemler alınmasını istemektedirler. «Biz Kafkasya milletlerinin durumlarının yeni bir şekle sokulmasını ileri süreceğiz. Fakat bu iş sadece bizim çabalarımızla olmaz, ve bunda asıl çıkarı olan taraf Osmanlı Devletidir. Siz bize yardımcı olmalısınız.» demişlerdir.

Ali Paşa ise buna karşılık İngilizlerin ileri sürdüğü hususların kendileri için pek önemli olmadığını : «Bizim Çürüksu (Çorun) [1] çevresinde bazı tartışmalı yerlerimiz var oraları kurtarmakla yetiniriz.» şeklindedir. Bunun üzerine İngiltere baş delegesi Clarendon'da «Ben bir Türk'ten daha fazla Türk olamam» diyerek konuyu kapatmıştır. Özellikle İngilizler Rusların Hindistandan uzak tutulması düşüncesi ile Çerkes ve diğer Kafkaslı milletlerin Rusyaya karşı bağımsız olmalarını benimsemişler, ancak Osmanlılar Kırım savaşı sırasında yukarıda açıklanan nedenlerle Çerkeslerin davranışlarını savaştan kaçınma şeklinde yorumlamış, İmam Şamil'i dolayısıyla Çerkesleri cezalandırmak amacını gütmüşlerdir. Yine Cevdet Paşanın gözlemlerine göre eğer Kırım savaşında Abhaz ve Adigelerle diğer Çerkes boyları bütün özverileriyle müttefikleri desteklemiş olsalardı Osmanlılar da onların haklarını savunacaklardı. Diğer taraftan Osmanlı himayeciliğine

taraftar olan İlusu beyi(62) Danyal sultanın aksine İmam Şamil Kafkasyanın Ruslar kadar İngiliz ve Osmanlı egemenliğine girmesini de istemiyordu. Çerkeslerin bağımsızlıklarının istenmemesinin bir nedeni de Osmanlı padişahlarının İslam dünyasında çok büyük bir saygınlık kazanmış olan İmam Şamil'i kendilerine rakip görmeleri dolayısıyla İmam Şamil'in isminin altına «Emir-ül Mümin» kelimelerini yazmış olması ile halifelik makamına göz dikmiş şeklinde düşünülebilir. Ayrıca Çerkeslerin müslüman oluşu, Fransızların Kafkasyaya asker çıkarılmalarında isteksiz davranmalarına neden olmuştur. İng. askeri Tarih yazarı Sir Henry Ravlinson; «İngilizlerin Kırım savaşının doğurduğu fırsattan yararlanarak Rusların Kafkasyayı ele geçirmesini engellemedeki başarısızlığı beklendiğinden çok daha köklü sonuçlar getirecektir.» diyerek bu konuda yapılan hatayı dile getirir.

Osmanlı yönetimi Kırım savaşı öncesi kesin bir zaferden emin olarak batı Adigeyi egemenliği altına almak istiyordu. Bu arada yanında bir Abedzah heyeti olduğu halde İngilizlerden yardım almak umudu ile ve 1857 yılında İstanbula gelen Muhammed Emin Rusların da baskısıyla Osmanlı hükümetince tutuklanıp Şam'a sürgün edilip, Osmanlı yanlısı Çerkes Zeniko Sefer bey Adigeye gönderildi. Tuapse'de Şapsuğlar arasında ilgi görmeyen Sefer bey oradan Anapa'ya geçerek Natholar arasında çalışmalara girişti. Behçet Paşa da Sohuma gitmiş Abhazya da başarısız girişimlerde bulunmuştu. Sefer bey heyetinin gelişi ile «bir nifak ve ihtilaf kaynağı yaratılmış oldu ve(63) Çerkesler ikiye bölünmüşlerdir.» Aynı yılın Aralık ayında Şam'dan kaçmayı başaran M. Emin yeniden

(62) Birleşik Kafkasya Temmuz 953, Munchen No : 2, S. 4 Kırım savaşında Kafkasya.
(63) Tarihte Kafkasya, S. 509.

Adigeye gelerek görevinin başına geçti. İngiliz ve Fransızların baskısı sonucu Adigey Osmanlı kuvvetlerinden boşaltıldı. Osmanlı desteğinden yoksun kalan Zaniko Sefer ve yandaşları'da Kubandaki Rus generali Filipson'a başvurarak Rusyanın himayesinde bir Natukhay hanlığı kurulması teklifinde bulundular. Bu durum en çok Rusların işine yaramış, Adige bölgesinde bölücü bir dost kazanmış, ileride girişecekleri eylemler için çok uygun bir ortam oluşturmuşlardı.. Muhammed Emin ise Şamil'in tesliminden sonra artık savaşın gereksizliğine inanmıştı. Bu gerekçe ile 2 Aralık 1859 da Rus komutanlığına başvurarak savaşa son verdiğini bildirdi. Durumdan Adigeleri de haberdar ederek bu karara uymalarını, Ruslara baş eğerek onlarla bir anlaşmaya varmalarını önerdi. Adigeler burada duygusal davranarak M. Eminin bu önerilerini kabul etmemişler, Tarihi büyük hatalarından birini daha işlemişlerdi. Önce Ruslara sığınan sonra'da İstanbula geçen M. Emin Çerkeslerle Ruslar arasında ılımlı bir barışın yapılması için çabalarda bulundu, başta Çerkes dostu Polonyalı Adam Çartoritski ve İngiliz D. Urkuhart olmak üzere bütün çevreler dışarıdan batı Adigeye hiçbir yardım ümidinin kalmadığını bildirdiler. 1862 yılında Şapsuğ, Ubuh, Natkhoy ve Abedzah'lardan oluşan bir heyet Kafkasya'dan İstanbul'a geldi, heyet M. Emin'e başvurarak Kubandaki eğlemlerin başına geçmesini ve kendilerine yeniden önderlik etmesi ricasında bulundular, ancak Naip artık savaşın tamamen yitirildiğini, Adigelerin Ruslarla anlaşmaktan başka bir seçenekleri bulunmadığını yineleyerek bunu vurguladı. Ayrıca bu düşüncelerini dile getiren ve her ne şekilde olursa olsun Kafkasya'yı terketmemelerini bildiren beyannameleri Adigeye gönderdi O yurtdaşlarına ünlü bir Çerkes atsözünü hatırlatmak istemişti : «Yaşamını kurtaramayacağın yerde silahına sarılma.» Ne yazık ki savaş amansızca ve ümitsizce sür-

dürüldü. Yeniden binlerce insan öldürüldü, sonuçta kazanan taraf yine çarlık yönetimi oldu...

Ruslar Kırım savaşı yenilgilerinden Adigeleri sorumlu tutmuş, 240000 kişilik bir orduyla 3 koldan Çerkeslere karşı amansız bir saldırıya geçmişlerdi. Gen. Yevdemikov Çeçenistan, Prens Orbeliani Hazar kıyıları boyunca Salatav, Baron Vrevski de doğu Kafkasyaya Dido üzerine ve Dağıstanlılara karşı yürümüş, buraları iyice kontrol altına aldıktan sonra da bütün kuvvetleriyle batı Kafkasya üzerine yüklenmişlerdi. Bu amansız saldırının amacı Kafkasya meselesini kökünden halletmekti. Bu savaşta Çerkeslerin taktiği önce tüfek ve oklarıyla, sonrada kılıçlarıyla bir saldırı şeklinde dayanan ortaçağ şövalyeliği niteliğindeydi. Daha sonraları Polonyalıların Ruslara karşı uyguladıkları, düşmana pusu kurarak vur, kaç biçimine dönüştürülmüş ise de, bu gerilla stratejisi de top ve ateşli silahlarla donatılmış düzenli Rus ordusu karşısında etkisiz kaldı. Ayrıca tüm Kafkasyanın abluka altına alınması sonucu Çerkesler dışarıdan hiçbir yardım alamıyor, ormanlar kesilip savaş alanları etkisiz hale getiriliyor, buralara kaleler inşa ediliyor, ekili bütün alanlar yakılarak yiyecekten yoksun bırakılıyorlardı. Sırasıyla 1860 sonbaharında önce Philipson birlikleri Abedzah'lar üzerine yürüdü, onların isteği ve M. Emin aracılığı ile Kamkheti de Gen. Baryatinskinin de onayı ile bir barış anlaşması yapıldı. Bu anlaşmayla Abedzahlar sözde özgür ve bağımsız kaldılarsa da onları savaş dışı bırakmayı planlayan Ruslar, bilahare Şapsuğlar üzerine yürüdü, daha sonra Abedzah'larla olan anlaşmayı da hiçe sayarak, ya Osmanlı topraklarına göçü, ya da başka bölgelere yerleşmeleri koşulunu ileri sürdü. Aynı tekliflerle karşılaşılan Besleney, Kaberdey ve Kemurguveyler'den; Besleneyler Osmanlı topraklarına göç'ü, diğerleri ise Rusya da kalmayı kabullendiler. 1862 kışında ise Gen. Yevdemikov birlikleri Maykop üzerinden Tuapse'ye ilerleyerek Çerkesleri ikiye böldüler. Bu durum karşısında Abhaz, Vubuh ve Şapsuğlar Hacı Hranduko Berzeg, Hacı Veshan Muhammed yönetiminde ortak bir birlik oluşturdular. İstanbul, Londra ve Paris'e yardım istemi ile gönderilen temsilciler bir sonuç alamadılar. Polonya ayaklanmaları nedeniyle 1862-63 yılında savaşta bir duraklama gözlendiyse de 1863 yılındaki büyük kuraklık ve Veba hastalığı Çerkesleri çok zor durumda bıraktı. 1864 başlarında yeniden başlayan savaşlar sonunda Ruslar Şapsuğ ve Vubuhları ayırmayı başarmış, Şapsuğ ve Abedzah'lar teslim, Vubuh ve Abhazlar ise savaşa devam etmişlerse de Çerkes direnişi 25 Mayıs 1864 Tuapse yakınlarında Hodz vadisindeki Kbaada da yapılan son kanlı savaşla kırılmış oldu.

İşte uzun süren bu kanlı savaşlar sonunda çarlık Rusyası tarihsel tutku ve amaçları doğrultusunda enbüyük engellerinden birisini aşmış bulunuyordu.

Aşağıdaki belgeler Çarlık yönetiminin Kafkasya hakkındaki niyetlerinde nekadar kararlı olduklarını açıklaması bakımından ibret vericidir. «Kafkasya, Hazar denizi havzası arasındaki bölge, Rusyanın bütün müslüman Asya ile yakın ilişkisini sağlar. Rusya Kafkas yarımadasından gereken her yere ulaşabilir. Rusya için Kafkas yarımadası Rus kıyısını Asya kıtasının, kalbine bağlayan bir köprü, Orta Asyayı düşman etkilerinden koruyan bir duvar, Karadeniz ve Hazar denizlerini koruyan ileri tabyadır. Bu memleketin işgali, devletin en belli başlı görevini oluşturur.»

«Kafkasya savaşı, bizim kuvvetlerimizi o kadar uğraştırmıştır ki Kafkasyayı elde tutan 270 bin kişilik bir ordudan Başkadırlar altına önce 9 bin ve Kürük dere altı-

na da ancak 1700 asker çıkarabilmiştik. Oysa tüm Kafkasyanın geleceği bu cephelerde çözümlenecekti.

Başkadılar ve Çürükdere 1854-55 Kırım savaşında Türk cephesinde çarpışmaların sergilendiği yörelerdi ve Kafkasyanın alın yazısı gerçekten de buradaki çarpışmalar ile belirlendi.» (64)

Gerek Kırım savaşı, gerekse Kafkasya savaşları sonunda Çerkeslerin «dost» olarak kabul ettiği aslında kendilerine en büyük zararları veren devletlerin olumsuz tutumları İngiliz basınında şu dizelerle dile getiriliyordu: «Çerkesler vatan ve özgürlüklerini savunurken, İran, Türkiye, İngiltere ve Fransanın çıkarları için de savaşıyorlardı, fayat YALNIZ BIRAKILDILAR.»

«Çerkesler Avrupanın en korkunç ordusu karşısındaydılar. Kırım savaşında Çerkesler olanak verselerdi Ruslar İstanbul ve Paris'i alırdı.»

«Osmanlı İmparatorluğu daha güçlü bir iç dinamiğe ve ileri görüşlü devlet adamlarına sahip olsaydı «Gerek doğrudan toprak isteği» gerekse Kafkas halklarının statüsü ile ilgili amaçlarına ulaşmada İngilizlere baskı yapılabilirdi. Bu amaçlar Türkiyede dile getirilmişti ancak kamu oyu İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi baskı oluşturmaktan da uzaktı.» (*)

(64) Rus askeri yazarı Gen. Fadaev'in sözleri.
Çağırış, Varşova, Tem-Ağus. 1938, No: 3-4, S. 2, Balo Bilatti.

(*) Kafkaslarda ateş (ODTÜ) Yayını 985'P. B. Henze
Not: Yazar bu konuda yanılgıya düşüyor. Çerkeslerin bağımsızlığını Osmanlılar bizzat kendileri istememişlerdi. Ayrıca Osmanlıların çeşitli dönemlerde ve fırsat buldukça Kafkasyaya egemenlik kurma girişimleri İngiliz ve Fransızlar tarafından önlenmişti. Bu konularla ilgili ayrıntılara yer verilmiştir. (İ. A)

SÜRGÜN ÖNCESİ BATI KAFKASYADA YERLEŞİK DÜZEN (*)

1864 yılında, büyük Çerkes sürgünü öncesinde ve sıralarında batı Adıgeyde, Çerkeslerin yerleşim konuları şu şekildeydi:

1 — ABEDZAX (veya ABDZAX) lar: Kelime anlamı, özellikle Adigelerin yaptıkları açıklama; Abaza (m) = ikh, yani Abazakh, yani Abazakh'lerin kuzey komşuları olan «Abazelerin ötesinde oturan»lar şeklindedir. Demokratik bir kuruluşa sahip kalabalık bir kabiledirler. Adige-Abaza, bunun da ötesinde Adige-Ubıh karışımı bir görünüme sahip, kökenlerini Kaçmez ve Vozdemir adlı iki aileden alan, eski dönemlerde 7 aile halinde yaşıyorlardı. Toprakları 3-4 aileden oluşan küçük ve sık çiftlikler halinde olmak üzere 25.000 aile arasında bölünmüştü. Doğudan batıya 20, kuzeyden güneye de 100 verst (I. verst I.0668

(*) (Batı Kafkasyadaki yerleşik düzen) için bak.
a) Lorigine de Circassien «Çerkeslerin Kökeni» Prf. Aytek Namitok, Pd. 93.
b) Hürriyet yolu, Rusça-Türkçe dergi, Warşova Aralık 1934, Ali Sultan.

km.) uzunluğunda bulunan geniş bir toprağı ellerinde bulunduruyorlardı. Shaguaşe nehri (Rusça Belaya adını verdikleri) ile bu nehrin kolları olan; Kurcips, Pseha, Pkhatz ve Tfizeps. Laba nehri ve kolları Psizuy, Şegupsin, Hagur, Farz. Psiş nehri ve kolları Dus, Tsaok, Çibi, Unabat. Son olarak da Abedzahlarla Şapsuğlar arasında sınırı oluşturan Sup havzası.

2 — ŞAPSUGLAR : (ŞAPSIG VEYA ŞAPSUKH) At yetiştiriciler olarak da tanımlanırlar. Abedzahların batısında, Nathocların doğusunda bir taraftan Karadenize dayanan, diğer yandan Vubuhlara komşu topraklarda yerleşik, Abedzahlar'dan daha kalabalık ve yine onlar kadar demokratik yapıda idiler. Bazı yazarlara göre Abazalar arasında yer alırlarsa da; (Güldenstaedt, Pallas) Adige-Abaza karışımı olarak da kabul edilmişlerdir. (Bronevski)

Ubin nehriyle onun kolları olan Psıkabe, Şıps ile Afips, İl, Azıpa, Khabi, Antıhir, Bogundur, Abin, Koaf, Çebek vs. nehirlerinin kıyı ve vadilerinde, çoğunluğu da Psızuy ovasında yerleşik, Karadeniz kıyısındaki Tuapse, Cubgar ve Psada liman ve iskeleleriyle de başta Osmanlılar olmak üzere diğer bazı memleketlerle ticari ilişkilerde bulunuyorlardı.

3 — BJEDUĞ'lar (veya Bjeduh, Bjeduk) : 19. ncu yüzyılın başlarında Kuban nehrinin sağ yakasında yani Kuzeyinde yaşıyorlardı. Daha sonraları Rusların gelmesi ve buralara kazakların yerleştirilmesi sonucu Kubanın sol tarafına göçederek Şapsuğlarla Kemguylar arasındaki büyük düzlüğe yerleştiler. Bjeduğ toprakları Psis, Psıxomat (Mart), Pças, Psekups, Çebi, Unabat ve Sup nehirleri tarafından sulanıyordu. Bjeduğların büyük çoğunluğu büyük göçte Kafkasyayı terketmeyerek orada kaldılar ki bugün K. Kafkasyada yerleşik bulunmaktadırlar.

4 — NATKOY'LAR (veya Nathoy, Natkhoi, Natkhoac, Natuhac, Natuhay) : Natkoyların toprakları çok genişti. Kafkasyanın Karadeniz kıyılarının büyük bölümü ile güneyde Ubuhlar, Kuzeyde Taman yarımadası, doğuda Şapsuğ ve Abedzahlar ile çevrili idi. Natkoy toprakları Djiga, Peribeps, Khups, Psif, Nefil, Kudak, Leşepsin, Bakan, Adagum, Tsemez, Tasipj ve Djup nehirlerinin suladığı vadilerde oturuyorlardı.

5 — JANE (veya Jan, Janey) : Bjeduğ'larla birlikte Kubanın sağ yakasında çok eskidenberi yaşarken, yine Bjeduğlar tarafından Adigelerin Detliyasf dedikleri (Kara-Kuban) adasıyla Moziçepsi (Kızıl-orman) bölgesine sürülmüşlerdir. Kızıl orman bölgesinde yaşayan Jane'ler 18. nci yüzyıl sonlarına doğru kendilerinden daha kuzeyde oturan Nogaylarla birlikte Ruslar tarafından tamamen imha ve bir kısmı da tutsak edilerek Rusyaya götürüldüler. Kara-Kubanda yaşayan Jane'ler ise 1778 yılında Rusların buralara da gelmesi üzerine Kuban'ın sol yakasına göç ederek Psat ile Khokhai nehirleri kıyılarında, Anapa yakınlarında, Adagum'da 1864 yılına kadar varlıklarını sürdürmüş, daha sonraları da diğer Adigelerle birlikte sürgün edilmişlerdir.

6 — BESLENEY'LER (Besney, Besni) : Abedzah'ların doğusunda Urup nehrinin aşağısında büyük ve küçük Laba üzerinde Khodz ve Psifir ırmakları üzerinde yerleşik bulunuyor, Lokhos ve Abazalarla da komşu idiler. Çerkesler arasında vücut yapılarının sağlamlık ve zarafetleri ile ünlü idiler.

7 — MOKOŞ'LAR (Mohoş, Mahoş) : Farz nehrinin yukarı kısmında Kemguyların güney doğusunda, fazla kalabalık olmayan bir topluluk idiler. Büyük sürgünde hepsi topraklarını terk etmişlerdir.

8 — HATKOYLAR (Hatukay, Hatyukay, Hatıkoy): Şhaguaşe ve Psıp ırmakları arasında oturuyorlardı. Daha önceleri Afıps, Ubin ırmakları havzasına kadar yayılmışlardı. Adigelerin diğer bir dalı Hatkolar büyük bir olasılıkla bu kavmin kolu olabilir.

Hatkoyların Şapsuğlar, Natkoylar ve Kemguylar arasına dağıldıkları bilinir.

9 — KEMGUY (Çemguy, Kemirgoy, Temirgoy) : Kuban, Laba Şhaguaşe nehirleri arasında Psinasug, Ghiaga, Ul, Farz, Dzagu,Çokrac nehirlerinin bulunduğu yerde otururlardı. Güney taraflarında Mohoş'lar bulunuyordu.

Büyük sürgün öncesi Kuban bölgesinde yaşadıkları belirtilen bu kabileler dışında üç ufak boy daha bulunmaktadır. Bunlar :

a) ÇEBEİN'LER (Şeben, Çyobein, Çobein) : Natkoylarla birlikte yaşıyorlardı çok az sayıda idiler ve Natkoylara karışarak kayboldular.

b) HEGAYK'LAR (XEGAK) : Önceleri Kuban nehrinin sağ yakasında yaşarken Rus saldırıları sonucu yaşamlarını kurtarabilenler Kubanın sol yakasına, Anapa şehri ve dolaylarına yerleştiler. 1812 yılında Osmanlı savaşlarından dönen Rus askerlerince getirilen Veba hastalığı sonucu yok oldular, kalan pek az kesimi de dağıldılar.

c) HATKO ve HETUK'LAR : Yanlışlıkla Tatar kökenli olarak ADALILAR diye de tanımlanan ve 1790 yıllarına kadar Taman şehrine 30 km. uzaklıktaki Ada denilen yerde yaşıyan bu topluluk Kırım'ın Ruslar tarafından işgali sonucu Kuban'ın sol yakasına göçettiler. 1791 Anapa savaşları sırasında çoğu yaşamlarını yitirdiler, arta kalanları da diğer Adigeler arasında kayboldular.

d) GRUUN'LAR (GRİVİN) : Yeysk ve Beisuğ koyları arasında uzanan yarımada da yaşıyorlarken Ukrayna kazaklarının buraları işgalleri üzerine güneye göç ederek diğer Adigeler arasına karıştılar.

e) HAKUÇ'LAR (Aguy, Agoy) : Karadeniz kıyılarında, Tuapse yakınlarında Natkoyların güneyinde yerleşiktiler. Şapsuğ, Bjeduğ, Natkoylar Hakuçlara Agoy, Kemguylar Hakuç adıyla anarlar. Bunlar da zamanla varlıklarını yitirdiler.

Sürgün öncesi batı Adıgey'de Kuban bölgesi dışında olmakla beraber onlara komşu ve büyük sürgün öncesi ve sıralarında diğer soydaşlarıyla kader birliği içerisinde bulunan, Ruslara karşı girişlen ortak savaşımda en az onlar kadar büyük acı ve sıkıntılara katlanan Çerkes kabilelerinin konumları da şu şekildeydi

A — VUBIH'LAR (Vubuh, Ubıh) : Çerkeslerin en savaşçı ve beceriye sahip bölüm olarak tanımlanırlar. Pekh veya Piokh diye de adlandırılırlar. Karadeniz kıyısında Şhaguaşe ve Pçeha nehirlerinin kaynaklarına yakın; Zuebze, Lou, Nighe, Balkh, Dagomeps, Psıkh, Sakhe, Şaşe (Soçi), Hamiş (Hosta) nehirleri ve kollarının suladığı topraklarda yaşarlardı. Şapsuğ, Abedzah ve Abhazlarla sınırdaş idiler. Birçok yazarlar Vubıhları Abhaz topluluğu kabul ederlerse de, dilleri Abhazcadan hissedilir derecede ayrıcalık göstermekte, daha çok Adige-Abhaz arası bir görünüm sergilemektedir.

Kafkaslı diğer kabilelerden ayrımlı olarak Vubıh'ların çok etkili ve son derece başarıyla uyguladıkları bir savaş yöntemleri vardı. Bu yöntem savaş öncesinde öncü birlikler halinde düşman topraklarına gizlice sızarak onların durumlarını en ince ayrıntılarına kadar inceleyerek ana hedefleri belirlemek, daha sonra da amansızca bir saldırıyla düşmanı tamamen imha etmek şeklindeydi. Vubuhlar genellikle gece savaşı yapıyorlardı. Çerkes-Rus

savaşlarında en kanlı savaşlar sergileyen Vubıh'ların tamamı Osmanlı topraklarına sürülmüş, Şapsuğ ve Abedzahlar arasında öz dilerini yitirerek onlarınkini benimsemişlerdir. Halen Manyas köylerinde yaşayanlardan bazı yaşlılarca Wubıhça konuşuluyordu. Fransız dil bilgini G. Dümezil Vubıh dilinin yazılı şeklini ortaya koyabilmiştir. Ayrıca Ruslar tarafından Kostroma kentine sürgün edilen birkaç Vubıh aileside orada bir süre sonra kaybolmuşlardır.

B — ABHAZ'LAR (Abaza, Azığe) : Abhazlar çok dağınık, kabileler topluluğu halinde kalabalık bir görünüme sahiptirler. (Prof. A. Namitok Abhazları 25 kısma ayırır.)

Kafkasoloğ Lulye sürgün öncesi K. Kafkasyadaki Abhaz-Abaza'ları 8 bölümde ve aşağıdaki şekilde konumlandırmıştır :

1 — Sadzen (Ruslar Ciget) : Hamış nehri Gagra arasında, K. Deniz kıyılarında.

2 — Apsua (Asıl Abhazlar) : Gagra-İngur nehri arasında K. Deniz kıyıları.

3 — Zambal (Ruslar Çebeldin) : Kodor nehri boyunca yerleşikler.

4 — Tram : Büyük Laba nehri kaynağına kadar olan bölge.

5 — Kazılbek (veya Kazbek-Koaç) : Büyük ve küçük Laba kaynakları arasında.

6 — Başılbay : Urup-Büyük Zelençuk nehirlerinin kaynakları başında.

7 — Başok (veya Altı - Kesek) : Kuban nehri kaynağı ile Zelençuk çayları boyu.

8 — Medozüy'ler : Vubıhların doğusunda ve Beştav sıradağlarının ova kısımlarında yerleşik bulunuyorlardı. Dağlık bölgesinin kuzey yamaçlarında ise Brakay, Bağ ve Şegereyler de bu gurubun içindeydiler. Brakaylar Gups nehri kaynağında Bağ'lar Kodz nehri kaynağında Şegereyler ise Psızyu (K. Laba) üzerinde oturuyorlardı. Medozüyler'in tümü Osmanlı topraklarına sürgün edildiler. İlginç bir olay da Ruslar K. Kafkasya savaşlarının sona erdiğini bildiren «Zafer ayinlerini», savaşın fiilen bittiği ve doğal sınır olan (Ahçipsu, Aibg) bu bölgede yaptılar.

KABERDEYLER (Kabartay, Gaberdey) : Tarih boyunca Kırım üzerinden, Taman yarımadası yoluyla pekçok yerde konaklayan Kaberdeyler enson Şegem, Baksan, Malka, Podkomuk Kuma nehirleri arasındaki havzalarda ve mozdok (Mezdağu) bölgesinde yerleştiler. Bugünkü yerleşim yerleri de azçok değişiklikle aynıdır ve bu durum 18. nci yüzyıldan beri süregelmektedir.

Kaberdeyler tarihleri boyunca daima ihtiyatlı ve tutarlı bir politika izlemişlerdir. Gerek din, gerekse Ruslar ve Osmanlılarla olan ilişkilerinde hiçbir zaman zararlarına olacak aşırı bir tutum içine girmemişlerdir. Rusların Adigelerle olan savaşlarında da bu davranış açıkça görülür. Ne varki herşeye karşın soydaşları diğer kabilelere ellerinden geldiğince, sınırlı da olsa yardım etmekten kaçınmamışlardır. Kaberdeylerin bu tutumları diğer birçok Çerkes kabilelerince eleştiriye uğramıştır, oysa Kaberdeyler bugün Kafkasyadaki gelişkin ve var olma nedenlerini bu ihtiyatlı politikalarına borçludurlar. Bu yüzden onları eleştirmek yerinde bir eğlem olamaz. Nitekim büyük Çerkes sürgününde de pekaz Kaberdey anayurtlarından ayrılmışlardır.

VE SÜRGÜN!

Çerkesler Osmanlı topraklarına sürgün olayından önce keşif için bazı kişileri tek, tek veya gruplar halinde göndermişlerse de bu kişilerin Osmanlılar hakkında ver-

dikleri bilgilerin çoğunca olumsuz olmasına karşın dini baskılar yine de üstünlük sağlamıştır. Göç hakkında ileri sürülen görüşlerin bazıları şunlardı : Göç ancak dini görevlerin yerine getirilmesi kesinlikle olanaksız olduğu zaman farzdır. Osmanlı toprakları çok verimli, olabildiğine genişti, örneğin mısır o kadar büyük yetişiyordu ki hasat zamanında sapına tırmanarak 8-10 koçanlı mısırı koparmak sureti ile yapılıyordu, kabak tarlalarına giren manda doyup, tarlada yatınca arandığında zor görülebiliyordu.

Çerkesler için Osmanlılar dost ve kutsal ulustu. Sultan gerçek müslümanların padişahı, kendilerine yardım edebilecek en kudretli hükümdardı. Sultanların ülkesini içinde bolluk ve mutlulukla yaşanacak bir sığınak olarak görüyorlardı, orada elde edecekleri topraklar Rusların kendilerinden süngü ve ateş zoruyla aldıkları topraklardan çok fazlasını karşılayacak nitelikteydi. Kuban da kalıp Türkiyeye gitmemelerini isteyenlere «Burada kalmamızın iyi olacağını inkar etmiyoruz, fakat biz müslüman kardeşlerimizin arasında yaşamak ve nefesimizi kutsal toprakta vermek istiyoruz.» karşılığını veriyor, her müslümanın görevi kendi peygamberinin bayrağı altında islamlığa hizmettir. Evvel Şam, sonra da Şam diyorlardı. «Çerkesler Osmanlı sultanları ile akrabalıkları nedeniyle İstanbula gidip geliyor, şatafatlı Çerkes aristokrasisi ile ilişkide olup, onlardan yardım vaadi alıp kendi merkezi birliklerini kuramıyor hep dışa bağlı kalıyorlardı. Osmanlı İmp. merkezi de aynı propogandayı yapıyordu. Çerkesler Osmanlıların asıl amacını anlayamadılar.»

Öte yandan Osmanlı ülkesinin ve halklarının bilinçli veya bilinçsiz olarak ve olumlu biçimde o denli propogandası yapılmıştı ki Çerkes toplumu göç konusunda tam anlamıyla şartlandırılmıştı. Öyle ki bunlar arasında kültürlü ve çok saygınlık kazanmış soydaşlarımız da bulunuyordu. Bir örnek vermek gerekirse yurt severliğinden en ufak bir kuşku duyulması akla getirilmeyen milli şair Mamsırati Temirpolat bile Osmanlı ülkesi ve göçün gereğine inandığı bir şiirinde Çerkes toplumuna şöyle sesleniyordu «Oy oray da, biz İstanbula gideceğiz. orada biz beyaz ekmekle bal yiyeceğiz, orada biz pirinç yemekleriyle yaşayacağız, orada biz serbestçe dilediğimiz gibi yaşayacağız.»

Aynı konularda Ruslar da çalışmalarını yoğunlaştırmış, hatta kendilerine taraftar müslüman din adamları aracılığı ile Çerkeslerin Osmanlı topraklarına göçlerinin yararlarını anlatan propogandalarla, göç için kandırdıkları her kişi başına belirli miktarda para veriyorlardı. Göçün gerekliliğini ve zorunluluğuna inananlara karşı vatanı terketmemenin gerekliliğini savunanlar da çoktu.

«1853-1856 yıları arasında Kırım savaşı sırasında ve savaş bittikten sonra pekçok Osmanlı ajanı, Kafkasya da Osmanlı devletinin çağrı broşürlerini dağıttılar. Broşürler halka Rus egemenliğinden çıkıp müslümanların bu dünyadaki cennetleri olan Osmanlı topraklarında yaşamaya çağırıyordu. Yabancı güçler göç edecek dağlıları Ruslara karşı kullanabileceklerini düşünüyorlardı. Çar da bu çağrıya yardımcı oluyor halkın yaşadığı toprakları ellerinden alıyordu. ([65])

İngilizlerin de göçü kamçılar nitelikte davranışları gözleniyordu. İngilterenin İstanbul B. Elçisi H. Bulwer, Ing. dışişleri bakanı Earl Russel'e yazdığı 3 Mayıs 1864 tarihli yazısında «Çerkezistan gitti, kurtarılacak Çerkesler kaldı. Şeklindeydi. ([66])

(65) Kabartayların Tarihi.
(66) Rumeliden göçler, S. I. S. 337.

Ayrıca Çerkeslerin sürgün olayında göç olayına karışan girişimlerinin gerçekleşmesinde o dönemde dış ülkelerde bulunan Çerkes liderlerinin anavatanda bulunamamaların büyük etkisi vardı. Çerkeslere ne dışta, ne de içte sahip çıkan bulunmamıştı.

Sürgün sırasında İtalyanın Novrosiski konsolosu orada hazır bulunan ve göçe karar veren Çerkes ileri gelenlerine Kafkasyayı terketmemelerini, Türkiyeye ise asla gitmemelerini, eğer vatanı terketmek istiyorlarsa biraz daha beklemelerini onların Avrupanın başka ülkelerinde bir yere yerleştirmek üzere diğer devletler arasında bu konuda girişimlerde bulunabileceğini söylemişti. (67)

1861 yılında Rusların Kafkas orduları komutanlarından general Orbeli'anı : «Biz iki yüzlü ve tutarsız davranışlarımız yüzünden Çerkeslerin güvenini yitirdik, Çerkes köylerinin boşaltılıp yerlerine başka halkların yerleştirilmesi, bu halkın geleceğe güvenle bakmamasını sağlamıştır.» Demiştir.

Çarlık orduları generallerinden Fadaev Çerkes savaşlarının sona ermesi nedeniyle yazdığı yazılarında olayı şöyle dile getirmektedir: «Geçen 1864 yılı bin yıllık yaşantımızın en mutlu yıllarından birisidir. Bu mutlu yıl içinde tek bir insan gibi birleşmiş olan Rus milleti, aynı zamanda iki önemli olaya tanık oldu. Lehistan'ın başkaldırısı bastırıldı ve uzun süren Kafkasya savaşımı sona erdi.»

Çerkeslerin Kafkasyada yenilgiye uğratılıp Osmanlı topraklarına sürgün edilmeye başladıkları tarihlerde Rus ve Kazak askerlerinin ağızlarından düşürmedikleri ve büyük bir haz ve coşkuyla söyledikleri bir askeri marşları vardı. Bu marş sözleri bakımından ilginçtir. Burada aktarmayı yararlı gördük.

(67) Dr. V. Güsar, Kafkasya K. D. S. 30, S. 22.

Askeri Marş (68)

«Eğer barış istiyorsanız, (Çerkeslere sesleniyor.)
Size bir yer veririz.
Kubanda ise aklınız
Kulağımızın ardına atarız.
Oy, Çal borum çal!
Biz Laba (69) için vuruşmuştuk.
Senin dağlarında Kafkas,
Şöhretimiz yayılacak.

(68) Birleşik Kafkasya, S. 8-9, S. 19.
(69) Laba: Kuban bölgesinin en verimli düzlüğü ve buraları sulayan nehir kollarının bulunduğu yöre.

RUSLARIN SÜRGÜN ÖNCESİ VE SÜRGÜN SONRASI KAFKASYA POLİTİKASI

Genelikle Kırım savaşı yenilgisinden sonra Çarlığın K. Kafkasyaya yönelik çalışmalarını hızlandırıp sertleştirdikleri ve her ne pahasına olursa olsun özellikle Batı Kafkasyadaki Çerkeslerden kurtulmak istedikleri onların her hareketinden kolayca anlaşılmaktadır. Çarlık yönetimleri bunun için her şeyi denemiş, bütün yollara başvurmuşlardır. İlk önce İslamiyeti Çerkesler aleyhine kullanmağa başlamış, bu amaçla kendi çıkarları doğrultusunda kuzey tatarlarından din alimlerine başvurmuş, Rus yanlısı olan bu kişilere fetvalar hazırlatarak bunları yazılı bir şekilde Çerkeslere ulaştırmışlardır. Orenburg müftüsü Tatar Muhammed Can bunlardan birisidir. Bu fetvalarda Rusların Osmanlı halifesi ile barış içinde yaşadıklarını, müslüman Çerkeslerin yalnız başına Ruslarla savaşmasının caiz olmadığını, ganimetin haram ve devrin önde gelen dini lideri Şeyh Mansurun yalancı peygamber olduğu fikri ileri sürülüyordu. [70]

---

(70) Yeni Kafkas: Şeyh Mansur. Dr. V. Güsar. İst. 1957 S. 1 Sf. 7.

Ayrıca, Çerkes-Rus savaşları boyunca oluşturulma aşamasına gelmiş bulunan Çerkes birliğini bozmuş, Kabardeylerle savaşırken Kubandakilerin savaş dışı kalmaları becerisini gösterebilmişlerdir. «Rusların manevi dostu ve beyler tarafından yönetilen Kaberdeyler Kayıtsız bir yaklaşım içerisinde bulununca yukarı Kuban'ın ötesindeki *Çerkesler Şamil'in isteklerini yerine getirmediler.»* (71)

Kubandakilerle savaşırken Kabardeylerin kendilerine yardımcı oldukları takdirde çok iyi koşulalr altında bir yaşam ödünü sunuyor, onlara haç yerine yıldız takıyor, Çerkes milliyetçilerini eziyorlardı. Bunun sonucu olarak da beylik, kölelik sistemini körüklemekle Çerkes birliğini *tamamen çökertiyorlardı.*

«Şamil'in dini dağnazlığı gibi Rusların da hıristiyanlık *tutkusu vardı.»* (72)

Ruslar; Çerkes-Rus savaşlarının bir nedenini de İslamiyete karşı hıristiyanlığın savunuculuğunu üstlenmiş izlemine dayandırıyor, bu propogandaları bazı Avrupalı çevrelerde olumlu karşılanıyordu. Bu yüzdendir ki Kırım savaşında Fransızlar Kafkasyaya Şamil'in hıristiyan düşmanlığı nedeniyle asker çıkarmakta isteksiz görünmüşlerdi. Çarlık yönetimi hıristiyanlığı Rus emperyalizminin yayılmasında bir araç olarak kullanmaya 1740 yılından itibaren köklü bir şekilde başlamıştı. Rus olmayıp da başka dinden «Genellikle müslüman» olanlar din değiştirip hıristiyanlığı kabul ettikleri takdirde hem sosyal, hem de ekonomik yönden cazip bir şekilde ödünlendiriliyorlardı. Toplu halde hıristiyanlığın kabul edildiği yörelerdeki müslümanlar buralardan, sürülüyor toprakları ve her çeşit tarım-araç ve gereçleri ile mal varlıkları burada yerleşik yeni hıristiyanlara dağıtılıyordu. Hıristiyanlığı kabul etmeyip de buralardan çıkarılması gerçekleştirilemeyen müslümanların değirmen vs. gibi endüstriyel kuruluşları ellerinden alınıyordu. Bunun dışında dışarıdan getirilen ve hıristiyan olanlar müslümanlar arasına zorla yerleştiriliyordu. Bu hıristiyan yeni topluluk da Rusların istek ve yönlendirilmeleri doğrultusunda, yerli müslüman topluluklar aleyhinde eğlemlere geçiyor, Ruslar tarafından kendilerine sağlanan tohumluk, tarım girdi, çıktıları ile donatılarak ekonomik üstünlük sağlıyorlardı. *Ekonomik üstünlük sağlayan bu yeni kolonistler yerli toplumların* toprak vs. lerini borçlandırmak sonucunda ellerinden alıyor veya onları kendilerine bağımlı bir nevi köle durumuna sokuyorlardı. Bir süre sonra borçlarını ödemeyen, ektiği toprakların geliriyle geçinemeyen müslüman *topluluklar zorunlu bir şekilde buralardan göçüyorlardı.* Özellikle Kazak kolonistler Çerkeslerden her yıl otlak ve icar parası olarak önemli sayıda para alıyorlardı. Eğitim alanında ise müslüman topluluklar kasden geri bırakılıyor, onların bilinçlenmeleri önleniyordu. 1895 yılında Kafkasyadaki 2386 okuldan Çerkeslere ait olan 275 tanesinde ise mollalarca yalnız islami konular dışında dersler verdirilmiyordu. (73) 1786 yılında Adigeleri askere alma yükümlülüğü getirildi. 9 Adige birliği oluşturularak gerketiğinde bu kuvvetlerin Adigelere karşı kullanılabileceği kararı alındı. Yine 1762 yılında çıkarılan bir yasayla hıristiyanlığı kabullenen ve Ruslara sığınan her Çerkese 5-11 ruble arasında para veriliyordu. (74)

Ayrıca Asetin, Abhaz, Kabardey vs.ler zorla hıristi-

(71) Cennetin Kılıçları, S. 351.

(72) Kafkas Harekatı S. 51.

(73) Gelecek: Varşova, Eylül-Ağus. 1936, No: 1-2 S. 2. Gelecekten alacağımız ders, K. CAD.

(74) Kabartay-Balkar tarihi, S. 64.

yanlaştırıp vaftiz ettiriliyor, hıristiyan dini ayinlerine sokuluyorlardı. Bir ortodoks olan Kabardey Bekoviç Çerkasski bu amaçla Ruslarla işbirliğine girişerek, Şamil'e karşı emrindeki hıristiyan Çerkeslerle savaşmaktan çekinmemiştir. Yine bu yöndeki politik çalışmalar sonucu Abhazya da otoritesi çok geniş olan Abhaz Sharvashidzes ailesi ikiye bölünmüş, hıristiyan görünümündeki Abhaz soyluları Rus ve Gürcülerle, müslüman görünümündekiler de Osmanlılarla işbirliği yapmışlardır. [75]

Hıristiyan Osetlerin düşmanca davranışları karşısında Şamil'in Daryal geçidini ele geçirme çabaları sonuçsuz kalırken aynı şekilde General Vorontsov'da müridler tarafından mülkiyet ve sosyal hakları ellerinden alınan beylere bu haklarını geri vererek, onları Şamil aleyhine çevirmeği başardı.

Dönemin Osmanlı sadrazamlarından Çerkes Fuat paşanın (Thuğa) hıristiyanlığı kabul ettiğini [76] Çerkesler ve Ruslar arasında yayıyorlardı. Rusların kendi çıkarları doğrultusunda Çerkes aristokrasisini yüceltme, Osmanlıların da dini yayma politikası sürüp giderken [77] Çerkes-Rus savaşının son dönemlerinde Şamil'in mücadelesinde Çerkesler üzerinde otoriteyi sağlamak amacıyla, silah olarak teröre başvurması, buna karşılık çar naibi prens Baryatinski'nin özellikle Çeçen ve Dağıstan bölgesinde ılımlı bir politika izlemesi pekçok Çerkesin Şamil'den yüz çevirip Ruslara sığınması, bu arada Şamil'in kuvvetli liderlerinden Kabet Muhammed, Elisu Hakimi Danyal Sultanın vs. Ruslar tarafına geçmesine sebep oldu.

(75) Cennetin Kılıçları, S. 350.
(76) Musa Kundukovun anıları.
(77) Aynı eser.

Oysa Şamil'in bağnaz tanımlanan bu tutumu hıristiyan bazı Kabardeylerle, Abhaz ve Osetleri dahi bu dinsel savaşın dışında tutmuştur. Yine aynı tutum yüzünden bazı Avrupalı devletler Şamil'e yardım konusunda isteksiz görünmüşler, hatta Fransızlar Kırım savaşı öncesinde dinsel görüşler çerçevesinde K. Kafkasyadan Rusya'ya yapılacak harekata karşı çıkmışlardır. (Bu konuda Fransız-İngiliz politik çekişmeleri de düşünülmelidir.)

Şamil'in şafi mezhebinden ve nakşibendi tarikatının katı kurallarına sıkıca bağlı olması, hanefi mezhebinden olan, özgürlükçü ve sosyal yapıları gereği hiçbir tarikat ve müride yer vermeyen Batı Kafkasyalı Adigelerin de ona karşı kuşkulu davranmalarını gerektirmiştir. Öyleki Şamil «Çerkes kabilelerini bir hükümdarlık şeklinde düşündüğü gibi birbirleriyle kaynaştırmayı hiçbir zaman başaramamıştı. .... onların (Batı Kafkasyalı Adigeler) yardımı çok dağınık ve kabileler arasındaki çatışmalarda onlara güvenilemiyordu. Müridler arasında (Adigeler) kötü müslümanlar diye kabul olunurlardı. [78] Enbüyük neden de toplumun yararına girişilen demokratik ve sosyal içerikli reformların özünü yitirerek zengin ve soylu sınıf arasından çıkan Naiplere yeni çıkarlar sağlamış olmasıdır. Bunun sonucu olarak naipler toplumun zararına olarak elde ettikleri bu ayrıcalıkları yeniden kötüyü kullanmaya başlamışlardır. Ruslar da fırsattan yararlanarak Naipleri desteklemişlerdir. Öyle ki 1847 yılında Dağıstanda din adamlarının çoğunlukta bulunduğu bir kongrede imam Şamil'in oğlu Gazi Muhammed veliahd seçilmiştir. Bu olay Çerkes demokratik gelişmesine indirilen en büyük bir darbe sayılmıştır. Çünkü bu döneme değin Naipler ve halkın temsilcilerinin oylarıyla seçilen

(78) Cennetin Kılıçları, L. Blanch, S. 233.

ve dini olduğu kadar politik bir makam olan Naiplin makamı veraset şeklini almıştır. Bu tarihten sonra da toplumdan elde edilen vergi ve çeşitli gelirler devlete değil, bizzat Gazi Muhammed'in geliri şekline dönüşmüştür. Kısaca Şamil'in askeri ve ekonomik kaynaklarının tükenmesi Naiplerin ihaneti, çarlığa yönetilen direniş eğlemini sıfıra indirmiştir.

Sürgün olayında Çarlık Rusyası Çerkesleri yok etmekten ziyade, yüzyıllar (79) boyu kendilerine çeşitli uğraşı ve sıkıntılar çıkaran, Rusyanın büyüme ve genişleme politikasını engelleyen (köleliğin kaldırılmasıyla işsiz kalan mujiklere (Rus köylüler) yeni topraklar arayışı da buna eklenebilir.) bu milletten kurtulma yollarını aramaktadırlar. Ayrıca Karadenizin Kafkasya kıyılarındaki birçok limanın serbestçe ticarete açılması da Çarlık Rusyasının ekonomik gelişmesi bakımından bu projenin gerçekleşmesiyle mümkün olabilecekti. İşte bütün bu nedenler göz önünde bulundurularak Çerkesler iki seçenek karşısında bırakıldılar. Ya çarlık ordularının denetiminde Kafkasya'dan uzak Stavropol bölgesiyle, Sal bozkırlarına; ya da halifenin topraklarına sürgün edileceklerdir. Sürgünün en ilginç yönlerinden birisi de uygulamanın özellikle Batı Kafkasyalı Çerkesleri hedef almasıydı. Çarlık yönetiminin bu istemleri, Çerkeslerin Kuban nehrinin sağ yakasına yerleştirme tasarısı, Abhazlar tarafından kabul edilmiş ise de, Şapsuğ ve Abedzahlar Stavropol bölgesine yerleştireceklerin hıristiyanlaştırılma işlemine tabi tutulacakları propagandası karşısında bu teklifi reddetmişlerdir. Bu arada ana vatandan ayrılmamak, Rusların yönetimi altında birlikte yaşamak için bir anlaşmaya varmak yolunda Çar ikinci Aleksandır'a 500 Çerkes lideri-

(79) Kafkas Harekatı S. 103.

nin başvurusu da sonuçsuz kalınca sürgünün tam anlamıyla uygulanmasına geçilmiştir. Bu konuda Çerkesleri anavatanlarından sürüp yerlerine Kazakları ve diğer hıristiyan kökenli toplulukları yerleştirerek hıristiyan bir bölge oluşturmaya çalışan çarlık yönetimiyle, Çerkeslere kucak açan (!) dost Osmanlıların söz birliği etmişçesine anlaştıkları bütün çıplaklığı ile görülmektedir. Ruslar Çerkeslerin biran önce Kafkasyadan ayrılmalarını, Osmanlı yönetimi de aynı içtenlikle Osmanlı topraklarına gelmelerini istemektedirler. Bu andan itibaren sürgün olayını uygulamaya koymanın en etkin silahı din sömürüsüdür. Yıllar boyu Kafkasyadan Mısır'a din eğitimi görmek üzere giden ve tekrar oradan islamiyeti yaygınlaştırmak üzere dönen Çerkes din görevlileri ile, İstanbul'dan yine ayni maksatlarla Kafkasyaya gönderilen kişiler iki bunların arasında pekçok Osmanlı ajanının bulunduğu anlaşılıyor dini görevleri öne sürerek politik eylemlerde bulunmuşlardır. Bu tür çalışmalar Çerkes-Rus ilişkilerinin büsbütün bozulmasına neden olmuşsa da Rusların Çerkesler arasında hıristiyanlığı yayma gayretlerini dışlayarak bir Çerkes asimilasyonuna engel olmuştur. Ancak, Mısır ve İstanbul'dan Kafkasyaya tek yönlü ve dar bir görüş doğrultusunda gelen bu kişiler, ne yazık ki genel ve milli kültürden tamamen yoksundular. Bu yüzden de yapılan bütün çalışmalar Rus aleyhdarlığına ve islamiyetin kökleşmesine yönelik bulunuyordu. Çerkeslerin Ruslar karşısında boyun eğmeleri sonucunda da Kafkasyanın terkedilmesinin gerekliliği ve şartlılığı doğrultusunda yönlendirildi. Oysa İslamiyetle birlikte vatan, millet bilinci, geleceğe bakış açısı göz önünde bulundurulsaydı bugün Çerkesler vatanlarını yitirmiş bir millet durumuna düşmezlerdi! İslamiyeti yeni kabullenmiş, onun krallarına sıkıca bağlı, bu konularda aşırı derecede tutucu bir kimliğe büründürülen Çerkes toplumunun kaderi, ne yazıkki (Lakav-

miyete fil islam) islamiyette milliyet yoktur, felsefesini kayıtsız, şartsız uygulamayı şiar edinmiş, islam şeriatçılarıyla Osmanlı-Çerkes karışımı bir avuç çıkarcı kişinin tekeline terkedilmişti. Osmanlıların K. Kafkasyanın boşaltılmasına, Çerkes toplumunun anavatanları dışında, imparatorluk topraklarına dağıtılmasına yönelik çalışmalarında hiçbir zaman, onların çıkarları, ileriye dönük planlar çerçevesinde ele alınmadığı gibi; bunun düşünüldüğü bile söylenemez. Çarlık yönetimine karşı sürdürlen özgürlük ve bağımsızlık temeline sıkı, sıkıya bağlatılmış bulunan Çerkes Özgürlük savaşımı sonuçta yön değiştirmiş, gerek Rus, gerekse Osmanlıların istek ve çıkarları doğrultusunda bu kutsal savaş, ne yazık ki islamiyetin savunuculuğu niteliğine büründürülmüştür. Çarlık Rusyası Çerkeslerin bu savaşını, özellikle İmam Şamil'in müridizm eğlemini bir hıristiyan-müslüman savaşımı; Osmanlı yönetimi de islamiyetin ve kutsal toprakların savunuculuğu şeklinde yansıtmışlardır. Aslında her iki görüş de gerçekle bağdaşmamaktadır. Bu sapık ve çarpık izlenimler sonucundadır ki Çerkesler sürgün sonrasında vatanlarını yitirişlerinin ve yüzbinlerce soydaşlarının yaşamına mal olan ve tarihte hiçbir ulusun başına gelmeyen kanlı ve ağır duruma düşmelerinin asıl nedenini değerlendirememişlerdir. Anavatanları dışında, milli birliklerini oluşturarak, öz benliklerinin yaşatılmasına, ilerde yeniden bir araya gelmek amacıyla bulundukları yerlerde örgütlenerek özerklik haklarını elde etme, ana yurtları K. Kafkasyaya dönerek, orada yaşamlarını sürdüren soydaşlarıyla kaynaşma idesini yaratamamışlardır. Osmanlı yönetimi Çerkeslerin K. Kafkasyaya dönüş kapılarını bir daha açılmamak üzere kapatırken, (Bu amaçla kısmen ve kişisel girişimlerin örnekleri çoktur.) onların ulusal alanlarda bilinçlenmelerini kendi çeşitli çıkarları doğrultusunda önlemeğe çalışmışlardır. Temelde var olan Çerkes-Rus düşmanlığı Osmanlıların aynı paraleldeki ulusal politikalarıyla özdeştirilmiş, sonuç olarak Çerkes ulusal bilinçlenmesi büsbütün köreltilmiştir. Bu aşamada, özellikle Osmanlı yönetimini sorumlu tutmanın yanı sıra, Osmanlı yönetiminde ağırlığı ve önemli yerleri bulunan Çerkes aydınlarını da unutmamak gerekir!

Çerkesler Ruslardan korunmak sözüyle Osmanlı topraklarına getirilmişler, fakat bunun tamamen tersi olarak buralarda Osmanlıların çıkarlarını korumak için görevlendirilmişlerdir.

ÇERKESLERİN DIŞA YÖNELİK YARDIM ARAYIŞLARI

Çerkesler Çarlık Rusyasının Kafkasyaya yönelik saldırılarına ilk zamanlarda kendi insan gücü ve olanaklarıyla karşı koyabiliyorlardı. Ancak 19. cu yüzyıl başlarında Rusların düzenli, modern silahlarla donatılmış ordularıyla bir ölüm-kalım savaşına giriştikleri dönemde dışa dönük bir yardım arayışına yönelmek zorunluluğunu duydular. Bu amaçla müslüman olmaları, tarihi ve kültürel ilişkileri, biraz da kader birliği çerçevesinde gördükleri Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Mısır'ı yardım sağlanacak ülkelerin başında gördüler. Oysa bu devletlerin Çerkeslere yardım olanakları yok gibiydi. 1840 yılında vubıhlardan bir heyet Kahireye Kavalalı Mehmed Ali Paşaya giderek bu yolda Çerkeslerin isteklerini iletti. O devirde Mısır güçlü bir deniz gücüne erişmiş durumdaydı. Aralarında Berzek İndar Hacı'nın da bulunduğu heyet Mısır'dan yardım sözü alarak döndü! Ne yazık ki.. Çerkesler bu dönemlerde politikanın ne olduğunu bilmiyorlardı. Diğer birçok bilinmesi gereken işleri bilmedikleri gibi!... Yabancılar arasındaki yardımı amaçlayan yaklaşımlar hep duygusal nitelikteydi. Müslüman devletlere yönelik ilişkilerde ise islamiyetin kurallarına inanarak,

müslüman bir devletin, müslüman bir devlete yardımının şartlılığına güveniyorlardı. Bu nedenle de bu tip yardım arayışlarındaki ilişkiler bir dost ziyaretinden öteye geçemiyordu.

Dışarıdan bir yardım sağlamanın birçok özveri ve ödünler vermeği gerektirdiğini çok geç anladılar. Kişisel ve dar kapsamlı sürdürülen bu tip ilişkiler ancak İmam Şamil ve onun adına veya bizzat naip Muhammed Emin ve Zaniko Sefer tarafından kısmen de olsa etkili bir şekilde, Kırım savaşı öncesi ve onu izleyen yıllarda önem kazandı. Bunun en büyük nedeni de Kırım Savaşı öncesinde İngiltere, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğunun Ruslarla yapılacak savaşta, Çerkeslerin savaşa sokulmasıyla onlardan yararlanma hesaplarına dayanıyordu. Muhammed Emin ilk olarak 1851 yılında Yusuf adlı temsilcisini İstanbul'a gönderdi. Yusuf İstanbul'da Osmanlılar aracılığı ile Polonyalılarla ilişki kurarak onlardan bazı yardımlar sağladı. Ekonomik, askeri ve politik yönlerden çok kritik bir durumda bulunan Osmanlılar üstü kapalı bir şekilde Çerkeslere yardım hususunda İngiltere hükümetiyle ilişki kurmaları önerisinde bulundular.

Gerek Osmanlılar, gerekse diğer müslüman devletlerden pek yarar sağlanamıyacağını anlayan M. Emin Avrupanın etkin politik ve askeri güçlerinin temsilcileri bulunan devletlere başvurmak gereğini duydu. Bu devletlerin başında ise Büyük Biritanya İmparatorluğu gelmekteydi. İngiltere Kraliçesi Viktoryanın ezilen dünya uluslarına çekici ve ümit verici bir seslenişi -İngiltere her ne kadar 19. ncu yüzyılda pekçok ulusu sömürü zinciriyle sıkıca bağlamış idiyse de- güncelliğini korumaktaydı. «Bize bağlı kalmak koşulu ile Özgürlük ve bağımsızlığı için yardım isteyen her ulusa yardım elimizi uzatmaktan çekinmeyeceğiz.» M. Emin bu bildiriden esinlenerek

1853 yılının Ağustos ayında Çerkeslere yardım edilmesi ümidiyle kraliçeye başvuruda bulundu. Fakat hiçbir yanıt alamadı. «Bize bağlı kalmak...» Bu kelimelerin gerçek anlamı özgürlükler de dahil kayıtsız, koşulsuz İngilterenin egemenliğini tanımak ve hıristiyan olmak... İngilizlerin milli politikalarının temel taşlarından olan, gittikleri her ülkeye hıristiyanlığı, misyoner papazları götürmek ilkesi. Özgürlüklerine son derece bağlı, dış yardım arayışlarının asıl amacını oluşturan bu kutsal kavramdan vaz geçmek Çerkesler için düşünülebilir mi? İslamiyetin kurallarına sıkıca bağlı, bu kurallardan ödün vermek şöyle dursun, onu yaygınlaştırmak yolunda kendi soydaşlarıyla bile savaşımlara girişmiş bulunan İmam Şamil gibi tutucu bir liderin böyle bir eğleme izin vermesi mümkün mü idi? Bu sırada gerek İngilizler, gerekse Fransız ve Osmanlılar Kırım savaşı öncesinde Çerkeslerle aktif bir diplomatik ilişki içerisine girdiler. Çerkesleri savaşa sokmak, savaş öncesi K. Kafkasyada kendi çıkarları doğrultusunda etkenlik kurmak amacıyla ard, arda Adıgey'e gelen yabancı temsilciler, buradaki Adige reislerine çelişkili ve onları aldatmaya yönelik öneriler getiriyorlardı. Tabii bu öneriler Adigelerin onlara karşı duyduğu güveni sarsmış ve kuşkulu davranmalarına neden olmuştu. Bu arada 1854 Temmuz ayında M. Emin müttefik devletler tarafından Varnadaki baş karargaha çağrıldı. Öneriyi kabul eden naip tam ve etkin bir karara varabilmek için kendisine karşı olan diğer Adige ileri gelenlerini de toplantıya çağırttıysa da bunda büyük bir hata işlemiş, toplantıda çeşitli görüşleri içeren tartışmaların yapılması Adigeler arasında birlik olmadığı izlenimini yaratmıştı ki bu yüzden Varna toplantısında müttefik kuvvetlerinin Adigeye çıkartılmasından vazgeçildi. Kırım savaşından sonra Çerkeslere ihtiyaç duymayan müttefik devletler Çerkesleri kaderleriyle başbaşa bırakmak yolunu seçtiler. Bu ne-

denle 1857 yılında M. Emin'in Kraliçe Viktoryaya gönderdiği temsilcisi Cemaleddin efendi başvurusuna yanıt bile alamamıştır. Adigeler Rusların yeni bir saldırı hazırlıkları karşısında yeniden Osmanlılara başvurarak bizzat M. Emin'in başkanlık ettiği Abedzahlardan oluşan bir kurulla 1857 Haziranında İstanbula geldiler. M. Emin Rusların girişimi sonucunda, Osmanlılarca tutuklanarak Şam'a sürgün edilmiş, fakat ayni yılın aralık ayında kaçarak Adige'ye yeniden dönmüştür.

1859 yılında ise Adigeyde Çerkes kurultayında alınan bir karar sonunda H. Hasan Huştuko başkanlığında kalabalık bir Adige kurulu yardım arayışı nedeniyle İstanbula gönderildi. Ayrıca Çerkes dostu A. Çartarosky 1861 yılında Adigenin Avrupa temsilcisi olarak atandı.

Muhammed Emin'in en kapsamlı politik girişimi 1862 yılında olmuştur. Bütün Adige kabilelerini temsilen İstanbul'a gönderilen bir kurul burada Sultan Abdülmecit tarafından kabul edilmiş Çerkeslere yardım sözü verilmiş ve yine Sultanın izniyle 4 kişilik bir grubun İstanbulda kalmasına izin verilerek diğerleri Kafkasyaya dönmüştür, M. Emin İstanbul'dan bir yardım alınamıyacağı kanısına varınca bu kez yine bütün Adige kabilelerini temsilen diğer bir kurulu Fransaya göndermiştir. Fransaya giden bu kurulda yer alan başlıca liderler Şapsuğ Huştukue Hacı Hasan, Nathoç Güstarıka İsmail, Vubuh Zeyf Brakay İsmail, Abedzah Basırbı Hacı Haç'dan oluşuyordu. Kurul buradan Fransızların önerileri üzerine Londra'ya gitmiştir. Fransızlar Çerkeslere yardım hususunda isteksiz, politik güçlerinin yetersizliği karşısında da sessizliği yeğlemişlerdir. Çerkes heyetine Adam Çartaroski'nin oğlu Vitold Çartaroski öncülük etmiştir. İngiltereye geçen Çerkes delegeleri Edinburgh, Preston Shcflield, Newcastle, Manchester Macclesfielx vs. şehirle-

rinde İngiliz halkına Çerkeslerin ümitsiz ve acı durumlarını anlatmışlar, onların büyük ilgi ve sempatisini kazanmışlardır. Bu arada iki Çerkes lideri tarafsız bir politikacı olan Earl Russel aracılığı ile Kraliçe Viktorya ile görüşme dileklerini bildirmişler ise de bu istekleri geri çevrilmiştir. Bu konuda İngiliz Dışişleri Bakanlığının Ear Russel'e verdiği yanıt şöyledir :

«Dışişleri Bakanlığı 12 Eylül 1862, Hacı Hasan Efendi ve Kustar (Güstanoka) oğlu İsmail efendiye,

Kraliçeye gönderdiğiniz, Rusların Çerkesler üzerine yaptığı saldırılar hakkındaki başvurunuz konusunda Earl Russel tarafından aydınlatıldım. Size söyleyebileceğim, bu konuyla majestelerinin hükümetinin ilgilenemiyeceğidir. G. Hammond»

İngilterenin Çerkeslere yönelik bu tutumu Earl Russel üzüntü ile dile getirmiş ve bunu büyük bir haksızlık olarak nitelemiştir. Çerkes delegasyonu ise şaşkınlığını «İngiltere büyük bir ülke, fakat bizim kılıçlarımız kadar değerli değil.» diyerek İngiltereden ayrılmıştır.

Louis Napoleon'nun Fransa adına Çerkeslere önerisi de «Sizi Anapadan alıp Cezair'in başkentine yollayacağız.» şeklindeydi.

Bütün bu olaylardan çıkarılacak sonuç şöyle özetlenebilir : *İngilizler Çerkeslere ve dolayısıyla K. Kafkasyaya;* Ruslara bazı ödünler sağlama karşılığında bırakılacak sömürge, Fransızlar da K. Afrika'daki Özgürlükleri için savaşan uluslara karşı kullanılacak paralı askerler gözüyle bakıyorlardı.

Çerkeslerin bundan sonraki özgürlük savaşımları ümitsizce ve ufak, tefek yardımlar dışında kendi olanaklarıyla 1864 Mayısına kadar sürdürüldü... Çerkes dostu

İngiliz D. Urkuhart yayınlarını Çerkes davasına ayırmış bulunan Free Press gazetesinin bu tarihteki sayısını matem işareti olarak siyah olarak yayınladı.

Bu konuda söylenecek birşey daha varsa o da bu olaylarda Çerkeslere yardım elinin *uzatılmayışının* suçunu başkalarına yüklemenin pek yerinde bir eylem olamıyacağıdır. Bu tip olaylar tarihin her devrinde ve birçok ulusun başına gelmiştir. Milletlerin ulusal çıkarları herzaman her türlü ahlaki kuralları göz ardı etmiştir. Yalnız burada *apayrı bir durum vardır*: Affedilmeyecek husus Çerkesleri her zaman ve her türlü koşullarda destekler görünerek kullanıp, sonrada onları arkadan vurmalarıdır. Bu milletlerin başında da hiç kuşkusuz devrin Osmanlı İmparatorluğu gelmektedir.

İngilterenin İstanbul elçisi Ponsoby aracılığı ile Adigelerle Rusların barış antlaşması yapmaları önerilirse de çarlık yönetimi bu girişimi «İmparatorun kendi teb'ası olarak *tanıdığı kişilerle herhangi bir barış anlaşması* yapmayı aklından bile geçirmediği» gerekçesiyle geri çevirir. Bundan sonra da İngilterenin Kafkasya politikası tamamen askıya alınır. Fakat gerek Urkuhart, gerekse İstanbul elçisi Ponsoby'nin Adigelerle ilgili çabaları sürdürülür. Bir süre sonra da 1836 yılında Adigeye özel olarak Jems Hudson adlı bir yetkili yeniden gönderilir. Sorumsuz ve görevinin niteliğinden habersiz *olan bu kişi* İngiltere adına Adige yöneticileriyle yaptığı görüşmelerde Adigelere büyük ödünlerde bulunarak hükümetinin silah ve cephane dışında silahlı kuvvetler göndereceğini söyler. Bu tarihlerde Ruslara karşı başarılı savaşımlar veren *Adigeler büyük ümide kapılırsa da* İngilizlerle Ruslar arasındaki ilişkiler de en iyi dönemini yaşadığı için olumlu bir sonuç alınamaz. O tarihlerde İngilizlerin Çerkesler ve Ruslar arasında bir seçenek yapmasının tek nedeni vardır : Ekonomik çıkarlar... Bu husustaki genel kanı İngiltere sanayii kuruluşlarının Rusyanın yönetiminde veya öyle gözüken milletleriyle ticaret yapmaktansa, bizzat Rusyanın kendisiyle ticaret yapmasının çok daha kârlı olacağı ilkesinden kaynaklanıyordu. Ayrıca İngiltere Adigeyi Edirne anlaşmasına dayanarak Rusyanın bir parçası olarak düşünmeği politikasına daha uygun görüyordu. Dünyanın birçok yerinde sömürgeleri bulunan ve bu sömürge uluslarının özgürlük savaşımları vermeğe hazırlandıkları bir ortamda Adigelerin bağımsızlık kazanmalarına yönelik girişimleri İmparatorluk İngilteresi tarafından *desteklenebilirmiydi?*

İngiliz politikacıları Çerkeslere yönelik bir askeri yardımın sürekli ve önemli boyutlarda olmadığı takdirde *etkili olamıyacağını, geçici bir süre için Ruslara karşı* üstünlük sağlansa da sonuçta Rusların ergeç galip geleceklerini, Çerkesler üzerinde bir İngiliz egemenliği kurulsa bile Ruslara karşı bunu korumanın çok ağır ve büyük riski göze almak anlamına geleceğini çok iyi biliyorlardı.

İşte buna benzer nedenlerle sürüncemede bırakılan İngilterenin Adigey'e yardım girişimleri D. Urkuhart, S. Ceymiş Bell A. Çartarosky gibi Adige dostları tarafından kişisel ve yersiz bir şekilde 1854 Kırım Savaşına kadar sürdürüldü. Bu iki İngiliz Çerkes sempatizanı ne yazık ki İngilterenin Çerkeslere yardım edeceği sözünü yersiz ve büyük bir yanlışlık olarak iletmek hatasını işlemişlerdir. [80] İki yüzlü İngiliz politikası yüzünden Kırım savaşında Çerkesler olumlu bir sonuca varamadılar.

Kırım savaşı ve sonuçları Çerkeslerin de sonu oldu.

(80) P. Muratoff Allen Kafkas Harekatı S. 48.

Çerkesler yapılacak yardım konusunda Sovyet tarihçisi A.M. Pikman «Çerkeslere yardımdan çok, yardım sözü verildi.[81] diye yazar. Bir süre sonra D. Urkuhart ve A. Çartarosky'de durumu anlamış ve Çerkeslere asla yardım edilemiyeceğini söylemişlerdir.

(81) A.M. Pikman «Tarih meseleleri Sovyet Gazetesi» Birleşik Kafkasya S. 13-14-15, S. 10.

19. NCU YÜZYIL BAŞLARINDA İNGİLTERENİN K. KAFKASYA POLİTİKASI (VIXEN OLAYI)

Bazı kaynaklarda ileri sürüldüğü gibi 19. ncu yüzyıl başlarında İngilterenin Çerkeslerle ilişkilerinde içtenlik ve gerçeğe dayalı bir yardıma yönelik politika izlenmemiştir. Her zaman ve her yerde olduğu gibi İngiltere de Çerkeslerle olan ilişkilerinde kendi politik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Ayrıca İngilterenin Ruslara karşı Çerkesleri savunur şekilde yürütüldüğü izlenimini taşıyan politikaları ne yazık ki Çerkeslere çok büyük zararlar vermiştir. Aynı Osmanlıların Çerkeslere karşı sürdürdükleri, (yardım elini uzatma) politikalarının verdiği zararlar gibi. İngilterenin o çağdaki politikası Çerkesleri kendi politik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda, Rusyaya karşı etkin bir güç olarak kullanmaktan başka bir şekilde düşünülemezdi. Ancak bu resmi görüş dışında, Çerkeslerin yararları doğrultusunda, özgürlük ve bağımsızlıklarına yönelik, oldukça etkin, kişisel çalışmalar da gözleniyordu. Öyle ki bu çalışmaları yönetenler İngiliz, hatta Avrupalı diğer ulusların Çerkeslerin özgürlük ve bağımsızlık savaşımına ciddi bir şekil-

de eğilmelerini sağlayabildiler. İngiltere hükümeti Kafkasya ile olan resmi ilişkilerini Karadeniz kıyılarında yerleşik bulunan ve birçok liman ve iskelelerinin denetimini elinde bulunduran batı Kafkasyalılarla sürdürüyorlardı. Bu ilişkilerde izlenen yöntem ise devlet resmiyetini İngiltereden Kafkasyaya özel sürette gönderilen, özel kesime bağlı tüccar, gazeteci, hatta avanturist kişilerin üstlenmesi şeklindeydi. Örneğin İngiliz Morning Post gazetesinin muhabiri Stevart 1836 ve Knigth de 1837 yılında bu amaçla Kafkasyaya gönderilmişlerdi. Fakat bütün bunlar arasında en dikkate değer olanı Çerkeslere içtenlikle yardım sağlamaya çalışan Davit Urkuhart'tı. İngiltere hükümetinin gayet doğal olarak kendi çıkarları doğrultusunda *girıştiği bu eylemler* de özel kişi ve çevrelerin tutumu çok daha insancıl, Çerkesler yararına yönelikti. Urkuhart oldukça varlıklı bir İngilizdi. İngilterenin İstanbul büyük elçisi Ponsonby'nin emrinde görevli bir memurdu. Elçinin onayı ile ve kendi olanaklarıyla o sıralarda Samsun'da zorunlu yerleşik bulunan Adige'nin söz sahibi kişilerinden Zeniko Sefer ile ilişki kurmuş, ondan Adigeydeki bazı yöneticilere tavsiye mektupları alarak, arkadaşı yüzbaşı Layonsla, 1834 yılı yaz ayında Adige'ye gitmiştir.

Adigey'de iki hafta gibi kısa bir süre kalan Urkuhart onuruna düzenlenen Agoy'daki törende Adigelerle tanışmak, onların Ruslar karşısında gösterdikleri inançlı, kararlı direnişi takdir ve hayranlıkla izlemek olanağını bulmuştur. Özellikle Çerkes gelenek ve görenekleriyle konukseverlik, sosyal yaşantılarındaki uygarlık, en önemlisi de özgürlük ve bağımsızlıklarına aşırı, bağlılıkları Urkuhart'ı, o andan itibaren ömrünün sonuna değin sürecek olan bir Çerkes sempatizanı ve dostu kimliğine büründürülmüştür. Adigey dönüşü, resmen elçilik görevlisi olarak İstanbula atanan Urkuhart bundan sonra etkin şekilde Adigelerin Kafkasya dışındaki temsilcisi olarak çalışmalara başlamıştır. Rus kaynakları İngilizlerin Kafkasya ile olan ilişkilerinde başta Urkuhart olmak üzere birçok kişiyi kışkırtıcı ajan olarak tanımlarlar. Gerçekten de Urkuhart'ın çalışmalarında Kafkasyanın toprak zenginlikleri, strajik önemi vs. pekçok kez ve hatta abartılarak İngiliz ve Avrupa kamu oyuna yansıtılmıştır. Fakat bu Urkuhart'ın Kafkasyayı yabancılara peşkeş çekmek istemi dışında ve batılıların cazip teklifler karşısında Çerkeslere ve Kafkasyaya karşı olan ilgilerinin arttırılması şeklinde anlaşılmalıdır. Gerçekten de bu davranış ve propaganda Çerkesler çıkarına olumlu bir hava yaratmıştır. Urkuhart Kafkasya dönüşü Pariste Fransız ve İngilizce dillerinde «Portfolio» isimli aylık bir dergi yayınlamaya başlamış, ve dergide ilk olarak «Kafkasya bağımsızlık bildirgesi» yer almıştır. Ne yazık ki Urkuhart'ın Çerkesler yararına girişimleri ve Çerkeslerin Özgürlük ve bağımsızlık savaşımlarında özellikle İngilterenin desteğinin şartlılığı önerisi kamu tarafından olumlu ve sempatiyle karşılanmışsa da resmi çevreler buna karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine Urkuhart ve yandaşları K. Kafkasyaya etkin bir yardımın ancak İngiltereyle Rusya arasında çıkacak silahlı bir çatışma sonucu varılabileceğini, bu düşünceyi gerçekleştirmek amacıyla da somut eğlemlere girişme gereğini görmüşlerdir. İngiliz ticaret gemisi Lord Spencer, 1836 yılı kasım ayında da Urkuhart'ın dostu Bell kardeşlere ait Vixen gemisi hiçbir gizliliğe gerek görmeden ticari amaçla K. Kafkasya kıyılarına doğru yol alır. Ruslar her iki gemiyi de tutuklarsa da daha sonra serbest bırakır, hatta tazminat öderler. Urkuhart istediği sonucu alamaz. Devrin İngiltere Başbakanı Palmertson Vixen gemisi olayında Urkuhart'ı resmen olmasa da des-

tekler görünür. [82] «Kafkas halklarının özgürlük savaşımının Türk ve İngiliz casuslarının kışkırtmaları silah ve cephane sağlamları sonucu ortaya çıktığını öne süren Rus iddialarının gerçek olmadığı Paris antlaşmasından sonra ortaya çıkan olaylarla kanıtlanmıştır. Ne Şamil'in müritleri ne de Adige Abhazlar silahlarını bırakmadılar.»

(82) Kafkaslarda ateş... O.D.T.Ü. Yayını 985 P.B. Henze.

ÇARLIK YÖNETİMİNİN K. KAFKASYAYI İSTİLA SÜRECİ

Genellikle Rusların Kafkasyaya yönelik istila planları 1760-1783 yılları arasındaki dönemde planlaştırılmıştır. Bu dönemde Çar İmparatorluğunun sınırları içerisinde Rusların dışında Tatar, Kazak, Kalmuk vs. olmak üzere Hıristiyan, Müslüman ve Budist dinlerinde pekçok ulus yaşıyor, İmparatorluğ'un güney sınırları Kafkasyaya dayanıyordu. 30-40 milyon nüfusun, genellikle kentlerde yaşayan İmparatorluk halkının, iç gereksinmeleri Sibiryadan güçlükle karşılanıyordu. İmparatorluk sınırları içinde gösterilen birçok toprak ise hiçbir zaman Ruslara ait değildi. Bu nedenle de, özellikle doğu bölgelerinde yerleşik Kazak, Kalmuk vs,. halklar her fırsatta Ruslara karşı baş kaldırıyorlar, fakat aralarında birlik ve anlaşma olmaması nedeniyle de, bu ayaklanmalar Ruslar tarafından bastırılıyordu. İşte bütün bu olaylar çarlık yönetimini yeni yerleşim alanları bulmaya ve baş kaldıran bu insanların savaş potansiyellerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya yöneltti. Bu insanlar askere alınmakla hem politik, hem de dini çatışmalar denetim altına alınmış olacaktı. Bu bakımdan Kafkasyaya karşı girişilecek sertliğe dayalı bir saldırı politikası, sonuç ne olursa

olsun akılcı olmayabilirdi, ama gerekliydi. İşte bu düşünceler çerçevesinde Kafkasyayı istila planları uygulamaya konuldu.

«Çarlık yönetimi Çerkesler arasındaki ayrılık, ortaklaşa örgütlenmeden yoksun bir savunma sistemi karşısında rüşvet ve diğer yolları deneyerek, etkin provaksiyonlarla sonuca ulaşmış, Çerkesler ise savaşta bile birbirlerine yardım gereğini yerine getirememişlerdir. Yüksek bir ruh, büyük bir morale sahip olmalarına karşın, disiplinli, örgütlü Rus silahlı kuvvetleri Çerkes direnişini kırmasını bilmişlerdir.»

«... Yine de her yerde karşımıza çıkan tuhaf çelişkilerden birisi de kuvvet ve zayıflığın bir arada olmasıydı. Yüksek ve engebeli dev sıradağlar, dik ve derin vadiler, çok dağınık ormanlar birliği imkansız kılar. Aralarında birlik olmayınca da kavimler bu uzun koşuda Rusyanın gücü karşısında çökmeğe mahkum idiler.» (John F. Baddaley)

Çarlık yönetiminin K. Kafkasyayı istila ederek burada tam anlamıyla egemenlik kurmaları 3 aşamada oluşturulmuştur. Ancak bu eylemin başlangıç tarihi yazarlara göre değişiktir. Bazılarına göre Rusların K. Kafkasyayı istila tarihi Kuban nehrinin sağ yakasının Rus komutanı Suvarof tarafından Nogayların imhası ve yine Kuban nehrinin sağ yakasında yerleşik bazı Çerkes kabilelerinin nehrin sol yakasına göçertilmeleriyle başlayan 1783 yılı. İkinci tarih Çernemor adı verilen Kazakların Kuban nehrinin sağ yakasına yerleşmeğe başladıkları 1792 yılı. Üçüncü tarih de Kuban nehrinin sol yakasına sömürgecilik eyleminin oluşturulmasını gerçekleştirmek amacını güden Rus birliklerinin aktarıldığı tarih olan 1800 yılı. Bu tarihlere göre Çarlık yönetiminin K. Kafkasyayı istilası 81, 72 ve 64 yılları boyunca gerçekleşmiştir.

Biz burada 1800-1864 yılları arasında geçen 64 yıllık süreyi esas alarak Çarlık Rusyasının K. Kafkasyayı istila eğlemlerini inceleyeceğiz. 1800-1841 yılları arasında geçen birinci dönem : Kuban nehrinin sol yakasında toplanan ve Adige topraklarında kazakların yerleştirilmesini ve Kazak köylerinin kurulmasını; K. Kafkasyanın iç kesimlerine yerleşmeği amaçlayan, fakat Adigelerin büyük direnişleri ve sonuçta Ruslara karşı üstünlük sağlayarak istilaları kısmen de olsa durdukları dönem. Bu dönem 1829 Osmanlı-Rus savaşları sonucu Edirne barış antlaşmasının Ruslara sağladığı politik avantajlar nedeni ile K. Kafkasyanın Karadeniz kıyılarında kurdukları kale ve istihkamların batı Kafkasyalılar tarafından tahrip edilmesiyle son bulmuştur.

1841-1859 yılları arasındaki ikinci dönem : K. Kafkasyalılar için büyük bir fırsatın kaçırıldığı Müttefik devletler (İngiltere, Fransa, Osmanlı) ile Rusya arasında yapılan ve Rusların yenilgisiyle sonuçlanan 1854 Kırım savaşının da yer aldığı, İmam Şamil'in teslimi, Muhammed Emin'in Batı Kafkasyada savaşımı bıraktığı, Rusların kesin bir zafere yaklaştıkları dönem.

1860-1864 yılları arasındaki üçüncü dönem : Adige, Abhaz ve Vubıhların çok çetin ve kanlı savaşlardan sonra Ruslara yenilmeleri, Rusların kesin zaferleri sonucu K. Kafkasyalıların Osmanlı topraklarına sürgün edilmelerine başlanılan dönem.

Çarlık Rusyasının K. Kafkasyaya yönelik saldırısıyla Polonyaya karşı yürütülen saldırısının bir karşılaştırılması ilginç olması bakımından üzerinde durulmağa değer görülmektedir. Bu konuda bir İngiliz gazetesinin yazdıkları şöyledir.(83) «Ruslar din, dil, soy vs. bakımından ve Avru-

(83) The Free Press (Özgür Basın) 4 Şubat 1863 tarihli sayısı.

paya karşı çıkarlarının korunması açısından Polonyayı yok etmek gerekliliğini duyuyorlardı. Bunun için de bütün güçlerini kullanıp dış politikada bütün becerilerini ortaya koymuşlardır. Ama bu Çerkesler için de aynı şekilde geçerli miydi? Çerkeslerle ilişkilerinde çıkar çatışması, liderlik endişesi, korkulacak bir tehlike, din gibi şeyler yoktu. Ve Rusya bu ulusun üzerine şimdiye kadar yönelttiği verimsiz saldırılar için, İngiltere ve Fransa ile birlikte son savaşımlarındakilerin yanı sıra, Türkiye, Polonya, İranı kapsayan savaşlarda harcadıklarından çok daha büyük sayıda para ve askerin yaşamına mal olan harcamalarda bulundu. Rusların bu savaşıma girişmesi bilinçsiz değildi ve görevini yerine getirmesinde de aşamalı eğlemlere gerek görmediği gibi bu yolu izlerken sendelemedi» «............................ Bu bilmecenin tek açıklaması şudur: Rusya topraklarını ele geçirmek için değil, diğer gizli amaçları için Çerkeslerle savaştı. K. Kafkasyanın ötesinde yer alan ülkelerin ilki İstanbul'un yer aldığı Osmanlı İmparatorluğu, ikincisi Hint Okyanusuna açılan İran, üçüncüsü de Hindistandır. Öyleyse K. Kafkasya için yapılan özveriler en azından evrensel sömürge görünümündeki bu ülkeleri elde etmek amacını taşır.........»

Büyük sürgün sonucunda Batı Kafkasyalı Çerkeslerden Kaberdeylerin pek azı, Abhaz (Abaza) ların yarıya yakını; Abedzah, Şapsuğ, Kemurgoy, Mahoş, Natukhay, Jane, Besleney ve Bjedugların büyük çoğunluğu, Vubuhların tamamı yurtlarından çıkarılmışlardır.

Ruslar sürgün sırasında kara yolu yerine deniz yolunu seçmişlerdir. Bundan güdülen amaç Çerkeslerin gemilere binmeleriyle Rusların sorunu oracıkta bitiverecekti. Ayrıca sürgün edilenler hayvanlarını, taşınır mal varlıklarıyla diğer gerekli birçok eşyalarını yanlarına alamıyacaklardı.

1863-64 yılları arasındaki sürgün olayının en etkin, en geniş kapsamlı bir biçimde uygulandığı dönemde K. Kafkasya ile Osmanlı topraklarına göçürülen Çerkeslerin sayıları limanlara göre şöyle sıralanıyordu: Tuapse 63450, Novrosiski 62.000, Soçi 64760, Taman 27500, Hosti 20730, Anapa 16460. Bunu diğer küçük liman ve iskeleler izliyordu. (84)

Sürgün olayında kullanılan başlıca Çerkes liman ve iskeleleri şunlardı:

Tuapse, Anapa, Novrosiski, Soçi, Taman, Hosti, Kerç, Özerek, Atşimşa, Gelencik, Pşat, Aşe, Geç, Şase, Hamiş, Sohum, Batum, Pitsunda, Poti ve Soğucak.

Sürgün sırasında Çerkeslerin gönderildikleri Osmanlı liman ve iskeleleri:

İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, Batum, Akçakoca, Akçaabat, Giresun, Fatsa, İnebolu, Ayancık, Şile, Ereğli ve iskelelerin bulunmadığı Karadeniz kıyıları.

Bu limanların dışında Balkanlara gönderilenler: Köstence, Varna, Burgaz limanları ile Romanyanın Balçık ve Mangalya iskeleleri.

(84) Bu sayılar yuvarlak olarak alınmıştır.

SÜRGÜN SIRASINDA OSMANLILARIN DURUMU

Ne yazıkki ellerinde olmadıkları halde Çerkeslerin en büyük tarihi hataları olarak tanımlıyabileceğimiz sürgün olayının ardında Osmanlı çıkarları ön planda gelmektedir. İmparatorluğun yüksek kademelerindeki birçok Çerkes bürokratın soydaşlarını korumak sorumluluğunu taşıma gerekliliğini duymaları, halifenin dindaşlarını yalnız bırakmamak düşüncesi, Çerkeslerin bu acı durumlara düşmelerinden duydukları eziklikten dolayı, yabancı uluslar ve özellikle islam dünyası karşısında saygınlıklarını bir dereceye kadar da olsa koruma endişesi, Osmanlı yöneticilerinin Çerkeslere yardım ellerini uzatmalarının nedenleri olarak akla gelebilir. Fakat esas amaç bunların çok daha ötesinde ve çok daha geniş boyutludur. Osmanlı kayıtlarına göre 19. cu yüzyıl ortalarında imparatorluğun toplam nüfusu 36 milyona yaklaşıktır. Bu nüfusun 10 milyon yediyüzbini hemen, hemen tamamı müslüman halklardan oluşmak üzere Asya topraklarında, 15 milyon yediyüzbini de 12 milyona yakın kısmı hıristiyan olmak üzere, Rumelide yerleşik bulunmaktadır. Bir yabancı araştırmacıya göre ise 1876 yılında Osmanlı İmparatorluğunun müslüman nüfusu 12 milyonu Asya, 4 milyonu da

Avrupa topraklarında olmak üzere 16 milyondan ibarettir. [85] ki aynı sayıya uymaktadır. Bu bilgilere dayanarak o devirlerde İmparatorluk topraklarının pekçoğu bomboş ve sahipsizdi. Bu toprakların ekilip, ürün alınır hale getirilmesi, ekonominin güçlendirilmesi, tarımdan başka bir dayanağı bulunmayan devlet için en geçerli politikaydı. Ayrıca üstün savaş yetenek ve deneyimine sahip, Ruslara karşı büyük bir kinle doldurulmuş Çerkes toplumunun Osmanlı ordusuna sağlayacağı etkin güç hiçbir zaman gözden uzak tutulmamıştı. Genellikle Balkanlara yerleştirilecek olan bu göçmenler buralarda devlete baş kaldırma eğilimi gösteren, Osmanlılarca ayrılıkçı guruplar olarak tanımlanan, aslında İmparatorluğa karşı bağımsızlık savaşımı veren hıristiyan uluslarla, Arabistanda yine ayni amaçla eğleme geçen Araplarla Anadoludaki Avşar gibi Türk aşiretleri ve Ermenilere karşı bir denge ve baskı gücü olarak kullanılacaktı.

Bu konuyla ilgili olarak alınan bir kararda şöyle deniliyordu : «Muş, Malazgirt, Bulanıkta yeterli sayıda müslüman bulunmadığı gerekçesi ile Ermenilere karşı 1500-2000 hane Çerkes göçmenin iskan edilmesi uygun görülmüş ve bu amaçla İstanbul'a gelmiş bulunan Kafkasyalı göçmenler buralara gönderilmişlerdir.» [86]

(85) Kafkas Harekatı S. 107.

(86) K. Kafkasya Der. S. 29. S. 59-60.

ÇERKES SÜRGÜNÜN NEDENLERİ

Çarlık Rusyası'nın her ne pahasına olursa olsun batı Kafkasyalı Çerkes'lerden kurtulmak ve tüm Kafkasyayı egemenliği altına almak politikası izlemesi, yıllarca Çerkeslerle, genellikle Adigelerle sürdürülen kanlı savaşların kendilerine çok ağır kayıplara mal olması, evrensel genişleme projelerini engellemesi sonucu mağrur ve kinci olarak tanımlanan Ruslar için Kafkasyanın bir an önce işgali bir prestij meselesi olarak ele alınmıştır. Bu proje uzun süreli olmakla birlikte kesinlikle olumlu bir sonuca bağlanmasına karar verilen bir girişimdir. Çarlık yönetimi sonuçta başarıya ulaşmış ve tarihe büyük Çerkes Sürgünü olarak tanımlıyabileceğimiz olayla bizi karşı karşıya getirmiştir. Bu genel görünüm altında batı Kafkasyadaki Çerkeslerin sürgün olayına hedef olmalarının diğer verilerini de şu şekilde sıralamamız gerekecektir :

Çarlık yönetimi tarih boyunca büyük bir Rus düşmanı olan ve her fırsatta onlara büyük zararlar veren, hatta Rus egemenliğinin genişlemesine olduğu kadar, onların geleceklerini de büyük bir tehlikeye düşüren Kazakları Çerkeslere karşı kullanmayı planlamışlardır. Bun da güdülen amaç iki yönlüdür. Çerkeslerle sürdürülecek kanlı

savaşlarda yasa ve otorite tanımaz kazakların savaşım güçlerinden yararlanmak ve onları yerleşik bulundukları topraklardan -buraları Rusya'ya komşu ve denetim altına alınması güç bölgelerdir- çıkararak denetim altında tutabilecekleri Kuzey Kafkasyaya yerleştirmek. Kazakların yanı sıra bir kısmı Osmanlı topraklarından göçürülmüş Rumlarla Rusyanın çeşitli bölgelerinden getirilen hıristiyan kolonistler de bu plan kapsamındadır. Amaç çarlık yönetiminin kendi çıkarlarına göre kuzey Kafkasyayı dikensiz bir gül bahçesi haline sokmaktır.

Güzel bir iklime, verimli topraklara, sağlıklı doğal kaynaklara sahip bölgede yeni yerleşim yerleri kapmak için Rus aristokrasisi ve genellikle ordunun üst düzey yöneticileri birbirleriyle yarışa girişmişlerdir.

Rus işgaline karşın özgürlük, bağımsızlık ve savaş yeteneklerinin üstünlüğü nedeniyle Adigeleri kendi topraklarında topluca yerleşik bulundurmayı gelecekleri açısından uygun görmüyorlardı. Her fırsatta gerek Osmanlıların gerekse diğer yabancı güçlerin Çerkeslere karşı yönelik kışkırtmaların yeni bir ayaklanmaya neden olabileceğinin hesabını yapıyorlardı.

Çarlık yönetimi 1861 yılında kendi halkına, Türkmen ve Noğaylara özgürlük hakkı tanımış ancak Çerkesleri bundan yoksun bırakmıştı. Ancak Rus ordusunda görev kabul edecek olanlara bu hakkı tanıyacaklarını bildirmiş, bunun sonucu olarak da Çerkesler Rus ordusunda görev almaktansa Osmanlı topraklarına göç etmeği tercih etmişlerdir.

Osmanlılar politikalarının gereği, savaşım yetenekleri yüksek olan Çerkesleri her dönemde olduğu gibi Ruslar aleyhinde kullanmaktan çekinmemekte, bu politikaların onların Osmanlı topraklarına yerleşmelerinden sonra da sürdürmek amacı taşımaktadırlar.

İstanbul'da saray çevresinde etkin bir gurup oluşturmuş bulunan seçkin ve soylu Çerkes gurubu çekici bazı girişimlerle göç fikrini desteklemektedir. Uzun yıllar Kafkasyadan Osmanlı topraklarına isteğe bağlı olarak getirilen Çerkesler müslüman nüfusu çoğaltmak amacıyla yeniden göçe teşvik edilmektedir. Osmanlıların çeşitli düzenlemeleriyle Çerkeslerin özgürlüğe yönelik savaşımları göçe dönüştürülmüştür.

İslamiyetin yaşlı toplum üzerinde etkin güce sahip, Thamete denilen kesimi dini baskılar sonucu göçü istemektedirler.

Bazı Çerkes beyleri (Pşi) kabile bireylerinin Ruslar tarafından dağıtılması durumunda eski zenginlik ve otoritelerinin yok olacağı endişesi ile kabileleri ile birlikte göçü teşvik etmekte, yeni yurtları Osmanlı topraklarında Kafkasyadaki sınıf sistemine dayalı düzeni sürdürmek istemektedirler. Köleliğin Rusyada kaldırılmasından sonra sıranın kendilerine de geleceğini tahmin ediyorlardı. Kafkasyadan Osmanlı İmparatorluğuna çok eski dönemlerden beri köle getiriliyordu. Ancak 1840 yılından sonra köle getirilmesine resmen izin verilmişti. Bu ortam da göçü kamçılar nitelikteydi.

Bütün bu koşulların olgunlaşıp Çerkesler aleyhindeki sürgün olayının gerçekleşmesini engelleyici, toplumu yönlendirici, birleştirici, üstün yeteneklere sahip kuvvetli politik liderlerin yetişememiş olması, bu alanlarda sivrilmiş, bazı liderlerin de, o sıralarda yardım arayışı içerisinde yurt dışında bulunmaları Çerkesler için büyük talihsizliktir.

Çerkeslerin lidersizlik sonucu çektiklerini lirik ve gayet bilinçli olarak «ÇOBANSIZ» isimli şiirinde büyük Çerkes şairi Kosta Hetaggati ne denli güzel anlatmıştır.

ÇOBANSIZ [87]

Sen; sık orman içerisine dağılmış,
Aç bir sürü gibi telaşlı, aç gözlü ve yalnızlık içerisinde,
Geçen yıldan kalma otları arıyorsun!
Ve sen aç bir sürü gibi yok oluyorsun!
Ah eğer! Birgün, herhangibir kaya başından
Senin çobanının sesi gelse;
Seni birisi düzenli bir sürü halinde
Mutlu çağırısıyla bir araya toplasa...

***

Bizim için oluşan dağlar batsın!
Bu dağları küllerle örtülü görseydim ne iyi olurdu.
Ey bizim yaşlı dağlarımız! Bir çöküntüyle yok olsaydınız!..
İçimizden birisi, erkekçe bir davranışta bulunsaydı,
Herkimin olursa kalbi acıyla titrese,
Kim olursa olsun, ulusal dertleri bellese,
Hiç olmazsa terkedilmişlerin acısını duymuş olurdu.
Ve kim olursa olsun onların derdini paylaşmış olsa.

***

Bütün organlarımızı çelik zincirlere vurdular
Kutsal yerlerimiz yakılıp, yıkılıyor,
Topraklarımızı ellerimizden aldılar,
Ölülerimizi bile rahat bırakmıyorlar.
Parça, parça olmuş, vatanı unutmuşuz,
Ancak vahşi hayvanlar sürüyü böyle kovalarlar.
Gel, gel bize özlenen ÇOBAN!
Egemen sözlerinle bizleri bir araya toparla.

***

(87) Bu şiir Varşovada Mayıs 936 yılında ilk defa yayınlanan Şimali Kafkasya dergisinde ve Kosta'nın Asetin Bandurları adlı kitabından alınarak yayınlanmıştır.

Ne yazık! Düşman bizi uçuruma doğru sürüyor,
Onurlu yaşamak isterken, onursuz ölüyoruz...
Ulusun mutluluğu için kayalar bile gürleyebilir...
Ey...! Birisi olsun yanıt ver...! Tamamen yok oluyoruz.

Çerkes göçüne karşın direnmeler de yok değildi. Örneğin Vubıhların göçe karar verdikleri son toplantılarında göçün zorunluluğunun tartışılıp kabul edildiği sırada bir yiğit de şu sözleri bütün içtenliği ile oradakilere haykırmaktan çekinmemişti. «Siz değilmiydiniz tanrı aşkına, gavurlar bastı, Gazavat diye bağıranlar! Gazavat için savaşanlara cennetin kapıları ardına kadar açık olacak, diyenler! Önümüze düşüp bizi savaşa götürenler! Şimdi hiç savaşmadan gidebileceğiniz bir cennet buldunuz. Kuşkusuz Osmanlı yurdu olsa gerek ki oraya gidelim, denize açılalım diye diretiyorsunuz şimdi!» [88]

Göce karşı olan Seyin Time ise bizlere şöyle sesleniyor :

Şama'mı gidiyorsun ey kardeşim.
Orada sana hoş geldin mi diyecekler!
Senin Şam'ın kendi vatanındır.
Dön oraya, otur ortasına!
Dön kavuş kendi kâbene.
Dön fazla dayanamazsın bu ayrılığa.
Dağların etekleri senin kâben.
Ovaları nurlu yüzün.
Hangi dinden olursan ol.
Hangi dinden olursan ol.
Hangi işi yaparsan yap.
Öz benliğini yitirme!...

(88) Kafkasya üzerine 5 Konferans, S. 139, İst. 977.

NİÇİN BATI KAFKASYALILAR?

Sürgün olayının gerçekleşmesinde bazı sorular akla gelmektedir. Çarlık Rusyası ile İ. Şamil'in amansız savaşımları sonucu sürgün kapsamına genellikle ve özellikle Batı Kafkasyalıların sokulması bir rastlantı değildir. Şamil'in esas vurucu gücünü oluşturan Çeçen ve Dağıstanlıların «Avar, Lezgi» vs. böyle bir durumla karşılaşmamalarının nedeni ne olabilir? Sürgün öncesi ve sıralarında Batı Kafkasyada, genellikle Adige ve Abhazlar arasında ortaya atılan «Din elden gidecek, küffarın olduğu yerde yaşamaktansa halifenin memleketinde, kendi dindaşları arasında ölmek yeğdir» şeklinde sloganlar acaba yalnız Batı Kafkasyalılar için mi geçerliydi? Kafkasyanın diğer müslüman ulusları, genellikle Çerkesler dışındaki Türk sayılan Azerbeycanlılar niçin Rusların yönetiminde yaşamaktansa Osmanlı topraklarına göç etmemişlerdir? Daha önce de belirtildiği gibi bu yoldaki propagandalar bilinçli, amaçlı, din görevlileri, Rus ve Osmanlı ajanlarınca sistemli olarak özellikle Batı Kafkasyalılar arasında etkili bir şekilde yürütülmüş, toplum bu yönde tam anlamıyla koşullandırılmıştı. Bu arada Osmanlılarla ilişkilerinde gerek Batı Kafkasya dışındaki Çerkesler, gerekse

diğer Türk toplumları arasında çok eski zamanlardan beri bir mesafe bırakılmış, bilinen Osmanlı politikası sonucu buralarla ilgilenilmemişti. Bu görüşler doğrultusundadır ki çeşitli dönemlerde Dağıstanlıların Osmanlı topraklarına göç istekleri geri çevrilmişti.

SÜRGÜNDEKİ ÇERKES SAYISI :

Üzerinde çelişkili açıklamalar yapılan diğer bir konu da Osmanlı topraklarına sürülen Çerkeslerin sayısıyla ilgilidir. Kafkasyadan göçürülen Çerkeslerin sayısı beşyüzbin ila üç milyon arasında gösterilmektedir. Bu sayıların değişik şekillerde belirtilmesinin nedenleri arasında, Çerkeslerin Kafkasyadan sürülmeleri sırasında tam olarak bir istatistiğin tutulamamış olması gelir.

Bir örnek vermek gerekirse o tarihlerde Osmanlı topraklarına gelen Çerkeslerle ilgili şöyle bir kayıt vardır. ... sair mevridlerden (Yani Osmanlı topraklarına gelenlerden) sevk olunanların pek karışık halk olması hesabıyla oralardan nerelere, ne kadar sevk edildiğinin sıhhatı pek de bilinmemekde olmasıyla ([89]) deniliyor.

Böyle olunca da her kişi ve kuruluş kendine göre bir görüş ileri sürmektedir. Ayrıca sürgün sonucu göçürülen Çerkes sayısının hesaplanmasından çeşitli tarihler göz önünde bulunduruluyordu. Oysa Çerkeslerin K. Kafkasyayı toplu bir şekilde terketmeğe başladıkları tarih 1768 yılına kadar inmektedir. Bu tarihin öncesinde ve daha sonraları 19. ncu yüzyıl başlarında Kuban nehrinin yukarı, yani sol yakasında yerleşik Çerkes Kabileleri Bjedug, Jane, Hegayk ve Hatkolar Kubanın sağ yakasına göçetmiş ve *bunların bir bölümü de Osmanlı topraklarına* gelmişlerdir. Bütün bunlardan sonra büyük Çerkes göçü ve

(89) Osmanlıya Göçler, S. 99, Dip Not : 339.

sürgünün de öngörülen sayıların 1768-1901 yılları arasındaki 133 yıllık bir süreyi kapsaması gerekiyor. Ayrıca sürgünde Kafkasyadan çıktıktan sonra Osmanlı topraklarına gelebilenlerin sayısı esas alınmış, sürgün sırasında çeşitli nedenlerle ölen ve kaybolanlar hesaba katılmamıştır. Diğer önemli bir nedende sürgün sayısının hesaplanmasında kişi değil aile gözönünde bulundurulmuştur. Kalabalık olan Çerkes aileleri 6-10 kişi arasında değişiyordu. Bu sayılar hiçbir kurala dayanmadan ayrıcalıklı bir şekilde uygulanmıştı. Bir örnek vermek gerekirse Kafkasyadan göç eden : 15 hane Besleney 134 nüfus, aile başına düşen kişi sayısı 9,

222 hane Hatkoy 2088 nüfus aile başına düşen kişi sayısı 10

44 hane Hotkay 360 nüfus aile başına düşen kişi sayısı 8

Burada ortalama bir aile başına 9 kişi düşmektedir. ([90])

Osmanlı yönetimi göçmenlerin yeme, içme, barınma vs. gereksinmelerinin karşılanmasında kendilerine *ödenecek para miktarını önceleri her aileyi 15 kişi* olarak belirlediği halde sonraları ekonomik güçlükler nedeniyle 5 kişiye kadar indirmiştir. İşte sorun bu nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Büyük sürgün olayında göçertilen Çerkes nüfusunun gerçeğe yakın bir değerlendirlimesinin yapılabilmesi için sürgün öncesindeki ana vatanlarında yerleşik Çerkes nüfusunun bilinmesinde yarar vardır. Bu konuda Kafkasyalı araştırmacı Vahe A. Sarafian'ın verdiği bilgiler önem taşımaktadır. Sarafian'a göre 1844 yılında Batı Kafkasyada

(90) Kafkasyadan Göçler, B. Habiçoğlu S. 156.

Çarlık Rus yönetiminin denetimi dışında kalan iki milyon Çerkesten bir buçuk milyonunun yalnız Batı bölgesinde yaşadığı belirtilmektedir ki (91). Bu sayıya Rus yönetimine girmiş Çerkesler dahil değildir.

Çeşitli kaynaklar Osmanlı topraklarına göçertilen Çerkeslerin sayısını aşağıdaki şekilde belirlemişlerdir.

Türk Ansiklopedisi, C. X, S. 465 500.000 «Beşyüzbin»

P. Muratof, Kafkas Harekatı, S. 104 600.000 «Altıyüzbin»

Musa Kundukhovunun Anıları, S. 15 600.000 «100.000 haneden fazla.

Haydar Bammat, Kavkaz, Paris, Haziran 937, S. 7 600.000 «Altıyüzbin»

V.G. Jabagı, Kafkas-Rus mücadelesi, S. 73 750.000 «Yediyüzellibin»

P. Kosok, K. Kafkasya, S. 31 1.000.000 «Birmilyonu aşkın»

İ. Berkuk, Tarihte Kafkasya S. 529 1.000.000 «Birmilyonu aşkın»

İslam Ansiklopedisi, Çerkesler Mad. S. 354 1.500.000 «1.5 milyon»

İzzet Aydemir, Kafkasya K.D. 964, Sayı, 2 1.500.000 «11.5 milyon»

Guaze, haftalık dergi, İst. 1911, S. 1 1.750.000 «1 milyonyediyüzellibin»

Rumeliden Türk göçleri, CLI. 1.500.000 «1.5 milyon»

K. Kafkasya dergisi, 973, S. 19 1.500.000 «1.5 milyon»

Gn. Fadayev, Çarın Kafkasyalı Generali,

Birleşik Kafkasya, İst. 964, S. 1, Sa. 12 1.000.000 «1 milyon»

Oşhamoho dergisi, Nalçık 975, S. 60, Rus Kay. göre 2.750.000 «İkimilyonyediyüzellibin»

(91) The Problem, of Caucasian statistics Under Tsarist and Soviet Rule The Armenian Review. Autumn 1953 Boston.

Bütün bu veriler gözönünde bulundurulduğunda K. Kafkasyadan göçürülen Çerkes nüfusunun sayısı ortak bir yaklaşımla birbuçuk milyondur.

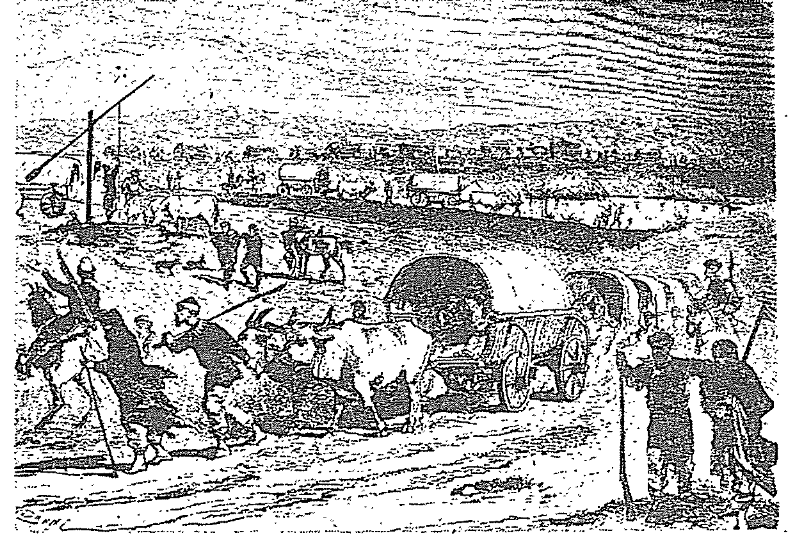

Illustrazione Italiana

Dobruca,dan Çerkeslerin göçürülüşü
(Aurelji'nin deseninden).

ÇERKESLERİN DAĞILIMI

Çerkesler Anavatanları dışında nerelere-hangi yollarla ve hangi tarihlerde yerleşmişlerdir?

Çerkeslerin en kalabalık boylarından Abedzah, Şapsuğ, ve Abhaz (Abaza) lar sürgün sonrasında kader birliği içerisinde ayni koşullar altında yaşamlarını birlikte sürdürmüşlerdir. Bu üç boy Anadolu'da Çerkeslerin çoğunlukta bulundukları yörelerde, Balkanlarda, Ortadoğuda Suriye ve Ürdünde hep birlikte görülmüşlerdir. Adige grubundan Kaberdeyler ile Asetin «Oset», Çeçen, ve Dağıstanlılar Balkanlarda görülmüyorlar. Osmanlı topraklarına göçertilen bu guruplar Adige ve Abhazlara oranla sayıca da önemli bir yer tutmuyorlar ve gelişleri de diğer gruplardan ayrı ve yalnızca kendilerine özgü oluşmuştur.

Rus kaynaklarına göre Kuban bölgesinde yerleşik Adigelerden 1864 yılında Osmanlı topraklarına sürgün edilen Şapsuğların sayısı 258.000, Abedzahların ise 250.000 idi. (92) 1858 yılında Tuapse bölgesinde yerleşik Şapsuğlar 300.000 kişiydiler. (93)

---

(92) Guaze: Sayı: 1, S. 1.

(93) İslam Ans. Çerkesler mad. S. 376 da Bolşevik Sovyet Ens. LXI, 845 e göre.

Adigelerin yoğun bir şekilde yerleşik bulunduğu iller :

Abedzahlar : Samsun, Tokat, Sinop, Balıkesir.
Şapsuğlar : Samsun, Balıkesir, Bolu, Aydın ve Sakarya.
Vubuhlar : Balıkesir, Bolu, Sakarya ve Samsun.
Bjeduglar : Çanakkale (Biga ilçesi yöresi.)
Hatukuaylar : Kayseri.
Kemeguylar : Bolu (düzce)
Mehoşlar : Samsun (Alaçam)
Kaberdeyler : Kayseri, Tokat ve Sivas.
Besleneyler : Çorum, Amasya.
Bütün Guruplar : İstanbul.

Adigelerin göçertilmeleri hakkında bundan önceki bölümlerde ayrıntılı olarak bilgi verilmişti. 1864 büyük Çerkes sürgünü sırasında K. Kafkasyadan ilk göçertilen guruplar arasında 1858-1859 Kasım-Aralık ayları arasındaki bir yıllık süre içerisinde Osmanlı topraklarına topluca ilk göç olayını gerçekleştiren ve doğrudan İstanbul'a gelen 2.500 dolayındaki Adigeler Besleney, Hatukuey ve Bjeduğlardır.

1859-1864 yılları arasındaki büyük sürgün olayı sonrasında Kuban'dan toplu şekilde yapılan göçler ise :

1888 yılında 3.500, 1890 da 9-10.000, 1899 da da 5.000 e yakındır. Ayrıca 1914-17 yılları arasında en son topluca göç olayı 3.000 dolayında Bjeduğ'un Çanakkale'nin Biga yöresine yerleşmeleriyle olmuştur.

Adigeler genellikle Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu (bazı ayrıntılar dışında) dışındaki bütün Anadolu topraklarına dağılmışlardır. Adige gru-

bunun nüfus yoğunluluğuna göre sıralamasında : En kalabalık gurub olarak Abedzahlar ve Şapsuğlar, Kaberdeyler, Vubuhlar, Bjeduğlar, Hatukuey, Besleney, Kemeguy ve pek azda Mehoşlar gelmektedir. Vubuhlar-Şapsuğ ve Abedzahlara karışarak onların dillerini almışlardır.

Genellikle Batı Anadolu ile Marmara bölgesinin bazı yörelerine yerleşik Adige ve Abhazların büyük bir bölümü 1877-78 Balkan savaşı sonrasında İzmir, Edremit, Bandırma, Çanakkale limanları yoluyla Balkanlardan gelerek yerleşmişlerdir.

ABHAZ (ABAZA) LAR :

Abhazlar bireysel olarak Osmanlı ülkesine 15. nci yüzyıldan itibaren gelmeye başlamışlardı. Bu dönemde Osmanlı yönetiminde üst düzey yetkilisi olarak görev almaları bunun en büyük kanıtıdır. Bilinen ilk toplu Abhaz göçü Kasım 1858 - Kasım 1859 yılı arasındadır. Ve bu tarihlerde Osmanlı topraklarına göç eden Abhaz sayısı 2130 kişidir. 1859-1864 yılları arasındaki büyük sürgün sırasında ise Adigeler arasına karışarak 8-10.000 Abhaz göç etmiştir. Bu tarihleri izleyen yıllarda göçte bir artış görülmüştür.

Buna göre 1863 yılında 900, 1866 da (4.000 hane) 30.000, 1869 da (579 hane) 4.000, 1873 de 800-1877-78 savaşı sonunda 100.000, 1879 da 800.

1859 yılından önce ve 1879 yılından sonra Abhazyadan toplu göçe raslanmıyor. Abhazlar en yoğun bir biçimde Bolu-Sakarya illerinde yerleşiktirler.

1878 yılı sonrasında gerçekleştirilen göç olayı Abhaz tarihinde oluşan en büyük göçertiliştir. Bu göçertilişte Abhazyada halkı ezen toprak ağalarıyla onların işbirlikçisi çar yöneticilerine karşı ayaklanan Abhazların bu eğ-

lemi Ruslara karşı isyan şeklinde yansıtılarak onların sürülmelerine neden olmuştur. Bu olayda Ruslara tam bir bağlılık gösteren ve kendi çıkarları gereği Abhaz topraklarını ilhakı düşünen Gürcü aristokrasisinin de önemli rolleri olduğunu düşünmek yanlış bir görüş olmayacaktır. (94) Ayrıca Rusyada köle ticaretinin yasak, Osmanlı İmparatorluğunda serbest olduğu bu dönemde Abhazyada esir ticaretini yürütemiyecek olan bazı kişilerin imparatorluk topraklarına kaçıracakları insanların sırtından elde edecekleri çıkarların hesabında da sürgünün gerçekleştirilmesinde ne denli rol oynadıkları kolayca anlaşılabilir. (95) 1877 yılında ikibuçuk ay süreyle Abhazyanın Osmanlılarca işgali sıralarında Gudauxa'daki Abhaz kökenli Osmanlı albayı Maan Kamlat Abhaz halkını Ruslar aleyhine ayaklandırarak «Abhazları Türklerle birlikte göç etmeğe zorlamıştır. 1977-78 savaşı sonunda 100.000 Abhaz sürgün edildi.» (96)

ÇEÇENLER :

Kendilerine Nohçi veya Veynah adını verdikleri çeçenlere Adigeler Şeşen derler. İlk Çeçen gurubu 1863 yılında kara yoluyla ve 103 hane olarak Sivasa gelmişler, burada Avşarlarla sürtüşmeleri sonucunda Kars'ın soğanlı yöresine yerleşmişlerdir. 1865 yılında Musa Kunduk ile birlikte kara yoluyla ve (3.000 aile) 20.000

(94) Abhazların Göçürülüşü «Avubla» Kafkasya Kült. Dergi Sayı 18 S. 28.

(95) Cevdet Pş. Tarihinde Osmanlı İmp. Köle sokulmasına 1854 Kırım savaşı sırasında. İngiliz ve Fransızların isteği ile son verilmiş ve Kafkasyadan köle giriş kapısı Trabzon Valiliğine yasağın uygulanması konusunda emir verilmiştir.

(96) Prof. Eugene Pitard 1919 Haziran «Cenevre» Le Republikue Du Caucase Du Nord, Sayfa 4 ve Kafkas kaynaklarına göre; O. Büyüka, Cilt, 2 S. 280 de geniş bilgi var.

kişi dolayında göç etmişlerdir. 1899 da ve son olarak da 1901 yılında Osmanlı topraklarına yerleşen Çeçenlerin toplam sayısı 25.000 dolayındadır.

Erzurum, Kayseri, Maraş (Çardak), Mardin (Kızıltepe), Muş, Sivas ve Yozgatta yerleşik durumdaydılar. Ayrıca Ürdün ve Zarka da, bir miktar da Suriye ve Irak da bulunuyorlar.

DAĞISTANLILAR :

Dağıstanlılar diğer Çerkes boyları gibi göçe zorlanmamış, kendi istekleri ile Osmanlı topraklarına gelmişlerdir.

İlk Dağıstanlı göçü 1847 yılında olmuştur. 1872-73 yılları arasında Kars ve Doğu Beyazıt kara, bir kısmı da Poti ve Batum deniz yoluyla, daha sonra 1901, 1905 ve 1907 yıllarındadır. Ayrıca az miktarda da olsa Ürdün, Suriye ve Irak da bir miktar Dağıstanlı göçmen yaşamaktadır. Anadoluda yerleşik Dağıstanlıların toplam sayısı 20.000 dolayındadır.

ASETİN (OSET) LER :

Adigelerin Kuşha adını verdikleri Asetinler ilk kez 1860 yılında ve isteğe bağlı olarak Rusların göç etmelerine izin vermeleri üzerine Osmanlı topraklarına göç ettiler. Bu tarihte göçe karar veren 400 hane 3.000 dolayındaki Asetin 3 kola ayrılarak bir kısmı doğrudan İstanbul'a, diğer bir bölümü Samsuna üçüncü bölümü de Novrosiskiye gelerek, 2 yıl sonra 1862 yılında Kars'ın Sarıkamış ilçesinde birleştiler. Ayrıca Musa Kunduk ile Çeçenlerle karışık yakın yörelerde yerleşik Asetinler Kars «Sarıkamış», Sivas, Bitlis, Muş, Yozgat, Tokat, Erzurum ve Kayseri de yerleşik bulunuyorlar ve sayıları da

9.000 dolayındadır. Ayrıca Suriyede 200 kadar Asetin yaşamaktadır.

KARAÇAYLAR :

Teber nehri kıyılarından 1885 ten sonra göç ettiler ve en son 1906-7 yıllarında Afyon ve Bursaya yerleştiler.

GENERAL FADAEV İSTANBUL'DA

1877-78 Osmanlı-Rus savaşının başlamasından önce (1874 de ?) Çarlık yönetimi Osmanlı İmp. sığınmış olan Dağıstanlı Gazi Muhammed ve Oset Musa Kundukov paşalarla görüşmek üzere general Fadaev'i İstanbul'a göndermişti. Konu K. Kafkasyada kalıp da Osmanlı İmparatorluğuna göç etmemiş olan K. Kafkasyalıları bulundukları yerlerden göçerterek Afganistan sınırındaki bölgeye yerleştirmek ve orada Rusya'ya bağlı özerk bir Kafkasya devleti oluşturmaktı. Osmanlıya sığınmış ve geri dönmek isteyenler de bu işleme katılabileceklerdi (?) Bu girişim için gerekli her çeşit araç ve gereçle maddi olanaklar Ruslar tarafından karşılanacaktı. Gözlemciler Çarlık yönetiminin bu geniş kapsamlı girişimlerinin nedenlerini şöyle açıklıyorlardı :

Yakında çıkması beklenen Osmanlı-Rus savaşında büyük boyutlarda Osmanlıya sığınmış olan ve Ruslara karşı tam anlamıyla intikam duygularıyla doldurulmuş olan Çerkeslerin çıkacak bir savaşta kısmen de olsa etkisiz bırakılmaları ve en önemli neden de İngiliz etki alanına giren Afgan sınırında bir Kafkasya tampon devleti oluşturarak Çerkesleri etkin bir güç olarak kullanmak düşüncesiydi. Fakat bu girişim her iki paşa tarafından Çerkeslerin dindaşları Afganlılara karşı bir eğlem kabul edileceği gerekçesiyle geri çevrilmişti. Aslında paşaların Osmanlı yönetiminin politikasına ters düşecek olan böyle bir organizasyonu uygulamaya koyma güçleri de yoktu.

ÇERKESLERDE SOSYAL YAPI

Birçok tarihi kaynaklar Çerkeslerde eski dönemlerde *sınıf düzenlemelerinin bulunmadığını*, bu uygulamanın sonradan yabancı devletler aracılığı ile, genellikle Avrupalı devletlerle Ruslardan kaynaklandığını, Örneğin bazı yabancı Kafkasyalı yazarlar da Kaberdeyler dışında sınıfsal düzenlemelerin sembolik bir görünüm taşımaktan ileri gidemediğini belirtmektedirler. *Çerkesler yaşadıkları* toprakların coğrafi ve stratejik özelliği, kültür ve uygarlık düzeyleri fazla gelişmemiş uluslarla komşuluk ilişkilerinde onlardan fazla bir şey öğrenememiş olmaları, milli alfabe ve yazılı edebiyatlarının yokluğu nedeniyle, tarihlerini iyi bilmemeleri, sosyal yapılarının gereği ve içe kapalı dar bir çevrede çeşitli iç ve dış baskılar sonucu *ancak var olma çabalarını zorlukla* sürdürebilen kabileler, hatta klan şeklinin oluşturduğu bir millet halinde kalabilmişlerdir.

Tarih boyunca dört bir yandan vatanlarına yönelik saldırılara karşı koyarken içeride de kabileler ve kabileler içerisinde aile ve sınıflar arasında savaşımlar ve sürtüşmelerden sıyrılamamışlardır.

Bu arada toplumun az da olsa yetiştirdiği uyanık, ileriyi gören liderlerinin geleceğe yönelik çabaları da katı, bireyselliğe dayalı, otorite tanımaz Çerkes yapısı karşısında pek az başarılı olmuş, dil, hatta din birliğinin gerçekleştirilemidiği bir ortamda, milli birliğin oluşturulamaması sonucu devlet kimliği kazanamamışlardır. Bütün bu olumsuz görünümlere karşın Çerkesleri yüzyıllar boyu ayakta tutan neden, herhalde özgürlük ve bağımsızlıklarına karşı duydukları aşırı tutkuları olsa gerektir. Çerkesler arasındaki sosyal sınıfların millet arasında yarattığı büyük ayrıcalıklar, onların düşmanları karşısında büsbütün zayıf düşmesine neden olduğundan bu konuyu araştırmakta yarar olacaktır.

Çerkesler dil ve din ayrılığı gibi soyal sınıflar açısından da ayrıcalıklı bir yapıya sahip bulunuyorlardı.

19.ncu yüzyıl başlarında, Adigeler de sosyal sınıflar şu şekilde sıralanıyordu :

1 — Pşi, Lekveleş (Prens) : Genellikle kaberdeylerle kısmen de bunlara komşu Bjedug, Kemurguvey (Kemguy), Hatıkuay kabilelerinde eğemen sınıf idiler. Bununla beraber bunların da yetkileri sınırlıydı. Birçok yasal uygulamalarda Pşi'lerin bulunmadığı diğer Çerkes kabileleri Şapsuğ, Abedzah, Vubuhlardaki törelere uymak zorunluğundaydılar.

2 — Verk : Bey ve soylu anlamına gelmektedir. Bunların özel armaları vardı. Giyinişleri, yaşayışları gösterişsiz her eğlemleri insancıl, adaletli ve tam anlamı ile demokrat bir davranış içerisinde yaşarlardı. Toplumun uymaları zorunlu kurallarına aykırı hareket ettikleri takdirde genel oylama ile ünvanları ellerinden alınırdı. Diğer sınıflarla evlenemez, birbirlerini soyları ve isimleri ile tanırlar. Genellikle toplumun benimsediği hiçbir ayrıcalıkları yoktu. Hatta Şapsuğ ve Abedzah kabilelerinde verklerin yalnızca sofrada başkanlık yapmalarından başka ayrıcalıkları kalmamıştı.

3 — Tfekotl (Özgür Çiftçi) : Çerkeslerin yüzde doksanından fazlasını oluşturan, toplumun en seçkin, beceri sahibi, bütün çalışmalarını en iyi bir biçimde yürüten özgür sınıf, yalnız kabilenin ortak malı olan toprak üzerinde mülkiyet hakları yoktu.

4 — Pşitl (Serf) : Rus, tatar v.s. yabancı uluslarla kabileler arası savaşımlarda alınan tutsaklara verilen ad. Köle anlamını da taşır. Bunlar da iki guruba ayrılıyorlardı. Vıneut denilen hizmetkarlar, ve ortakçı durumundakiler.

Pşı, Lekueleş sınıfını oluşturan kesim genellikle Kaberdey, Besleney ve bunlardan sonra Kemurguvey, Bjeduğ ve Abazalarda yerleşikti,. Kuban bölgesinde, Karadeniz kıyılarında yerleşik Şapsuğ, Abedzah ve Vubuhlarda bu iki soylu sınıf önceleri varken ulusal uyanış ve devrimler sonucu bunların ayrıcalıkları kaldırılmış, direnmeler karşısında da büyük çoğunluğu yurttan atılıp, son zamanlarda ancak verk sınıfı kalmış, köle sınıfı da yok denecek kadar azalmıştır.

KABİLELERE GÖRE SINIFLAMA :

KABERDEYLER : Sınıf ayrılıkları çok kesin ve belirgindi. Toplumu prens (Pşi) ler yönetiyordu. Pşi'lerden sonra Vork'lar (Soylular) birbirinden ayrıcalıklı özgür üç sınıf; Prenslerin hizmetkarları, prenslerin köylüleri, özgür sınıfın birinci ve ikinci sınıfın orta tabakasını oluşturan kesimin köylüleri ve özgürlükleri tanınmış köleler olmak üzere onbir sınıflı bir topluluktu.

Aşağı yukarı ayni düzenlemeler Kaberdeylere komşu Bjeduğ, Kemurguvey (Kemguy), Hatıkuay ve Natho (Nat-

hoç) larda da uygulanıyordu. Bu kabileler sınıfsal düzenlemeleri sonradan Kaberdeylerden almışlardı.

ŞAPSUĞ-ABEDZAH VE VUBUHLAR : Başlarında Pşi (Prenslerin) bulunmadığı; Verk, Tfekotl, Pşitli'lerden oluşan dar kapsamlı bir sınıfsal düzenlemeyle yönetiliyorlardı.

16 ve 17. ci yüzyıllardan itibaren Ata erkil klan düzenlemelerin parçalanmaya başladığı Adige kesiminde 19. cu yüzyıl başlarında Feodalizm henüz tamamen yerleşmemişti. Ticaretleri zayıf, kıyı kesimlerinde yaşayanlar dış ülkelerle genellikle mala, mal karşılığı (takas) şeklinde bir sistem uyguluyorlardı. Para sistemi yoktu. İç kesimlerde ise öküz ve para karşılığı geçerli olan yünlü kumaşın bir arşını karşılığında alış-veriş yapılırdı. Tarımcılık, zayıf, at, ve koyun yetiştiriciliği ile yünlü kumaş dokuyorlardı.

ABHAZYA : Gelişen ekonomi ve bunun yanısıra toplumun yönetimi sosyal alanda bazı düzenlemelerin getirilmesine neden olmuş bu amaçla sınıfsal sistem dört gurupta oluşmuştur. Hükümdar, bey, komutan, amirlerden oluşan egemen sınıf,. Bu sınıfın yardımcıları durumundaki bürokrat sınıf; Çiftçi, zanaatkar gibi üretken ayrıcalıksız özgür sınıf; esir veya köle sınıfı. Bu sınıflar arasında kast sistemi uygulanmıyordu.

19. cu yüzyıl başlarında ise Abhaz halkı iki bölümde toplanmış bulunuyordu. Abhazyanın kıyı şeridini egemenliği altında tutan Şervaşidze prenslerinin denetimindeki, küçük toprak işçileriyle köle durumunda bulunan toprak ağalarını ev hizmetlerinde çalıştırılan kesim.

2 — Ataerkil klan düzeninin oldukça kuvvetli, beylerin egemenliğinden yoksun ve genellikle bağımsız, dağlık bölgede yaşayan, toprağa fazla bağımlı olmayan, çoğunluğu beylerin egemenliğinden kaçanların oluşturduğu kesim.

DAĞISTAN : Ekonomik ve sosyal açıdan iki bölüme ayrılır.

GÜNEY DAĞISTAN : Gelişmiş bir derebeylik düzenin oluştuğu tarım ve hayvan yetiştiriciliğinin önde geldiği bu bölgede her türlü toprak ve toprak zenginlikleri ile her çeşit hayvanlar (at, sığır vs.) hanlara aittir. Hiyerarşik bir sıraya oturtulmuş kadroda işledikleri topraklardan belirli bir pay alan özdenler, han tarafından bir beyin veya din adamının emrine verilmiş, bir köyden diğerine göçme hakkı olmayan Raiyatlar «Köylüler», ve hiçbir hakka sahip olmayan kullar, yani köleler.

KUZEY DAĞISTAN : Sığır yetiştiriciliğinin önem kazandığı, dağlık, ilkel, kapalı bir ekonomiye sahip, ataerkil bir düzenden feodalizme geçmeğe hazırlanan bir toplum. Başlarında hanlar, beyler yok. Din adamları, özdenler ve kölelerden oluşan halkı soylu sınıf yönetiyor. Toprak sahibi özdenlerin çoğunluğu kendi topraklarını işliyorsa da bir kısmı da soylularla din adamlarına bağımlılar. 19. cu yüzyıl başlarında özdenlerden oluşan yeni zengin sınıf soylular gibi geniş topraklara ve kölelere sahip olmaya başladı. Köleleri savaş tutsaklarıyla fakir halkın zenginlere sattıkları çocuklar oluşturuyordu.

ÇEÇENİSTAN : Zengin toprak ürünlerine, geniş ormanlık alanlara sahip olan Çeçenistanda Ataerkil bir klan sistemi ağırlığını sürdürüyordu. Törelere göre hazırlanan yasalar geçerliydi. Çeçenistanda toplum Taipa «kömün» ve Tokhum «klan»lara bölünmüştü. 19. cu yüzyıl başlarında klan soyluluğu biçiminde feodalizm yerleşmeğe başladı. Kooperatifler yerini bireysel toprak sahipliğine, tarım ve hayvancılık alanları din adamlarının mül-

kiyetine bıraktı. Feodalizm ovalarda büyük gelişme gösterirken dağlık bölgelerde ataerkil iklan düzeni büyük gücü ile ayaktaydı. Halk arasındaki anlaşmazlıklar yaşlı bir yönetici, büyük ve geniş boyutlu, aileler ve köyler arasındaki anlaşmazlıklar ise Cemaat adı verilen köy meclislerince çözümlenip karara bağlanırdı. (97)

(97) Abhazya, Dağıstan, Çeçenlerin sosyal yapıları hak. daha geniş bilgi. için bk. «İstoriya SSSR, Vol, II., State socio Economik publishıng House Noscow, 1940 ve Kafkas Kaynaklarına göre ilk yaratılışlar. C. 2, Ö. Beygua İst. 986, S. 370.

SÜRGÜN SONRASI ÇERKESLERİN GENEL GÖRÜNÜMÜ :

Büyük Çerkes sürgünü sonrasında Batı Kafkasyalı Çerkesler nüfuslarının yüzde doksanını yitirmişlerdir. Osmanlı topraklarında göçertilenlerin önemli bir bölümü de gerekli önlemlerin alınamaması, iklim koşullarının uygunsuzluğu, açlık, yaygın hastalık ve yorgunluk vs. Nedenlerle ölmüşlerdir. Öyle ki bugün Anadolu, Rumeli, Suriye, Ürdün, vs. Çerkeslerin yoğun bir şekilde bulundukları yörelerde hastalık nedeniyle ölüp de topluca gömülen Çerkes mezarlıklarına sık, sık raslanmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak elimizde pekçok belge bulunmaktadır. Örneğin 1877-78 Rus-Osmanlı savaşı sonrası Balkanlardan göç ettirilerek Çukurovaya gönderilen 74.000 kişilik Çerkes tohumundan 70.000 kişisi sıtma hastalığı yüzünden yaşamını yitirmiş yalnız 4.000 kişi sağ kalabilmiştir. (98)

Akçakocaya 3 sandalla 3.000 kişinin taşındığı ve bu zavallıların zeytin ağaçları altına bırakıldığı hep bilinen gerçeklerdir. Sürgünün en büyük felaketlerinden bir tanesi

(98) D. Şerafeddin Magmumi, Yakın tarihimiz, C. 3 S. 35-1962.

de sürgün sırasında ailelerin birbirlerini yitirmiş olmalarıdır. Ruslar sürgünde öncelikle silahlı gençleri göndermeği, bir an önce onlardan kurtulmayı planlamışlar, başsız ve koruyucusuz kalan aileler büsbütün perişan olmuşlardır.

Büyük Çerkes sürgünü daha önce de belirtildiği gibi çok güç ve Çerkesler için ağır kayıplar sonucunda gerçekleştirildi. Ruslar sürgünün bir an önce sonuçlandırılması amacıyla göçmenlerin taşınmasında insanların bindirilmesi yasak olan ufak sandal ve kayıkların dahi sefere konulmasına izin verdiler. Öyle ki bu aşamada Rusların Trabzon konsolosu bu tip taşıt araçlarının Batı Kafkasya kıyılarına gitmelerini teşvik etmişti. Bitkin ve yarı ölü bir durumda Osmanlı kıyılarına erişebilen Çerkesler buralarda adeta üstüste yığılmış, binlerce kayıp vermişlerdi. Çoğunluğunu küçük yaştaki kız ve erkek çocukların oluşturduğu bu insanların yüreklerin dayanamıyacağı biçimde aç, çıplak ve ilaçsız olarak köşe başlarında, sokaklarda çaresizlik içerisinde bekleştikleri gözlemcilerin tanıklığı ile sabit olmuştur. Çoğunluğunu Şapsuğ, Abedzah, Natukhaç ve Vubuhların oluşturduğu felaketzedeler arasında 29 gün içerisinde Samsundan Kard ırmağı denilen yerde 247 kişi, Kılıç Dede (99) mevkiinde de 312 kişi yaşamlarını yitirmişlerdir,. Daha önceleri İstanbul'da Çarşamba (Fatih) ve Beşiktaşta kurulan esir pazarlarında satılan Kafkasyalı esirler bu kez buralara gönderilme gerek ve olanağı dahi bulunamıyarak oracıkta kimilklerine bakılmadan gelişi güzel kişiler satılmışlardır. (100) Bu konuyla ilgili olarak «......... Şehvetin kurbanı dediği ise, bu biçare insan kümeleri arasında her yaştan güzel kızların, bütün Karadeniz kasabalarına dağıtılmalarıdır. (101) diye dile getirmiştir Berkok paşa.

(99) Osmanlı T. Göçler, B.H. oğlu S. 93-94.

(100) Tanzimat Edeb. Kölelik. Ank. 987, Doç. Dok. İ. Parlatır. S. 18-19 (1860 sonrası Trabzon ve Samsunda Osmanlı Hükümeti Çerkesleri satmak için esir pazarları kurdu.)

Yüzbinlerin üzerindeki insanların taşınması için çoğu çürük çarık olmak üzere Osmanlı yönetimi 10-12, buna ek olarak da Ruslar da bir kaç gemi ayırmışlardı. Bu nedenle pekçok insan çok küçük taşıt araçlarıyla nakledilmişlerdir.

SÜRGÜN, YİNE SÜRGÜN!

Çerkesler Balkanlara yerleştirildiklerinde, özellikle sosyal yapıları gereği yaşayış, davranış ve özgürlükleri için Kafkasyada yiğitce savaşımlarına duyulan sempati nedeniyle yerli uluslarca (102) hoşgörüyle karşılanmışlardı. Bu nedenle yerleşimleri sırasında onlardan her çeşit yardım ve kolaylığı görmüşlerdi. Hıristiyan uluslar ise Çerkeslere kuşkuyla bakıyor, her an tepki gösterme eğiliminde bulunuyorlardı. Çerkeslerle iyi geçinmeyi, bir sürtüşmeğe girmeyi istememiş olabilirlerdi. Bu durum Osmanlı Rus savaşına kadar her iki tarafça ılımlı bir biçimde sürdürüldü ise de gerek savaş sırasında, gerekse savaş bitiminde gelişen olaylar durumu tamamen tersine çevirdi. Savaş öncesi Rusların ve Rus yanlısı diğer hıristiyan devletlerin Balkanlarda yerleşik Türk ve müslüman halklar aleyhindeki propagandaları birinci derecede Çerkesleri de hedef almıştı. Bu arada bir İngiliz gazetesi (103) Çerkeslerin Bulgar kızlarını esir pazarlarında sattıkları ve kiliseleri yağmaladıkları haberlerini ka-

(101) Tarihte Kafkasya : S. 528.

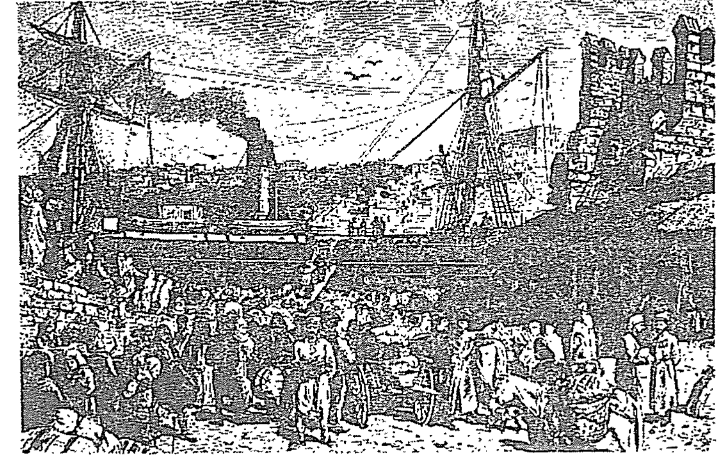
(102) Türk ve müslüman toplumlar, özellikle Boşnak, Pomak ve Tatarlar.

(103) 8 Temmuz 1876 tarihli Daily New Gazetesi.

sıtlı ([104]) olarak yayınlamıştı. Daha sonra Rusyanın İstanbul elçisi İgnatief'in yoğun çabaları ve diğer Avrupa devletlerinin de Rusları desteklemeleri sonucunda, birkaç kez yapılan görüşmeler sonunda, 3 Mart 1878 Ayastefanos «Yeşilköy» ve bunu izleyen 13 Temmuza 1878 Berlin anlaşmalarının maddeleri arasında Çerkeslerin Balkanlardan çıkarılarak Osmanlıların Asya topraklarına sürülmelerine ilişkin karar da yer aldı. Bu gelişmelerin ardından Balkanlarda özellikle Bulgaristan ve Romanyada yerleşik Çerkesler arasında büyük panik başladı. Çerkesler yeni bir sürgün felaketi ve hıristiyan halkın kendilerine karşı şiddet eğlemleriyle karşılaşmış oldular. K. Kafkasyadan Balkanlara gelişleri henüz 15 yıla doldunmamış, yerleşik düzenlemelerini oluşturmamış, bulundukları yerlerin doğa koşullarına, sosyal yaşantılarına uyum sağlı-

(104) Bu gibi haberlerle ilgili olarak Türk orduları baş komutanı Abdulkerim paşanın 16 Mart 1877 tarihinde Sait paşaya gönderdiği şifreli telde «İshakçe taraflarında dışarıdan gelmiş ve başıbozuk olmadığı gibi yağma ve kilise yakmak gib olayların aslı olmadığını» bildirmiştir. Özellikle 1876 yılında Osmanlı yönetimine karşı baş kaldıran Bulgaristan isyanının bastırılmasında etkin bir rol oynamaları, Çerkeslerin bu duruma düşmelerinde en büyük neden olmuştur. Oysa İngiltere baştanberi Osmanlı yönetimine Çerkeslerin Ruslara ve Rus yanlısı azınlıklara karşı kulanılmasını empoze ediyordu. İngilterenin Çerkesler aleyhine yönelik bu çalışmaları Anadoluda yerleşik olanlar hakkında da sürdürülüyordu. İngilterenin İstanbul B. elçisi Layard 1878 yılında Osmanlı hükümetine verdiği raporda doğu Anadoludaki Ermeniler için «Namuslu halk (Ermenilerden söz ediyor.) Çerkesler gibi akıncı zümrenin zulüm ve eziyetine hedef olmaktadır.» deyimini kullanmış ve 1878 Ayastefanos ve Berlin anlaşmalarına doğuda yaşayan Ermenilerin Çerkeslere karşı korunmalarını anlaşmaların 16 ve 61. ci maddeleriyle güvence altına aldırmıştı.

yamamışlardı. Çetin bir yaşam savaşı verdikleri sırada yeni bir kıyım ve sürgün olayı ile karşı, karşıya gelmeleri Çerkesler üzerinde büyük bir şok etkisi yaratmıştı. Haklı, veya haksız doğru veya yanlış, insancıl veya insanlık dışı Çerkeslerin Balkan sürgünü sıralarında pekçok eğleme itildikleri bir gerçektir. İşte bu yüzdendir ki uygar, soylu, yiğit, insan hak ve özgürlüklerine ana yurtlarındayken çok büyük bir özen gösteren Çerkesler Osmanlı yönetiminde saygınlıklarından çokşey yitirdiler. ([105])

Illustrirte Zeitung (Leipzig) 23 März 1878, No. 1812

Rumeliden İstanbula gelen Çerkes göçmenlerin İstanbuldan Anadoluya vapurlarla gönderilmeleri (Montoreano'nun deseninden)

(105) Kafkas harekatı, Allen-Muratof.

GÖÇ MÜ? SÜRGÜN MÜ?

Göç olayı özellikle Çerkesler arasında uzun süredir tartışma konusu yapılmaktadır. Gerek Rusya ,gerekse Osmanlı yöneticilerinin Çerkes meselelerinde ortaklaşa fikir birliği yaptıkları konulardan birisi de budur : Çerkesler ana vatanları K. Kafkasyadan sürülmemiş, kendi istekleri ile Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir! Oysa detaylı araştırmaları sonucu, genellikle İmam Şamilin Ruslara teslim tarihi olan 1859'dan sonra Çerkeslerin anavatanlarından göçürülüşleri kesinlikle bir sürgün niteliğindedir. Bu tarihten, yani 1859 öncesi ile 1864 yılları sonrası toplu ve kişisel ayrılışlara ise kısmen de olsa isteğe bağlı göç imajı verilebilir. Öyle ki Rus istilası öncesinde çeşitli etkenlerle, genellikle 1768 yılını izleyen yıllar sonunda 1780-1800, 1812-1815 yılları arasında yaklaşık 60.000 Çerkesin ana yurtlarından göç ettikleri söylenebilir. Ayrıca 1864 büyük sürgün olayından sonra da Rusların engellemelerine karşın kişisel ve toplu bir şekilde göç olaylarına raslanmaktadır.

1864 yılı sonrası büyük Çerkes sürgünü olayına gelince, hem Çarlık Rus, hem de Osmanlı yönetimleri politikaları gereği olayı göç şeklinde yansıtmakta yarar görmüşlerdir. Çarlık yönetimi Çerkes sürgünündeki sorum-

luluğundan kaçınmak, hiç olmazsa bunu hafifletmek; Osmanlılar da sultanın ve halifenin ülkesinin sevilir. güvenilir, kutsal topraklar görünümünü kanıtlamak amacıyla bu yolu seçmişlerdi,. Her iki yönetimin üzerinde anlaştıkları diğer en önemli bir husus da Çerkeslerin ana vatanlarına yeniden dönüş kapılarını onlara tamamen kapamış olmak istemeleridir. Çerkeslerin ana yurtlarından ayrılışlarının nedenlerini göçe değil de Sürgün olayına bağlayan önemli ve kesin kanıtlar bulunmaktadır: Çerkeslere anavatanlarını terketmeleri için Rus askeri güçlerinin silahlı tehditleri altında ve yeterli hiçbir araç ve gereçe sahip olmadan, bir ay gibi kısa bir zaman süreci tanımaları, Kafkasyanın çeşitli bölgelerinden yine silah zoruyla Karadenizin kıyı kentlerine yıldırım hızıyla doluşturulan onbinlerce insanın çürük, çarık deniz taşıtlarına (Eğer bunlara taşıt demek gerekirse) tıka, basa doldurmaları; bütün mal varlıklarının bir anda, hiçbir kural ve yasaya dayanmadan ellerinden alınarak, köylerinin yakılıp, yıkılarak yok edilmesi, vatanlarıyla ilişkilerinin kesildiğinin belirtisi olan pasaport verilmesi, yurtlarından çıkarılan Çerkeslerin yerine, hemen anında hıristiyan azınlıkların ve Rusların yerleştirilmeleri sürgün olayının en belirgin ve kesin kanıtlarıdır. Olayın Sürgün niteliği taşıdığına bugünkü Sovyet yönetiminde yayınlanan eserlerde de sık, sık rastlamaktayız. 1861 yılında Rusyada köleliğin kaldırılmasıyla özgür kalan Rus Mujiklerinin büyük bir bölümü ile Stavropol bölgesi Kazakları, Alman, Yunanlı, Yahudi vs. kökenli halklar Batı Kafkasyada Adige bölgesine yerleştirilmişlerdir. Bu amaçla 1860-64 yılları arasında batı Adıgey'de III köye yaklaşık olarak 15.000 yeni Rus ve kazak yerleştirilmiştir. 1861-1894 arası 13 yılda ise bu sayı bir buçuk milyona ulaşmıştır. [106]

---

(106) İslam Ansiklopedişi C. VI. S. 927-928 Kuban maddesi.

«1864 yılında İngilterenin St. Petersburg elçisi Lord Naiper İngiltere Dışişleri Bakanı Kont Russel'e gönderdiği ve Londrada yayınlanan Morning Post Gazetesinde yer alan 23 Mayıs 1864 mektubunda: Rusların silahlı Çerkeslerle halkının ne durumda bulunurlarsa bulunsunlar, oturdukları yerlerden göçertilerek yerleşime uygun bulunmayan topraklara sürülmeleri ve Karadeniz kıyılarında toplanmalarını sağladıklarını yazar. Mektupta bu olayın esas amacının Çerkes halkını imha etmek olmayıp yurtlarından sürülmeleri ve Kuban nehri kıyılarında 150 millik bir çevrede Çerkesleri yerleştirmek olduğu, Ruslar tarafından yapılan bu teklifin Şapsuğ ve Bjeduğlarca kabul edildiğini, bir kısmının da zora başvurularak 3 bölgede yerleştirildiği belirtilir. 30.000 den fazla Abdzah ise Osmanlı topraklarına göçü tercih etmiş, olduklarından bunlar da yerlerinden çıkarılmışlardır. 13 Ekim 1863 te bir kısım Abedzahlar Ruslarla anlaşarak yerlerinden ayrılmamışlardır ki bugün Kafkasyada bulunan Abedzahlar bunlardır. Vubuhlar yerleşik oldukları bölgeden ayrılmayı istememiş ve Ruslarla birlikte barış içinde yaşamayı teklif etmişlerdir. Ruslar Vubuhlara güvenmedikleri için onların bu isteğini geri çevirince aralarında yeniden savaş başlamış, yenilgileri üzerine de Osmanlı topraklarına sürülmüşlerdir. Vubuhların sürgününde Osmanlıların bazı teşvik ve entrikaları önemli rol oynamıştır. Bu nedenle Vubuhların tam bir birlik içinde ve süratle kıyılara doğru inmeleri gerek Osmanlı, gerekse Ruslar tarafından çok olumlu ve içtenlikle karşılanmıştır. Göçmen Çerkesler arasında Kafkasyadan göç sırasında perişanlık ve hastalık görülmemiş, ancak topluluk arasındaki kararsızlık, şaşkınlık nedeniyle Rusyada kalma eğilimi göstermişlerdir. Çerkeslerin göç sırasında perişan duruma düşmeleri Osmanlıların ihmal ve tedbirsizliklerinin sonucudur. Trabzonda günde 40 kişi ölmektedir.»

Lord Naiper'in bu mektubu sürgün olayını kanıtlayan en kuvvetli belgelerden birisidir.

Rusların Kafkas savaşları tarih yazarı A.P. Berje bu konuda yazdığı bir eserinde «...... askeri ve politik bir önlem olarak yaptırılan Çerkes sürgünü, 1862 yılında daha Kafkas komitesinin Çerkeslerin göçü hakkındaki kararın onaylanmasına rastlayan 10 Mayısta başlamıştır.» Demekle sürgün olayını doğrulamakta ve bu kararın çok önceden kararlaştırıldığını belirtmektedir.

Göç, tamamen olmasa bile isteğe bağlıyken, sürgün olayı istek dışında oluşturulan bir zorlamadır. İkisinin de yarattığı sonuçları birbirinden ayırmakta büyük yarar vardır. Eğer bir ulusun anayurdundan ayrılışı göç şeklinde yorumlanırsa gelecekte o ulusun anavatanları üzerindeki hak iddialarının geçerliliği tartışılabilir, ama bu ayrılıç göç şeklinde değil de sürgün niteliğinde ise, o ulusa zorla kabul ettirilen bir girişimdir, ve o ulus vatanından ayrı durumda ve milli benliğini yaşatabilmişse her zaman anavatanına sahip çıkma hakkına sahiptir ve öyle de olmalıdır! Çerkes yazar ve düşünürü Fetgerey Şöenu'da «...... toplum olarak göçlerin de hemen daima en sonunda bir dönüşle sonuçlandığını bilmek lazımdır,.» Dememiş mi?

GÖÇ TRAFİĞİ

Çerkeslerin Osmanlı topraklarına göçertilmesi ilk yıllarda önemli bir sorun yaratmamış ve göç trafiği oldukça iyi çalışmıştır. Özellikle 1858-59 yılları arasındaki göçmen akışı hem göçmen Çerkesler de, hem de Osmanlılar için normal bir düzeyde oluşmuştur. Göçmenlerin barınma, yeme içme, yerleşim merkezlerine taşınma işleri o zamanki adıyla Şehremeni olan İstanbul belediyesi göç ve yerleşim komisyonunca yönetiliyordu. Göçmenler önce İstanbula getiriliyor, İstanbulun görkemli görünümüyle karşılaştırıldıktan sonra yerleşim merkezlerine gönderiliyorlardı. Ancak bu durum uzun sürmedi. 1859 yılından itibaren göç trafiğinde tıkanmalar başladı. 16 Ocak 1860 tarihinde sevki Muhaccirin komisyonu kurularak başına Çerkes Hafız pş. getirildi. Gelen göçmenlerin dağıtım ve yerleşim işleri bu komisyonca yürütülmeğe başlandı ise de göçmenlerin 2-3 yıl İstanbulda beklemeleri sorunlar yaratmağa başlamıştı. Anadoluya gönderilen göçmenler büyük sıkıntılar ve açlık, hastalık, kötü koşullar nedeniyle büyük kayıplar vermeğe başlamışlardı. Öyle ki 1859 Mayısına kadar gelen 150.000 göçmenden 50.000 kadarı öldü. Trabzon-Samsun Çerkesler için ölüm

kampları, toplu'ca gömülen mezarlıklar oldu. Kafkasyaya geri dönüş çalışmalarının başlaması Osmanlı yönetimini şaşkına çevirdi. Bunlar arasında Manisa yöresine gönderilen Noğaylar da bulunuyordu. 1863-64 kışının çok şiddetli olması nedeniyle Osmanlılar Ruslardan göçün bir süre durdurulmasını istedilerse de Ruslar buna yanaşmamışlardı. Göçmen trafiğinin merkezi İstanbul 1864 yılından sonra devreden çıkarılmış, Osmanlılar göçü kamçılamaktan vazgeçmişlerdi. Her yıl ancak 5.000 göçmen kabul edeceklerini bildirmelerine karşın Rusların bu konuda direnmeleri ve göç trafiğini daha da hızlandırmaları sonucu gelen göçmenleri kabullenmekten başka seçenekleri olmadığını anlamışlardı. Trabzon limanı ön plana çıkmış, en büyük göçler yoğun ve sürekli bir biçimde buraya yöneltilmişti. Trabzona gelen göçmenlerden Balkanlara gitmek isteyenler, vapurla Köstence ve Varnaya; Anadoluya gitmek isteyenler de Sinop, Kastamonu ve İneboluya sevk ediliyorlardı. Fakat göçmen Adiğe ve Abhazlar Balkanlara gitmektense Anadoluyu tercih ediyorlardı. Bunun nedenleri Balkanlarda Ruslarla yeni bir çatışmanın başlayacağını anlamış olmaları, yeni bir savaşa girişmektense daha önce Anadoluya yerleşmiş olan soydaşlarının yanına gitmelerinin daha gerçekçi ve tutarlı olacağını düşünüyorlardı. Osmanlıların isteği ise Çerkesleri Balkanlara gönderme doğrultusundaydı. Bunun bir nedeni de Balkanlardaki ulusların daha yüksek olan ekonomik güçlerinden yararlanma düşüncesiydi.

ÇERKESLER BALKANLARDA :

Osmanlı İmparatorluğunun Asya topraklarına düzensiz ve tam bir kargaşa içerisinde doluşturulan Çerkeslerin tahminlerin çok üzerinde bir sayıya ulaşması Osmanlı yönetimini şaşkına döndürmüş, göçmenler için yeni yerleşim alanları, bulma zorunluluğunu getirmiştir. Çarlık yönetiminin Çerkeslerden bir an önce kurtulmak, Osmanlı yönetimini de zor durumda bırakmak amacıyla etkin ve süratle eğleme geçmesi sonucunda 1864 Nisanında yalnız Trabzonda 25.000 göçmen birikimi olmuştur. Ayrıca Soğucak limanında 100.000, diğer Kafkas limanlarında da 70.000 olmak üzere 170.000 kişinin gelmek üzere olduğunun anlaşılması ile de göçmen trafiğinin yeniden Balkanlara kaydırılmasına yönelinmiştir. 1861 yılı sonlarında Vidin-Tulça arasında 150.000 Çerkes yerleştirildi. Balkanlara yani o zamanki deyimi ile Rumeliye Çerkeslerin yeniden, yoğun ve sürekli bir biçimde gönderilmesi işlemi Mayıs 1864 yılında başlamıştır. Rus saldırılarından kaçan bu insanların bir bölümü, Anadoluya, çoğunluğu ise Rumeliye yerleştirilmişlerdir. Çerkeslerin Balkanlara yerleştirilmesinin önemli nedeni politiktir. Çarlık Rusyasının Osmanlı yönetimindeki ve genellikle hıristiyanlardan oluşan uluslara bağımsızlık kazandırma sözü vermesi, bunu yerine getirmek için de her an eğleme geçme hazırlıklarında bulunması Osmanlıları endişelendirmektedir. İmparatorluk parçalanmak, hatta yıkılmak tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu arada İngiltere hükümeti de politik çıkarları doğrultusunda Rusların Balkanlara inmesine ve buralardaki uluslar arasında egemenlik kurmasına karşıdır. Osmanlı yöneticilerine bu görüşler doğrultusunda Çerkeslerin Balkanlara yerleştirilmesiyle onlardan, askeri ve hıristiyan uluslara karşı bir denge unsuru olarak yararlanmaları önerisinde bulunmuşlardır.

Çerkesler Balkanlara K. Kafkasyadan Trabzona, buradan da Romanya ve Bulgaristanın Karadeniz liman ve iskeleleri Varna, Burgaz, Köstence, daha sonraları da Balçık ve Mangalya «Romanyanın Dobruca iskelesi» vs. ya gönderiliyorlardı. Balkanlardaki göçmen yerleşim ve dağıtım işleri Anadoludan çok daha düzenli ve kayıpsız

olarak yapılıyordu. [107] Göçmen komisyonu memuru albay «sonraları paşa» Nusret çok yetenekliydi. Çerkes soylu olan Nusret paşa Balkanlara yöneltilen göç eğleminin başından *sonuna dek büyük bir özveriyle çaba göstermiş* ve başarı kazanmış, örnek bir kişiydi. Ayrıca Balkanlardaki halk başlangıçta gerek müslüman, gerekse hıristiyan olsun, göçmen Çerkeslere karşı çok daha iyi davranıyor, onlara her çeşit kolaylığı esirgemiyordu. Anadolu ve Arabistanda bu durum çok daha olumsuzdu.

Nusret Paşa bu liman ve iskelelere gelen göçmenleri hemen, hemen buralarda hiç beklemeden Kosova, Üsküp, Filibe, ile Romanya ile Bulgaristan arasındaki Dobrucaya yerleştiriliyordu. Romanya ile Bulgaristan arasındaki sınırın büyük bir bölümünü oluşturan Tuna nehrinin güney yakasına Kuzeyde Tulca, oradan güney batıya; Hırsova, Yenipazar, Ruscuk, Zagrad şehirleri ile Karadeniz arasındaki düzlükler tamamen Çerkeslerin yerleşimine ayrılmıştı. Çerkesler burada hemen yeni köyler oluşturdular. Ortaköy, Ishakça, Slava Çerkeska, Armutlu köyleri bunlardan bazılarıydı. Çerkeslerin bu yeni yerleşim düzenleri de bundan öncekilerde olduğu gibi bilinçli ve amaçlıydı. Batıda Vidin'den Tuna nehrinin güney yakasına ve Rusların saldırılarına karşı bir set oluşturacak biçimde Tulça'ya kadar olan alanda 3 eyalet ve 45 ilçe ile bunların bucaklarında ve Aralık 1861 sonuna kadar 32.000 aileden fazla Çerkes göçmenin yerleştirildiği Nusret Paşa tarafından resmen bildirildi. Osmanlılar Çerkeslerden Ruslara karşı çok şey bekliyorlardı ama, umduklarını bulamadılar. Balkanlara yerleştirilen Çerkeslerin sayısı 50.000 aileden fazla, 200.000 ila 400.000

(107) K. Kafkasyadan Balkanlara doğrudan doğruya göçmen gönderilmesine rastlanmıyor. (İ. A.)

kişi arasında gösteriliyordu. [108] Yalnız 1864 sürgününde Burgâz üzerinden İslimiyeye 6.000, Varna üzerinden Şumnu, Silistre, Vidine 13.000, Niş, Sofya eyaletlerindeki Ziştov, Niğbolu, Ruscuk ile Dobruca ve Sırbistan içerlerine 12.000 Çerkes ailesi gönderilmişti. Yugoslavya'nın Makedonya eyaletinde Üskübün kuzey batısına doğru Mitroviçe, Priştine, Prizrend ile Sırbistanda Niş ve batısında Prokuplie de Morava ve Vardar nehirlerinin kolları arasında yerleşik bulunuyorlardı. Barki, Hamidiye ve Slavkoviç (200 hane) Çerkeslerin kurdukları yerlerdi. 1877-78 Osmanlı Rus savaşları sonucu buralardan da sürgün edilen Çerkeslerden sadece Priştine ve Kosco-Pole, Gilan da 1900 yılında yapılan bir araştırmada 23 Çerkes köyü ve 6500 nüfus bulunuyordu. [109] Buradaki Çerkeslerin büyük bir bölümü de 1911-12 Balkan savaşı sırasında Osmanlı topraklarına göç etmişler ve 1980 yılında yapılan bir araştırma da ise Priştineye bağlı Stanovtsa da 20-30, Miloşeva ve Vilkoveka «Büyük Dere» da 3-4 hane, Mitrovitsa da ise 10 hane Çerkesin kaldığı anlaşılmıştır. Burada ilginç bir husus bir avuç Çerkesin tümünün ana dillerini unutmamış olmalarıdır. Göçmenlerin yerleştirilmesiyle görevli Nusret Paşa onların yerleşim yerlerine sağlıklı ve güven içerisinde taşınabilmeleri için Avusturya hükümetiyle anlaşmış ve Tuna nehrindeki gemileri kiralayarak göçmenleri bunlarla taşıtmıştır.

Çerkeslerin Balkanlardan Ortadoğuya göçertilişleri de anavatanları K. Kafkasyadan sürülüşleri gibi plansız ve hiçbir önlem alınmadan başlatılmıştır. Karayoluyla Yu-

(108) Rumeliden T. Göçleri, Cilt 2, 5, CLİ. Ank. 200-250 bin ve Oshamoho Dergisi Nalçın 975 K. ALİY, 400.000; olarak belirtirler.

(109) Yugoslavyada Çerkesler, Ali Bek Kulaatti, savaş dergisi Varşova, 1936 s. I, Sayfa 8.

nanistan ve Romanya ile Bulgaristanın kıyı liman ve iskelelerine yığılan Çerkesler yine buralarda da günlerce aç, perişan bir şekilde gemi beklemişler, arada bir gelen Osmanlı ve yabancı deniz işletmelerinden kiralanan gemilere alabileceklerinin çok üstünde sayıda tıka, basa doldurulmuşlardır. Osmanlı yönetimi büyük bir beceriksizlik ve elinden birşeyin gelememesi sonucu yalnız ve yalnız Çerkeslerin buradan çıkarılmaları için çaba göstermektedir. Ruslar ve diğer Avrupalı devletler de Çerkeslerin Balkanlardan biran önce sürülmelerini sonuçlandırmak amacıyla Osmanlılar üzerindeki baskılarını arttırmaktadırlar.

Şubat 1878 de yalnız Selanik limanında kumsala yığılmış aç ve sefil bir durumda 40.000 Çerkes göçmen bulunuyordu. «Bu göçmenler her türlü yardımdan yoksun bulundukları gibi çevreleri sıkıca sarılmış buralardan ayrılmalarına izin verilmiyor. Ortadoğuya gönderilmeleri için İstanbul'dan gemi bekleniyordu. Bu 40.000 kişiye ilaveten ayrıca 13 gemi dolusu Çerkes de Ortadoğuya gitmek üzere limanda bekletiliyorlardı. Limanda yığılan Çerkesler arasında açlık ve hastalıktan hergün yüzlerce insan ölüyordu. (110) Dedeağaçta bulunan Türk göçmenler bile Çerkeslerin göçertilmelerinde hıristiyanlarla işbirliği yapıyorlardı. Açlık, sefalet, hastalık ve ölüm... Bunlar sürgündeki Çerkeslerin ayrılmaz birer parçası, hayat arkadaşlarıydı. İşte bu olumsuz koşullar altında Çerkesleri yeni yerleşim merkezlerine taşıyorlardı. Birçok liman ve iskelede birikmiş olan Çerkeslerin yanlarından ayırmadıkları tek güvenceleri de gerektiğinde hiç çekinmeden kullandıkları silahlarıydı. Ayrıca mümkün olduğu kadar birbirlerinden ayrılmıyor, hatta bölünmüş bir şekilde gemilere binmeğe bile yanaşmıyorlardı.

(110) Layard Raporu No : 18

Ortadoğuya gelmeden evvel bir kısmı İzmir ve diğer Ege limanları aracılığı ile Anadoluya gelmişlerse de büyük bir çoğunluk yine de Ortadoğuya gitmişlerdi. Bu arada parça parça Rodos, Girit, ve Kuzey Afrikada Bingaziye gidenler de önemli sayıdaydı. Bu arada gerek kara, gerekse deniz yoluyla İstanbul'a gelenler de önemli bir topluluk oluşturuyordu.

Çerkesler nereye giderlerse gitsinler büyük sorunlar yaratan kişiler olarak görülüyor, onlara karşı hemen bir direniş eylemi başlatılıyordu. 1878 Ocak ayında Rodosa çıkarılan Çerkesler burada büyük bir panik yaratmış silahlarıyla şehirde dolaşmaları halka korku vermiş ve hemen şehir dışına çıkartılmışlardır. Bu tarihte Rodostaki Çerkeslerin sayısı 10.000 dolayındadır. (111) Ruslar ve onların yandaşları diğer devletler Osmanlı İmparatorluğundan kopması belirlenen yerlerdeki Çerkesleri çıkarmak amacıyla onlar hakkında akla, hayale gelmeyen olumsuz haberler üretmektedirler. Bu haberlerin çoğunun yalan olduğu yabancı diplomatların verdiği raporlarda da belirtiliyordu. İngilterenin Beyrut genel konsolosu «geçen hafta Nablusa gitmek için 1.500 kadar göçmen Çerkes gelmiştir. Herhangi bir rahatsızlık verdiklerine dair hiçbir haber alamadım. Korkunun hayali olduğu kanısındayım.»

Balkanları terketmek zorunluluğunda bırakılan Çerkeslerin yeni yerleşim merkezleri olarak kesinlikle nerelere göçedecekleri belli değildir. Bu konuda Osmanlı yönetiminin kesin bir kararı olmadığı gibi Suriye, Filistin, Lübnan gibi İmparatorluğun Asya topraklarına yerleştirmeyi düşündüğü Çerkesler hakkında hiçbir önlem ve planlaması da bulunmamaktadır. Çerkesler Kafkaslardan Osmanlı topraklarına sürüldükleri dönemlerden daha ağır

(111) Layard Raporu No : 15
(112) Layard Raporu No : 21

koşullar altında yeni bir durumla karşı karşıyadırlar. Çünkü ilk sürgün dönemlerinde Osmanlı topraklarına serbestçe ayak basma olanakları varken bu kez bundan da yoksundurlar. Çerkeslerin Arap ülkelerine yerleştirecekleri haberlerinin alınması üzerine buralardaki müslüman ve hıristiyan uluslar büyük bir telaş içerisinde, onların buralara gelmesini engellemek amacıyla politik ve pratik yollara başvurma aşamasına girişmişlerdir bile. Hıristiyan uluslar büyük devletlere diplomatik temsilcileri, din görevlileri «Papazlar, misyonerler vs.» aracılığıyla Çerkeslerin kendi etkinlik alanları ile yerleşik bulundukları yerlere gönderilmemelerini empoze ederlerken, gelmiş olanların da yeniden buralardan çıkartılarak Anadoluya sevklerine çalışmaktadırlar. Genellikle Arapların çoğunlukta bulundukları yörelere yerleştirilenler ise, ötedenberi Osmanlı yönetiminin baş ağrısı, vahşi, uygarlıktan çok uzak kabilelerle komşu duruma getirilmişlerdir. Çerkes göçmenler buralarda vahşi kabile ve aşiretlerin saldırı ve baskılarıyla savaşım verirlerken diğer yandan da sıcak iklim koşullarına uyamamanın sonucu ve salgın hastalıklara yakalanmış nüfuslarının büyük bir bölümü de bu yolda yitirilmişlerdir.

Genellikle Bulgaristan ve Romanyadan başlatılan göç trafiği iki yönlüdür. Romen ve Bulgar, Karadeniz, Liman ve iskeleleri «Varna, Köstence» yoluyla İstanbula sokulmadan ve boğazlardan; diğeri de kara yoluyla Yugoslav'ya, Yunanistan'a ve dolayısıyla da büyük çoğunluğu Yunanistan'ın Ege Denizi liman ve iskeleleri «Selanik,, Kavala, Dedeağaç vs.» yoluyla Arap memleketlerine denizden ulaşmıştır. Fakat bu iki yoldan ikincisi, yani Yunanistan aracılığı ile yapılan göçler yoğunluk kazanmıştır. Çerkesler her ne pahasına olursa olsun Arabistana ve Anadoluya gitmek istememekte, genellikle Balkanlarda

kalmayı, Osmanlı topraklarının İstanbul'a ve yakınlarına yerleşmeyi istemektedirler. Fakat Çerkeslerin tümüyle Balkanlardan sürülmesini anlaşmalarla pekiştirmiş olan Avrupa devletleri ve Rusya onların bu yöndeki eğlemlerini büyük bir dikkat ve titizlikle önleme çabası içerisinde politik çalışmalarda bulunmaktadırlar. Bu amaçla zaman, zaman Osmanlı yöneticilerine baskılarda bulunmakta Çerkeslerin biran önce Balkanlardan sürülmeleri işlemlerini yerine getirmelerini istemektedirler. Balkanlardan Çerkeslerin göçertilmeleri 1878 yılı başlarından itibaren ve yoğun bir şekilde de 13 Temmuz 1878 Berlin anlaşmasından sonra başlamıştır. Balkanlardan göçertilen yarım milyon müslümanın yaklaşık 300.000 kişisini Çerkesler oluşturmaktadır. Bu göçertilme işlemi 1880 yılı başlarına kadar yoğun, 1894 yılından sonra da kısmi biçimde sürmüştür. Ancak kısa bir aralıktan sonra göç işleminin yeniden gündeme geldiğini bu kez de 1911-12 Balkan savaşı öncesi ve sırasında Yugoslavyadaki Çerkeslerin Osmanlı topraklarına göç ettikleri görülmektedir. Bu tarihlerde Yugoslavyadan genellikle Ürdün, Filistin ve Suriye ile Batı Anadoluya göç eden Çerkeslerin sayıları 10-15000 kişi arasındadır. Yugoslavya dışında Balkan ülkelerinde hemen, hemen hiçbir Çerkes topluluğu kalmamıştır,.

ÇERKESLERİN ORTADOĞUYA YERLEŞTİRİLME GİRİŞİMLERİ :

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı öncesi, Romanya ve Bulgaristandan, genellikle Dobruca bölgesine yerleşik Çerkeslerin bir bölümünü 1876 yılı sonbaharında, Yugoslavyaya, daha önce yerleşmiş soydaşlarının bulunduğu yörelere göçertmek istemişlerdir. Bu göçmenlerin Yugoslavya-Yunanistan sınırında ve o zamanki Osmanlı, bugünkü Yunan toprakları olan bölgelerine yerleştirilmek

doğrultusundaki istekleri Yunanlılarla Osmanlılar arasında anlaşmazlıkla sonuçlanmış, Çerkeslerin Yanya, Epir ve Teselya üzerinden geçerek adı geçen bölgede bir koloni kurmak girişimleri sonuç vermemiştir. Bu eylem Çerkeslerin Rumeliden sürgün edilmelerinin gündeme getirildiği dönem öncesi ve Çerkeslerin ilk aşamada sürülmelerine karar verilen Dobrucadakileri amaçladığı için başlatılmıştı. Çerkesler yeni bir Rus saldırısı sonucu uğrayacakları acı kayıpları önceden hesaplayarak böyle bir göçü zorunlu görmüşlerdi.

Osmanlı İmp,. ile Ruslar arasında Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonrasında ve sonunda Balkanlarda genellikle Romanya ve Bulgaristanda yerleşik Hıristiyan ve müslüman topluluklar büyük bir huzursuzluk, memleket de kargaşa içerisindedir,. Bu dönemde oluşan ve gelişen olayları incelemede yabancı diplomatları, özellikle İngilterenin İstanbul elçisi Layard'ın diplomatik yazışma ve raporları olaylara açıklık getirmektedir. [113] Müslüman topluluklar Rus ve Kazakların, hıristiyanlar da Tatar ve Çerkeslerin yağma ve terör eğlemlerinden korkmaktadırlar. Bu arada hıristiyan halkın müslümanlara karşı büyük bir üstünlükleri vardır ki o da bütün Avrupa ülkelerinin başta İngiltere ve Fransa olmak üzere onları desteklemeleridir. Ayrıca savaşın Osmanlılar, dolayısıyle müslüman topluluklar aleyhine dönüştüğü de bir gerçektir. İşte bu koşullar altında Dobruca köylerinde yerleşik binlerce hıristiyan, Türk, Tatar ve Çerkes köylerini boşaltarak devlet otoritesinin halen egemen olduğu Köstenceye kadar göçetmişlerdir,. Halkın terkettiği yerlerde devlet otoritesi kalmamış, yalnızca silahlı Çerkes ve Tatarların etkinliği görülmüştür ki bu da halkı büsbütün

(113) Rumeliden Türk Göçleri, II. ci Cilt, Bilal Şimşir, An. 970.

endişelendirmiş, yabancı devletlere biran önce buralarda önlem almaları isteğinde bulunmuşlardır. Öyleki olaylardan sorumlu tutulmak istenilen Osmanlı komutanı Said Paşa bile bölgeyi terk etmeyişinin bir nedeni olarak Çerkesleri kontrol altında tutmak olduğunu söylemiştir. Genelde Çerkesler hakkında ortaya atılan söylentiler kasıtlı ve abartılmıştır. Burada güdülen politika çok uluslu devlet görünümündeki Osmanlı toprakları üzerinde tek milletten oluşan hıristiyan devletler oluşturmaktı. Bunun için de ilk aşamada 100.000 den fazla Çerkes buralardan çıkartıldıktan sonra milli bir slav devleti «Bulgaristan» kurdurulacaktı. Rusların bu gizli emellerini ilk değerlendiren devlet Avusturya hükümeti olduysa da diğer devletler bu uyarıya kayıtsız kaldılar ve bütün bunlardan sonra ilk olarak Çerkeslerin Balkanlardan sürülmesine karar verildi.

Çerkeslerin Ortadoğu memleketlerine yerleştirilmelerinde bundan önceleri olduğu gibi Osmanlılar Çerkeslerin bu dramatik ikinci sürgün olayını da kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirme becerisini gösterebilmişlerdir,. Ortadoğuda Çerkeslerin yerleşimine ayrılan yerler onların daima savaşıma itilmelerinin kaçınılmaz bulunduğu topraklardır. Bu topraklar devlet yönetimine yıllar boyu baş kaldıran vahşi, yasa tanımaz ayni zamanda döğüşçü Bedevi kabileleri, Beni-Saka, Beni, Kitalid Avan, Beni-Hasan vs. nin bulunduğu yerlerdi. Ayrıca Dürzi ve Türkmen aşiretleri de bölgede kendilerinden başka hiçbir topluluğa yaşama hakkı tanımayan ayni yapıdaki aşiretlerdir. [114]

Osmanlı yöneticileri Rusların Kafkasyada Kazaklar aracılığı ile Çerkeslere karşı uygulamaya koydukları Ka-

(114) Layar Raporu No: 24.

zak karakolları «Stanitsa» örgütünü burada oluşturdular. Osmanlılara göre Çerkesler ana yurtlarından koparılıp imparatorluk topraklarına kabul edilmelerine karşılık bir özveride bulunmak zorunluğundaydılar. Bu özveride yukarıda belirtilen saldırgan ve yasa tanımayan kabile ve aşiretlere parasız jandarmalık yükümlülüğünü yerine getirmek şeklinde olabilirdi. Suriye'nin kuzeyinden Münbüç kasabasından sırasıyla Hama, Humus, Şam, Kuneytra, Zarka ve Ammana kadar uzanan çizgi üzerinde Çerkes köyleri, daha açık bir deyimle Çerkeslerin savunacağı karakollar kuruldu. Bu hat Osmanlıların yönetimindeki yerleşim yerlerini ikiye ayıran bir kordon şeklindeydi. Bu kordonun bir tarafı bedevilerin bulunduğu çöller, diğer yanı da kasaba ve şehir görünümündeki bayındır bölgelerdi. İşte Çerkeslerin görevi çölden gelecek tehlikelere karşı bu bayındır kasabalının koruyuculuğunu yapmaktı. Ve yaptılarda...

İngilterenin Şam konsolos yardımcısının 4 Mart 1878 tarihli raporunda göçmen Çerkeslerin durumları şu sözlerle dile getirilmektedir. «Suriyede zaten iki Çerkes kolonisi bulunmaktadır. Koloniler doğuda Ürdün vadisine bakan Horüs (Humus) ve Kuneytra yakınlarındadır, herbiri 300-400 kişidir. Altı yıldır buradalar, yeni gelen göçmenlerle ilgilendiklerinden düzenli ve olumludurlar. Horüs yakınlarındaki koloni doğu yönünde bulunan ilkel ve görgüsüz Arapların arasına yerleştirilmiştir. Çoğu arada kalarak öldürülmüştür. Bazıları da hastalıktan yok olmuştur. Şimdiki durumları ise acınacak haldedir. Bunlar yerliler tarafından hor görülmekte ve korkutulmaktadırlar. Kuneytredakiler şimdi kaymakamlık olan bu isimdeki harabeye yerleştirilmişlerdir. Bunlara da aynı şeyler olmuştur. Bu kez ilkel Arapların yerini Dürziler, Bedeviler, Türkmenler ve diğer vahşi kabileler almıştır. Kolonideki

Çerkeslerin her davranışı bu saldırganlar tarafından önlenmekte iyi veya kötü her türlü girişimleri, hayvan yetiricilikleri zorlaştırılmaktadır. Devletin desteğine karşın küçük bir toprak parçasında tarım yapmağa zorlanmışlardır. Bunları geçen sene görmeğe gittim. Çevreleri düşman guruplarca sarılı olduğu için sefalete düşmüşlerdir. Ve gün geçtikçe sayıları azalmaktadır... Bunlar (Çerkesler) camilere ve medreselere yerleştirilmiştir. Öldürücü çiçek hastalığından şikayetçidirler. Göç bedeli olarak il nüfusuna kaydedilen her erkek kişi başına 4 piastr vergi vermektedirler.»

SPHİNX GEMİSİ FACİASI

Balkanlardan Ortadoğuya göçertilen Çerkeslerin uğradığı haksızlık ve karşılaştıkları acı durumlar anlatılmakla bitmiyecek derecede büyük boyutlardadır. Bunlardan bazılarını sıralamak Çerkeslerin ne denli aşağılayıcı durumlara düştüklerini göz önüne sermek ve belki de birgün aynı durumların doğması durumunda bu olayları anımsayarak geçmişte karşılaşılan olaylardan ders almak açısından yararlı olacaktır.

1 Mart 1878 tarihinde Sphinx isimli Avusturya gemisi 3.000 göçmen Çerkesle yüklü olarak (Yüklü diyoruz, çünkü Çerkesler geminin anbarına tıka, basa eşya gibi doldurulmuşlardır.) Yunanistanın Kavala Limanından Suriyeye (Lattachis) Lazkiyeye hareket etmiş 40 kişi fırtınadan ölmüş, 5 Mart tarihinde yine Kıbrısın Famagusta limanına 6 mil kala ve saat 1 - 6,.45 sıralarında gemide yangın çıkmıştır. Yangının söndürülememesi sonucu göçmenler botlarla karaya çıkarılmış fakat geminin anbarında bulunan pekçok göçmen arasında 500 dolayında Çerkes de dumandan ve havasızlıktan boğularak ölmüşlerdir. Gemi mürettebatı ile Çerkesler arasında çatışma çıkmış, Çerkesler kaptanı ve tayfaları öldürmek istemişlerdir.

Avusturya gemisinin kaptanı ve tayfaları yardım çağrıları üzerine 2500 Çerkes olay yerine gelen bir Fransız gemisi tarafından kurtarılmışlardır. Çerkes göçmenleri ise Famagustada toplanmışlardır. Fakat ne bu kazazadeler, ne de İstanbul'dan Avusturya bandıralı Timavo gemisi ile Larnakaya gönderilen 2.000 göçmenin Kıbrısa çıkmalarına ve burada kalmalarına izin verilmemiştir. [115]

BALKANLARDAN RUSYAYA :

Çerkesler bir sürgün olayı ile de Balkanlarda yerleşik iken 1877-78 savaşı sırasında karşılaşmışlar ve bu girişimin uygulanmaması sonucu böyle bir durumdan sıyrılabilmişlerdir. Bu tarihlerde Rusların Bulgaristan Genel Valisi durumunda bulunan ve çarın danışmanı da olan prens Vladimir Aleksandroviç Çerkaski (?)Bulgaristandaki müslüman halkın, bu arada Çerkeslerin buralardan bir an önce çıkarılmaları için en büyük ve en etkin çabayı gösterenlerin başında gelmektedir. Çerkaski'nin göreve başlar başlamaz ilk aldığı karar Rusların işgal ettiği Bulgar topraklarındaki müslüman halkı Rusyaya sürmek olmuştur. Bunun için hemen eyleme geçmiş, tutsak edilen Osmanlı askerleriyle sivil halkı çoluk, çocuk ayırımı yapmaksızın Rusyaya göndermiştir. 1877 yılının Temmuz ayında başlatılan ve bir kısım insanların göçertilmesiyle yürütülen bu eylem Rus savaş bakanı Milyütin'in girişimleri sonucu durdurulmuştur.

HUMBARACI'LAR OLAYI :

Sürgün sonrasında Çerkeslerin yaşamlarıyla ilgili olarak Osmanlı tarihinin son dönemlerinde bir Humbaracılar olayı yaşanmıştır. Ne yazıkki bu olay da yine

(115) Layard Raporu No : 27 ve bu 2000 Çerkes buradan Antalyaya gönderilmişlerdir.

Çerkeslerin yeniden karşılaştıkları bir sürgün olayıyla ilgilidir.

Gerek Kafkasyadan gerekse 1877-78 Osmanlı Rus savaşı sonrası Rumeliden İstanbul'a getirilen Çerkes göçmenler burada uzun süre evsiz barksız, bakımsız ve yoksulluk içerisinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Genellikle Humbaracılar da «Tophane» yerleşik bulunan bu göçmen Çerkesler zaman, zaman bulundukları ortamda karşılaştıkları güç koşulların önlenmesi amacıyla bazı girişimlerde bulunuyorlardı. Bu sırada içlerinde Çerkes Fuat (Tıhuğa) Paşa ile Dağıstanlı Muhammed Paşanın da yer aldığı söylenen bir gurup padişah II. ci Abdulhamid'i tahttan indirmek üzere bir komplo hazırlamışlardı.[116] Durumun saray tarafından öğrenilmesi üzerine padişaha karşı bir ayaklanmaya girişmesi muhtemel görülen ve Humbaracılarla yerleşik 2000 dolayındaki Çerkes göçmen 3 gün içerisinde ve sıkı önlemler alınarak İstanbul'dan sürgün edilmişlerdir. Göçmenlerin bir kısmı trenle İzmit'e, büyük bir bölümü de Fuad, Nüzhet, Şehber adlı gemilerle Samsun, Bandırma, Beyrut, Yalova veya, bir kısmı da yine romorklarla Karabigaya gönderilmişlerdir. 16 Kasım 1883 tarihinde ki sürgün olayında Humbaracılardaki tüm Çerkesler İstanbul'dan çıkarılmışlardır.

ÇERKESLERİN BALKANLARA YENİDEN DÖNÜŞ GİRİŞİMLERİ :

1878 Berlin anlaşması gereğince Balkanlardan çıkartılarak Ortadoğuya gönderilen Çerkesler, yeni bir yerle-

(116) Ali Suavinin öncülük ettiği ve 20 Mayıs 1878 tarihinde Çırağan sarayının yakılmasıyla ilgili isyan olayına bir kısım göçmen Çerkesler de katılmışlardır.
1883 yılındaki bu sürgün olayında Çırağan isyanın etkisi de neden olmuştur.

şim savaşımına giriştiler. Filistin, Ürdün, Suriye ve Lübnan topraklarına ayak bastıkları anda başlarına gelmedik felaket kalmadı. Buralarda oldukça önemli bir sayıya, Hıristiyan devletlerin destek ve güvencesi altında etkin bir politik güce erişkin Ermeni, Yunanlı, Yahudi, Hıristiyan Arapların olumsuz davranışlarıyla karşılaştılar. Balkanlara yerleşmeğe başladıkları andan, çıkarıldıkları tarihe kadar islamiyetin savunucuları tanımıyla suçlandırılan Çerkeslere karşı amansızca sürdürülen savaşımların etkinliği buralarda da kendini gösteriyordu. Hıristiyanlığın gelecekteki etken alanlarında Çerkese yer yoktu... Ve Çerkesler zamanla hiçbir limana ayak bastırılmamaya, karaya çıkarılanların da Kuzeye, Anadolu ve ona yakın bölgelere gönderilmeleri koşuluyla buna olanak tanındığı gelişen olaylardan anlaşılıyordu.

Müslüman yerli halkın genellikle Arapların ve bunların yanı sıra Türkmen ve Dürzilerin Çerkeslere karşı düşmanca tutumları ise politik olmaktan ziyade ekonomik ve duygusal bir içerik taşıyordu. Çerkeslerin bu halklara karşı militan bir güç şeklinde kullanılacağının sezinlenmesi, zaten sınırlı bir alana sıkışmış bu kabilelerin topraklarını dışarıdan gelen yabancılarla paylaşmaya olanak tanımaları düşünülebilirmiydi?

İşte bütün bu olayların birbirine eklendiği düzensiz ve sağlıksız yaşamın yarattığı ortam içerisinde bir kısım Çerkesler yeniden Balkanlar, eski yerleşim bölgelerine, her neye mal olursa olsun geri dönme eylemine giriştiler. Bu girişimi gerçekleştirmek ise pek kolay görülmüyordu. Balkanlardaki yerleşim yerlerinden ayrılışları olumsuz koşullara karşın büyük destek görmüş, adeta isteklendirilmişti. Çünkü amaç Çerkeslerin bir an önce buralardan çıkarılmaları doğrultusundaydı. Şimdi ise koşullar tamamen ters yöndeydi. Çerkeslerin eski yerlerine dönüşleri kesinlikle istenmiyordu. Yabancı diplomasi yeniden eyleme geçti. Tamamen yabancıların denetim ve egemenliği altına girmiş olan Osmanlı yönetimi aracılığı ile bütün eyalet bürokratları uyarılmıştı. Hiçbir nedenle Çerkeslerin Balkanlara dönmelerine izin verilmiyecekti. Yabancı gemi şirketlerine, bizzat Osmanlı yetkililerine ve yabancı elçiliklere bu hususlarda kesin emirler verildi, yazılar yazıldı. Bütün bunlara karşın gerek gemi acentalarının kazançlı gördükleri bu insan taşımacılığından vaz geçmemeleri, gerekse Çerkeslerin kendi olanaklarıyla sağladıkları paralarla birçok göçmenin yeniden Yunanistanda Selanik, Yugoslavyada da Kosava vilayetlerine dönüş yaptıkları saptanmıştır. [117] Bu bilgilere ilaveten 18 Aralık 1879 da İstanbuldan 150 kişinin bir Fransız vapuru ile Selanik, 17 Mayıs 1879 da Mersin limanından 30-40 hanenin İstanbul ve Rumeliye dönmek üzere gemilere bindikleri anlaşılmıştır. Ayrıca İngiltere hükümeti Çerkeslerin göç için gemilere alınmamaları yolundaki Osmanlı isteklerini bu işin Osmanlılara ait bir mesele olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.

Çerkeslerin Balkanlardan Ortadoğu ve Anadoluya göçerilişleriyle, buralardan gerisin geriye Balkanlara dönüş yolundaki girişimlerini kanıtlayan yabancı diplomatların yazışmalarından bazıları şunlardır :

Bu konularda, Muhacirin komisyonunun 25 Mayıs 1879 tarihli iç işlerine yazdığı belge No : 39 ile 29 Mayıs 1879 tarihli İç İşleri Bakanlığından Dış İşleri Bakanlığına yazılan «Belge No : 41» tezkerede bilgi var.

Beyrut, 16 Nisan 1979

Suriyenin Fransa Başkonsolosu F. Guys'den Fransa Dışişleri Bakanına :

---

(117) Rumeliden Türk Göçleri, B. Şimşir.

Sayın Bakan, Çerkeslerin Suriye'ye gelmeleri en önemli sorunlardan birini oluşturacaktır. Babıali (İstanbul) Çerkesler için burasını düşünmüş. Önceleri 5.000, daha sonra da 20.000 aile oluşturan Çerkesler vilayetin karşısında kaderlerine *küskün, kırgın bir biçimde* bekleşiyorlar. Yokluğa ve sefalete terkedilmiş 100.000 can yerleşim için bekleşiyor. Babıali bu tatsız operasyonu üstlenmek istemiyor. Eyalete yüklemek istiyor .... Maliyenin bu yükü kaldırması olanaksız. Bütün vilayette 2.500.000 kuruş toplanabilecek ki 20.000 Çerkes ailesine bu para ne yarar sağlıyabilir? Önceden önlem alınmadan Suriye topraklarına indirilen bu insanlara ne yapılabilir? Onları iç kısımlara, bilinmedik yerlere yolluyorlar. Orada ne yapacaklar? Kimse bilmiyor. Her tarafta bir güvensizlik var. Onlar tiksindirici bir yaşam içerisindeler. Onlara SEFİLLER SÜRÜSÜ diyorlar. Güçlükler Babıaliden kaynaklanıyor. Toprağın bir kısmı Çerkeslerin kaderine bırakılmış. Hatırasız, mazisiz bir sürü şeklinde Arap kabilelerinin içine itiliyorlar. Hiçbir güvenceleri yok...

Rapor No : 30

Paris, 6 Mart 1878

İtalyanın Paris elçisinden Fransa Dışişleri Bakanlığına :

Beyrut konsolosundan bildirildiğine göre Beyrut'a 1000 kadar Çerkesin geldiği, daha birçoğunun da arkadan geleceği haber verilmiştir. Bunların Şam dolaylarına gönderilecekleri söyleniyor. Bunların Beyrut'ta kalmaları sorun yaratabilirmiş, patlamalar olabilirmiş. Büyük bir sefalet içersinde bulunan bu insanlar gururlarını korumaktadırlar.

Bu konularda Fransanın İstanbul konsolosuna direktif verilmesi arz olunur.

Rapor No : 25 Acre, 11 Temmuz 1878

Acre'deki İngiliz ajanı M. Finzi'den Beyrut Başkonsolosu Mr. Eldridge «........ 482 göçmen Çerkes Kassed Kerim adlı Osmanlı gemisi ile Akre'ye geldi. Yerel hükümet onları kıyıya yanaştırmadı, geri çevirerek Hayfa'ya, oradan da Nablus'a daha önce gelen soydaşlarının yanlarına gitmeleri önerisinde bulundu.

Bu sıralarda Avusturya'nın Tırnova gemisiyle 1200 Çerkes göçmen gelmek üzere, yerel yönetim onları da geri çevirerek, kıyıya yanaştırmadı...

Rapor No : 37

Çerkeslerin Kıbrıs'ta kalmalarına onlar aleyhinde yapılan propagandalar ve o sıralarda adada kıtlık olması önemli rol oynamıştır. Yanan Sphinx gemisinde boğularak ölen 500 Çerkes dışında sağ kalan 2.500 Çerkes daha sonra Timayo gemisi ile Suriye'de Akre'ye gönderilmişlerdir. (Bir bölümü Antalya'ya gönderilmiştir İ.A.)

Çerkesleri istemeyen yalnız yabancılar değildir. İstanbul'a kaçıp gelen binlerce Çerkes göçmen de Osmanlı yönetimince büyük bir gayret ve süratle her olanağa başvurularak gemilere bindirilmekte ve Ortadoğuya gönderilmektedirler.

Rapor No : 39

Bundan güdülen amaç göçmenlerin bir an önce İstanbul'dan uzaklaştırılmasıdır. 12 Nisan 1878 tarihinde hemen hepsi Çerkes olmak üzere 39.000 i Anadolu, 19000 i de Rumeli yakasında olmak İstanbul'daki Balkanlardan gelen göçmen sayısı 60.000 dolayındadır. Göçmen birikimi 160.000 i bulmuştur ki bunun da 18.000 i ölmüştür. Tifo, Tifüs, vs. hastalıklar nedeniyle günde 300-500 kişi ölüyordu. «Balkan sürgünü sırasında göçmenlerin çıkış yerleri ile İstanbul arasında ise 100.000 kişi ölmüştü.»

Temmuz 1878 tarihinde geçici olarak Libya da Tripoli «Trablusgarb» ye getirilen bir gurub göçmen Çerkes burada da istenmemiş hıristiyan halk onlara karşı şiddet eğlemlerinde bulunmuş 600 göçmen hemen Akre'ye yollanmış geri kalan 700-800 kişinin de bir an önce oradan uzaklaştırılması için Akre kaymakamlığından gemi gönderilmesi istenmiştir. Bu arada hıristiyan bir hancının Çerkesler tarafından soyulup parasının alındığı iddiası üzerine soruşturma açılmış sarhoş olan hancının bir Çerkes kadınına saldırıda bulunmak istemesi üzerine Çerkeslerce döğüldüğü ve soygun haberinin asılsız olduğu anlaşılmıştır. ([118])

Belge No : 32

22 Ağustos 1878 tarihinde İstanbul ve Selanikten gelen 1,.200 Çerkes göçmen Beyrut'ta kısmen hanlara ve çadırlara yerleştirildiler. Bunlar da bir süre sonra Hama ve Humus'a gönderilecekler. Hama dolaylarında yaklaşık 10.000 Çerkesin yerleştirilmesi planlanmıştır.

Diyarbakır'daki İngiliz temsilcilerinin 17 Ocak 1879 tarihinde Dışişleri Bakanlığını gönderdikleri yazıda Diyarbakır'a Balkanlardan Suriye'ye gelen 4.000 Çerkes göçmenin yerleştirilmesi ile ilgilidir. Diyarbakır'daki hıristiyan gurubların dini temsilcileri Çerkeslerin buraya yerleştirilmesi durumunda bölgede büyük kargaşıkların doğacağını ve Çerkeslerin buraya yerleştirilmemeleri için önlem alınmasını istemektedirler. ([119])

Belge No : 33 — 20 Haziran 1879

İngiltere'nin İstanbul elçisi, A. Layard'dan İngiliz Dışişleri Müsteşarına,

Lordum,

(118) Rumeliden Türk Göçleri : Cilt 1, S. 61-62.
(119) Aynı eser S. 43 te belgeler yer alıyor.

Başşehirden uzak olmayan, İzmit'in doğusunda bulunan Adapazarından hıristiyan bir kurul bölgedeki koşulları önüme sermek için dün beni gördüler. Ellerindeki çok sayıda Türk, Ermeni ve Yunanlı tarafından imzalanan ve mühürlenen belgeyi bana göstererek hem hıristiyan ve hem de müslüman toplumlarını temsil etmek üzere buraya geldiklerini belirttiler. Osmanlı devletinin 40.000 Çerkesi ([120]) bölgelerine gönderdiği için şikayette bulundular. Göçmenlerin gelmesiyle bölgede can ve mal güvenliğinin kalmadığını söylediler. Yollara güvenliğin kalmaması sonucu ticaretin hemen, hemen durduğunu ve Adapazarı halkının teslim alındığı duygusuna kapıldığını ve bölgeyi terketmekten korktuklarını belirttiler. Çerkesler tarafından işlenen kıyım ve soygunların bir listesini bana verdiler. Benden Osmanlı yönetimine uyarıda bulunarak bölge halkının korunmasının sağlanmasını istediler.

Onlara şikayetlerini Türk hükümetine bildirip, bildirmediklerini sordum. Şikayetlerini bildirdiklerini ve kendilerine ne gibi önlemler alınmasının gerekli olduğunun sorulduğunu söylediler. İvedi olarak, az sayıda askerin bölgeye gönderilmesi gerektiğini ve silahlı olan Çerkeslerin silahlarının toplanmasının sağlanmasını istediklerini söylediler................. Karatodori paşa (1878-79 yılında Osmanlı Dış İşleri Bakanı ve Devlet adamı) bölgedeki durumdan tamamen haberdar olduğunu ve Osmanlı yönetiminin bölgedeki nüfusu korumak için gereken önlemlerin alınacağını söyledi. Çerkeslerin Avrupa dışına çıkarıldıklarını, bütün mallarının ellerinden alındığını ve kendilerinin korunup desteklenmeleri için hiçbir hazırlık yapılmadan Asya içlerine gönderildiklerinin söy-

(120) Oşhamoho dergisi, Nalçık 975, Sayı 6, A. Kasumov.

lenmesi büyük bir sürpriz oldu. Bu nedenle Çerkesler de kendilerini korumak ve beslemek için bu yolu seçmişlerdir.

İlk aşamada 20.000 Çerkesin gönderildiği Adapazarına 40.000 den fazla Çerkes geldi. 30.000 nüfuslu Adapazarı merkezinde 8.000 Ermeni dışında ayrıca 25.000 Çerkes vardı. Ayrıca 30.000 Nüfuslu Düzce'ye 25.000 Çerkes gönderildi.

KAFKASYAYA GERİ DÖNÜŞ GİRİŞİMLERİ :

Büyük göçde Osmanlı topraklarına yerleşimi yapılan Çerkesler iklim koşullarının elverişsizliği, salgın hastalıklar nedeniyle büyük ölüm olaylarıyla karşılaştılar. Birçokları yerleştikleri yerleri bırakarak başka yörelere kaçışmış, dil bilmemeleri sonucu çok güç durumlarda kalmışlardır. Kafkasyaya geri dönüşü ise onurlarıyla bağdaştıramamışlardı. Buna karşın büyük göç tarihi olan 1864 ten sonra gelen bazı göçmenler -ki bunların gelişleri isteğe bağlı olmuştu- ana vatanlarına dönmeyi uygun bulmuşlar ve dönmüşlerdi. Bu dönüş olaylarına ait bazı örnekler şöyle sıralanabilir :

1 — 1904 yılında Anzorokue Tatlostan yönetimindeki 300 hanelik bir Çerkes gurubu Suriyede Rakka'ya yerleşmişler, 30 hanenin sıtmadan ölmesi, kalanlarında oradaki Araplarla çetin çatışmalara girmek zorunda kalmaları sonucu 1911 yılında Kafkasyaya geri dönmüşlerdir. (121)

2 — 1911 yılında hacca giden ve dönüşte Şam'da Osmanlı Valisi Galip beyin Kafkasyadan 10.000 Çerkesin getirileceğini söyleyen Terek bölgesinde Janukue Pague Filistinde kendilerine yer verileceği valiyle Kafkasyaya gitmiştir. Janukue Pague ve Mambot Hanase delege olarak Suriyeye geldiklerinde kendilerine ayrılan toprakların çöl olduğunu öğrenince Çerkesleri göç ettirmeden vaz geçerek 1911 Ağustosunda vapurla Kafkasyaya dönmüşlerdir. (122)

3 — Osmanlı yönetimi göçmenlerin Kafkasyaya geri dönmelerini hoş karşılamıyor, elinden geldiğince bu gibi eylemleri engellemeğe çalışıyordu. Bununla ilgili olarak da geri dönmek isteyenlerden kendilerine yapılan harcama ve verilen toprak ve hayvanları geri istiyordu. Buna karşın Akyazının Kuzuluk köyüne yerleşmiş olan Abaza Reşit Geç ve akrabaları kendilerinden istenen 50.000 kuruşa karşılık çiftliğini, 300 dönüm arazisini ve hayvanlarını satmak suretiyle 1872 tarihinde ve gurup halinde Abhazyaya (Sohum) dönüş yaptı.

4 — Tengiz Kacayuk Başkanlığına Yalovaya yerleşmek üzere gelen 5 ailelik Karaçay gurubu kendilerinden 5 yıl önce Tughen Hacı Osman Başkanlığında Yalovaya gelen 8.000 Karacayın hastalık ve açlık nedeniyle yaşamlarını yitirerek mezarlık haline gelen köyleriyle karşılaşmaları üzerine anında gerisin geriye Kafkasyaya dönmüşlerdir. (123)

ÇERKESLERLE İLGİLİ BİR FIKRA :

Ötedenberi Çerkes aydınları arasında Çerkeslerin Osmanlı topraklarına getirlişleriyle ilgili bir fıkra anlatılır : Rus Çarı devrin Osmanlı Sadrazamı «Başbakanı»na İstanbul elçisi aracılığı ile bir mesaj gönderir. Bu mesajda Çerkeslerle ilgili olarak «Size bir kovan dolusu arı gönderiyorum. Ümit ederim bu arılar sizi sokup, rahatsız etmez der.» Bu mesaja zamanın Başbakanı da şu yanıtı

(121) Ghuaze Çerkesçe Gazetesi, No : 1, İst. 1911

(122) Ghuaze Çerkesçe Gazetesi, No : 9, İst. 1911
(123) Ghuaze Çerkesçe Gazetesi, No : 8, İst. 1911

verir : «Haşmetli Çarınıza şu sözlerimi iletin : «Gönderdiği bu arıları İmparatorluk topraklarına öylesine dağıtacağız ki ikisi ([124]) bir araya gelip böyle bir eyleme girişmek olanağını bulamıyacaklardır.» Böyle bir girişimin gerçeğe yakınlığı şüphelidir. Ancak bu fıkra Çerkeslerin sürgün sırasında karşılaştıkları duruma ışık tutması bakımından oldukça ilginçtir. Öyle anlaşılıyor ki sürgün sonucu Osmanlı topraklarına yerleştirilmesine çalışılan Çerkeslerin karşılaştıkları durum zamansız, plansız, hiçbir önlem alınmadan uygulamaya konulan bir eğlenden başka birşey değildir. Osmanlı yönetimi Çerkeslerin topluca bir bölgeye yerleştirilmesini düşünmediğine, Çerkesler de Kafkasyadan ayrılmadan önce bu konuda Osmanlılarla bir anlaşma yapma olanağına sahip olmadıklarına göre asimilasyon doğal bir sonuç olarak kendini göstermektedir. Ulusal yazı ve edebiyatı, okulu, öğretmenleri bulunmayan Çerkes ulusunun dağınık bir şekilde yerleşik bulunduğu bölgelerde, anında ve ilk iş olarak mescit ve camilerin açılması, bunların başına da medrese eğitimi bile görmemiş Osmanlı din görevlilerinin oturtulması başka ne biçimde yorumlanabilir?

OSMANLILARIN İSKAN POLİTİKASI

Osmanlı yönetimi Çerkeslerin iskanında bazı hususları gözetmiştir. Çerkes sürgününün yoğunluk kazanması üzerine Osmanlılar Rusların göçertilen Çerkesler üzerinde bir hak isteminde bulunmamaları ve Çerkeslerin yeniden Kafkasyaya dönmeleri olasılığını önlemek amacıyla, onlardan güvence istemişlerdir. Ruslar bu istek

(124) Bu fıkrada sözü geçen kişiler Rusların İstanbul B. elçisi Mençikof, Osmanlı Başkanı da Mithat Paşadır. Ancak bu iki kişi arasında tarih bakımından bir bağlantı kurulamamıştır. (İ.A.)

üzerine Kafkasyadan göçerttikleri Çerkeslerden orada bıraktıkları toprak ve mal varlıklarını geri istemiyeceklerine dair belge aldıklarını ve ancak bundan sonradırki onların göçlerine izin verdiklerini bildirmişler, bunun üzerinedir ki Osmanlılar da Çerkes göçüne olanak tanımışlardır. Rusların bu bildirisi 3 Ocak1860 - 11 Ocak 1860 tarihleri arasındadır.

«Bu belge Osmanlıların Çerkeslere Kafkasyaya dönüş kapılarını kesinlikle kapadıklarına ilişkin en kesin kanıtlardan birisidri.» (İ.A.) Rus istekleri doğrultusunda Osmanlı topraklarına göç eden Çerkesler Rus sınırına yakın illere yerleştirilemiyeceklerdi. (Bu iller Kars, Erzurum, Ağrı vs. Rusların gelecekte topraklarına katmayı amaçladıkları yerlerdi.)

Verimsiz, sağlık koşullarına uygun bulunmasa da boş ve genişçe topraklar belirlenerek buraların tarıma açılması, verimli hale getirilmesi düşüncesi, gerek müslüman, gerekse ayrı dinden toplulukların yerleşik bulunduğu bölgelerde denge sağlamak gereğinin duyulması; kritik bölgelerin ve genellikle ülke sınırlarının **denetim** altında tutulmasının amaçlanması nedenleriyle Osmanlı topraklarına göçertilen Çerkeslerin **boş ve geniş alanlara** dağıtılması devletin politikasının doğal bir sonucudur. Bu nedenlerle Çerkesler Balkanlardan Ortadoğuya ve Anadolunun çeşitli bölgelerine gelişi güzel ve tam bir kargaşa içerisinde dağıtıldılar.

Kafkasyadan Osmanlı topraklarına göç edeceklerin Osmanlıya kabul edilebilmeleri için, göçmenlerin Osmanlı devleti vatandaşlığını kabul etmeleri zorunluğu, aksi halde göçlerine izin verilemeyeceğini açıkça belirtiyorlardı. Bununla ilgili olarak «... zir-i cenahı seniyyeye dehalet ve hicret eden ahaliyi islamiyyenin tabiy-

yeti devleti Aliyyeyi iktisap etmiş olmaları... [125] ayrıca «Göçmenlerin Rusyayı terkettiklerine dair yedlerinde evrak-ı resmiyye varmıdır? [126] şeklindeki yazılar bu konularda bizlere açık ve kesin kanıtlar vermektedir.

BAŞSIZ ÇERKESLER!

Çerkes toplumunun diğer bir talihsizliği de sürgün sırasında da dış dünyadan tamamen soyutlanmış bir halde bulunmalarıdır. Karşılaştıkları haksız, onur kırıcı durumlarda, tamamen sahipsiz olarak yalnızlığa itilmişlerdir. Anavatanlarından ve 1877-78 osmanlı-Rus savaşından sonra Balkanlardan; ikinci bir sürgün olayında Avrupanın etkin bir askeri ve politik gücüne sahip uluslarının onlara yardım ellerini uzatmamalarının nedenleri neler olabilirdi? Eğer Çerkesler müslüman olmasalardı sözü edilen acı ve diğer durumlarla karşılaşırlarmıydı? Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünden sonra Arapların yönetiminde başlarına yeniden çeşitli felaketler gelmiş, bir araya gelip örgütlenmeler, kendi çıkarları doğrultularında milli bir politika izlemeleri, en azından bulundukları memleketlerde özerklik haklarını elde etmeleri en gerçekçi bir eylem olarak akla gelirse de bu beceriyi de gösterememişlerdir. Ne yapmıştır Arap memleketlerinde ki bu soydaşlarımız? Ürdün'de kraliyetin korumacılığını, Suriyede İsrail Arap savaşında kahramanca çarpışan, amaçsız ve bilinçsiz bir şekilde ölen, şehit olmağı yeğleyerek milli giysili Çerkes alaylarını oluşturmayı ... Suriyede bugün hala 967 Arap-İsrail savaşında canlarını veren Çerkeslerin anılarına düzenlenen ağıtlar söylenmektedir. Sonuç, Suriyede, Kuneytre'nin Jolan tepelerin-

(125) K. Kafkasya Dergisi, S. 29, a 57, dayanarak meclisi mahsus 657 nolu yazı.
(126) Ayni eser 975, S. 31, S. 77.

de yerleşik 12 Çerkes köyü boşaltılarak büyük bir topluluk Şama, göç ettirilmiştir. Buradan hepsi oraya, buraya dağılmış, büyük bir çoğunluğu da Araplar arasında eriyip gitmiştir. Bütün bu olaylar Çerkesler için yadırganacak şeyler değildir. Hernekadar Herodot: «İnsan bir su, da iki kez yıkanamaz» demişse de Çerkesler aynı su da pekçok kez yıkanmasını bilmişlerdir! Bu, dün de böyleydi, bugün de!...

Çerkesler hakkında anlatılan öykülerden birisi de şu biçimdedir: Avrupa müzelerinin birinde çeşitli milletler ulusal giysileri içerisinde halka tanıtılırlar. Bu heykeller arasında bir Çerkes delikanlısının görkemli giysili heykeli de yer almaktadır. Yalnız heykelin diğer uluslarınkinden belirgin bir ayrıcalığı var: Heykelin başı yoktur! Merak edenler müzede bulunan heykeltraşa bunun nedenini sorarlar. Heykeltraşın bu soruya verdiği karşılık şudur: Çerkesin hiçbir dönem ve hiçbir devirde başı olmamıştır ki heykelinde olsun!... İşte Çerkes ulusunun başına gelen ve tarihleri boyunca yinelenen felaketlerin en büyük bir nedeni de bu kelimede saklıdır. BAŞSIZLIK...

Gelenek görenekleri sosyal yaşantısının gereği Çerkes erkeği bütün yaşamını savaş alanlarında geçirmek zorunluğundaydı. Kafkasyada 40 yaşını aşkın erkeklere çok az raslanırdı. Kısaca Çerkes erkeğinin savaş alanlarında ölmesi kaçınılmaz bir sondu. Bu kural basit bir erkek için de kültürlü, bilinçli, deneyimli bir erkek için de aynı koşuları taşır ve ayrıcalıksız uygulanırdı. Her erkeğin yararlıkları gösteren kahramanların bile bu nitelikleri nedeniyle öğünmeğe hakları yoktur. Çünkü onlar için söylenmiş bir söz bütün bunları kanıtlamak için yeterliydi: «Savaşta her yeralan kişiye alkış tutulmaz, alkış tutulan her yaralıya da madalya verilmez.»

Böyle olunca da toplum içinde etkin duruma geçmesi gerekli, kişilik sahibi kimselerin toplumu yönlendirmesi olanağı gerçekleşebilirmiydi? Çerkes tarihinde bu özelliklere sahip olup da genç yaşında yaşamını yitirmiş nice yiğitlere ancak ölümünden sonra pekçok «GIBZE» ağıtlar düzenlenmemiş midir?

Çerkesler anayurtlarından yabancı memleketlere göçertildikten sonra birlikte yaşamak zorunluğunda bırakıldıkları ulusların sorunları ile öylesine ilgilenmeğe başmışlardır ki kendi asıl problemlerini unutur olmuş, kraldan çok kralcı bir tutumla yabancıların uydusu durumuna geçivermişlerdir. Normal yaşamlarının bir parçası olan gelenek ve göreneklerinin gereklerini yerine getirmeleri, ulusal bilinçmeleri yönündeki çabaları bu ulusların yöneticilerince hiçbir zaman hoşgörü ve anlayışla karşılanmamış, bu tür uğraşıların engelleme ve kısıtlamasına başvurulduğu sık, sık görülmüştür. Ancak ne zaman başları sıkışıp da Çerkeslerden yararlanma yolları akıllarına gelin e bütün bu kısıtlamalar gözardı edilerek omuzları sıvazlanan Çerkes gençleri ulusal giysileri içerisinde ve Çerkes birlikleri kimliği altında savaş alanlarına sürülmüşlerdir. Hem de başsız Çerkeslere baş olmak budalalığını üstlendiğinin bilincine varamadan, durup dururken «PAŞA» oluvermenin gururuna kapılan Çerkes liderler komutasında!...

Herşeye karşın Çerkes birlikleri «Uluslararası savaşlar dışında» içinde yaşadıkları ulusların zararına ve egemen bir sınıfın çıkarları doğrultusunda hemen, hemen bütün eylemlerinde her zaman başarıya ulaşmışlardır. Bu başarılarından büyük kıvanç ve övünç duymuş, bunu her fırsatta açığa vurmuşlardır. Ama öte yandan acaba yabancılar Çerkeslerin bu kendilerine dönük iyimser davranışlarını nasıl değerlendiriyorlardı?

Suriye'nin Osmanlı yönetiminden sıyrıldıktan sonra Fransız sömürgesine geçtiği dönemde burada yaşayan Çerkes kolonisinin yaşamlarıyla ilgili olarak Ekim 1937 tarihinde Pariste yayınlanan «L'İLLUSTRATİON» dergisinde çıkan bir yazıda şu satırlara yer verilmişti : «... Bunlar (Fransız koloni ordusu oluşumundan söz ediliyor) hep, Merakeşli, Hicazlı, Senegalli .... Suriye Jandarmaları ve son olarak da -Her- halde birkaç yüz yıldanberi- kendilerine Yakın Doğunun hemen, hemen bütün savaş alanlarında yüksek deri kalpak, yandan iliklenen Rus gömleği «Rusça Koso vorotka .... ve hançer taşımaları kaçınılmaz olan Çerkeslerden oluşmaktadır. Çerkesler Çarlara hizmet etmiş ve Rus sınırlarını Türk saldırılarından korumuşlardı. Sonuçta Türkler tarafından Kafkasyadan Suriyeye göçürülmüş ve Türklerin kölesi olmuşlardı. Bugün ise Suriyedeki Çerkesler Fransızların emrinde bulunmakta, Ürdün'dekiler de Emir Abdullah'ın özel koruma birliğini oluşturmaktadırlar. Onlar kendi rollerini sürdürmektedirler. Buna karşın kendi gülünç giyinişleri, atları üzerinde kuğu kuşu boyunları ve uyumlu bacaklarıyla günün gözdelerinden sayılmaktadırlar.» ([127])

---

(127) Bu yazı için bak : Bizim dilek, Türkçe-Rusça dergi, Warşova Aralık 937, No : 5, S. 8.

AVRUPA BASININDA ÇERKESLERLE İLGİLİ YAYINLAR [128]

1844 yılı başlarında yayınlanan Silesian Gazetesi : «Çarlık hükümeti tarafından Kafkaslar üzerine büyük güçler gönderiliyor. Rusyanın etkin gücü yakında 200.000 kişiye ulaşacak.»

Allgemeine Zeitung Gazetesi :

«Odessa, 25 Şubat - 25 Ocak : Aynı gün Kafkaslara ilerleyen düzenli bir askeri yürüyüşü vardı. Görkemli bir törendi.»

«... Rus Çarı bu yıl hem askerlerini, ham parasal kaynağını böylesine yıkıma uğratan savaşa son vermeği kararlaştırdı. Rusların Kafkasya ordusu 200.000 kişiye çıkarılıyor, 8 piyade, 4 suvari alayı topçularıyla Besarabyadan (Romanyada bir bölge) yola çıkıyordu. Çar askeri operasyonlarda kendini denemek bütün bu olayların akışı içerisinde, yetki alanlarında var olduğunu kanıtlama eğiliminde.»

Diğer birkaç örnek : [129] «Ruslar ne amaçla Çerkes-

(128) 4 Şubat 1863.
(129) Sheffield Gazetesindeki makale.

lere saldırırlar?» Çerkes liderleri bu soruya soruyla karşılık veriyorlardı. Niçin saldırmasınlar? (Alkışlar)

Tükenmez bir kaynak gibi Çerkeslere karşı yürüyen Çarlık ordusu İmparatorluğun tüm kudretiyle 150.000 kişiye ulaştı. Diğer ülkelerle ticaret ve silah alış verişlerinin engellenmesi amacıyla bütün kıyıların ablukaya alınmasından yakındılar. Savaşlardaki yıllık insan kaybına ilişkin bir soruyu ise liderler kadın, erkek ve çocukları sayarak «yılda 25.000» diye yanıtladılar. (Rezalet...)

«Hacı Hasan efendi kısa konuşmasında, yurttaşlarının ilk kez dış dünya ile iletişim kurmayı denediklerini söyledi. Var oluşlarının gerçek bir acı çığlığı idi, Bu sözler ve her ne sebeple olursa olsun yurtlarından ayrılmayacaklardı. Ülkelerinin İngiltereye karşı kendilerine yardım edeceğine inanıyorlardı. Rusların Kafkasyaya egemen olmasına, Çerkeslerin mümkünse karadan, olmazsa deniz yoluyla az da olsa yardım alamamalarına engel olmalarını ümit ediyorlardı. Ruslarla bir ölüm-kalım savaşına girişmiş olduklarını bir kere daha vurgulayarak yurtlarına dönmüşlerdir.» ([130])

İngiltereye yardım arayışı içinde gelen iki Çerkes lideri ki biri Şapsuğ, diğeri de Abedzah idi. Çeşitli kentlerde yaptıkları konuşmalarla Çerkes davasını bütün boyutları ile dile getirdiler. Rusların emperyalist emelleri ve saldırıları bütün çıplaklığı ile göz önüne serildi. Bir başka gazete de Çerkes liderlerini şöyle tanımlıyordu: Göze çarpan davranışları, muhteşem sakallar, romantik giysileri, koyu renkli gözleri doğal vakarları ile olağan üstü kişiler imajı yaratıyorlardı ki, bu halleri Rusların Kafkaslara yönelik savaşlarında sarp kayalıklara vuran dalgalar gibi geri püskürdüğünü anlamamızı sağlıyordu.

(130) Leeds Gazetesindeki makale.

ÇERKESLERLE RUSLARIN TANIMI ([131])

«Çerkesler araştırmaya gerek görmeden düşüncelerini açıkça söyleyebilen, açık yürekli, içten insanlar. Ulusal giysilerinin üstünlüğü ve silaha düşkünlükleri Çerkesler arasında güçlü bir duygudur. Çerkeslerde şövalye ruhu vardır. Orduda yer almak gururdan değil, zevk için, zevk aldıkları içindir. Fanatizme varan rakiplerinden üstün olmak duygusu taşırlar. Büyüklük ve kutsallık karışımı bir duygu ile kendilerini savaşa iten koşulları değerlendirdiler... Onlardaki bu harika ve az bulunan üstün niteliklerin insanlığı baştan başa etkilediği açıkça belliydi.» «Çerkesyada hükümet yok, birlik yok, vergiler yok, para öyle çok değil, Ticaret, kaynak ordu, askere alma yok! Fakat insanlar Ruslarla savaşıyor ve bu işi yürütüyorlar. Bir aileden bir erkek savaşa gidiyor, ailenin diğer bireyleri evdeki çalışmaları ile onu destekliyorlar. Bir aileden bir kişi öldüğü zaman diğeri, hemen onun yerini alıyor. Ve böylece babadan oğula, kardeşten, kardeşe geçen savaşım sürüyor. 15'nde başlıyor 40'nda yaşlı bir adam oluyor, 50 yaşına ulaşanlara az rastlanıyor.»

«Ruslar Çerkesleri savaşçı oluşları nedeni ile alçak, bencil ve şerefsiz olarak tanıtıyorlardı. Oysa bunları söyleyen sözüne güvenilmeyen, acımasız, korsan büyük bir Avrupalı devletti. (Rusyadan söz ediliyor.) Kendi kalabalık soyuna karşın alçakça ve korkakça paralı askerler bulunduran, kendi özgürlüğünü ileri sürerek ya da korumayı amaçlayarak diğer ulusları tarihten silmeğe kalkan, paralı askerlerini gönderen... Öyle ki kendi soyunun aşağıladığı, karşı olduğu bu askerleri zalim çarın emrine ödünç veren bir devlett...»

(131) The Free Press, 4 Şubta 1863 sayısından özetlenmiştir.

ÇERKES KOMİSYONU (132)

Liverpool Albion Gazetesinin Aralık 1862 tarihinde yayınlanan bir yazısında Çerkes komisyonu toplantısı hakkında şu bilgiler veriliyordu. Çerkes komisyonu «Charino Cros, Ship otelinde Ednond Beasles başkanlığında bir toplantı yaptı. Toplantıdan gelen temsilcilerle bir de Dağıstanlı prens bulunuyordu. Bu delegelerin Kafkasya hakkında verdikleri bilgilerle, çeşitli amaçlarla Kafkasyayı gezmiş olan kişilerin anlattıklarından bir yığın ve çok ilginç şeyler öğrenildi. Gürcüstanın yüksek kısımlarında çok kaliteli pamuk ile Dağıstanda bundan çok daha kıymetli olan ipek üretildiği anlaşılmıştı. Hatta araştırmalar ve ipek ticareti yapmak amacıyla bu ülkeye giden 3 Fransız'ın kaybolduğu, Ruslar nezdinde yapılan soruşturma sonucunda bu kişilerin yerli halk tarafından öldürüldüğü, bu öldürme olayına karışan 6 Dağıstanlının da asılarak cezalandırıldığı bildirildi.

Kafkasyadan, Şehirlerden gelen bu komisyonun geniş bir kadrosu bulunuyordu.

KOMİSYONUN AMAÇLARI :

1 — Karadenizi bütünüyle Çerkesya ile ticarete açık tutan 1856 Paris anlaşmasının 11, 12, 13 ve 14. ncü maddelerini uygulamak,

2 — İngilterede bulunan Çerkes delegasyonunun Rus deniz kuvvetlerinden korunmasını sağlamak amacıyla onların Kafkasyaya sağ, salim dönmeleri için bir İngiliz gemisi tahsis etmek,

3 — Kafkasyadan göç etmek isteyen Çerkeslere yardımcı olmak,

(132) Bu bilgiler özetlenerek alınmıştır.

4 — Kahraman ve dost bir ulusa yardım ve onların İngiltere ile her türlü ticareti serbestçe yapabilmeleri için gereken önlemleri almak,

5 — Yukarıda belirtilen koşulların yerine getirilmesi için bir fon oluşturmak.

1854 Kırım savaşının; Karadenizin ticareti özgürlüğünün elde edilmesi gerekçesi, İngiltere ve Fransanın işbirliği ile başlatılması, İngiltere tarafından kabul edilmişti. Bu yoldaki hazırlıklar Alman kamu oyuna da anlatılmış ve bu tip girişimlerin gerekliliği yönü ağırlık kazanmıştı. Bu görüşe göre Çarlık Rus yönetimi kendi yapısı gereği savunmaya yönelik bir harcama gücü olmayan Kafkasyaya karşı, geniş çapta bir harcamayı kapsayan çalışmalarda bulunmaktadır. Öyle ki Çarlık yönetimi özgür ve bağımsız Çerkes halkını dünyanın diğer uluslarıyla tüm ticari ilişkilerini önlemek amacıyla planlar hazırlamakta; bunun ötesinde ve bundan çok daha kapsamlı ve etkin bir şekilde de Çerkes halkının varlığının tüm kanıtlarını ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalara girişmiş bulunmaktadır. Ne yazık ki Avrupa ülkeleri Rusların bu planına göz yummuş, Organizasyonsuz, içinden çürümüş, fakat üstün Rus güçleri Çerkeslere yönelik saldırgan eylemlere girişmişlerdir. Buna karşı Çerkesler onlara boyun eymeyen bir direniş içerisindedirler.

«Bu görünüme karşın Ruslar vahşi dağlılara karşı kendilerini savunuyor. Deniz kazasında ölmeseler bile köle edinilip, sahillerde ağır koşullar altında vahşi Çerkesler tarafından çalıştırılıyorlar.»

1834'lerde geçerli olan inanç buydu, daha doğrusu Rusların etkin propagandalarının sonucu Çerkesler Avrupada böyle tanımlanıyorlardı.

Fakat bütün bunlar çürütülmüştü,.

TÜRKİYE DIŞINDAKİ ÇERKESLER

SURİYEDE ÇERKESLER

Çerkeslerin Suriyeye gelişleri birbirinden ayrı olarak ve iki tarihte olmuştur. İlk gelenler Kafkasyadan Samsuna, oradan Kayseriye (Uzun Yayla) ya, buradan da Suriyeye gelmişlerdir. Başlarında Jölen bey isminde bir lider bulunuyordu. Bugün Suriyenin elindeyken İsrail yönetimine geçen Golan veya Colan tepeleri diye isimlendirilen ve 1967 Arap-İsrail savaşı öncesi 12 Çerkes köyünün bulunduğu yerlerdir. Golán tepeleri ismi Jölen'den gelmektedir.

Bu gurupla ve 1872 tarihinde Suriyeye gelen Çerkeslerin sayısı 1000 dolayındaydı. Bunlar iki yöreye yerleştirildiler.

1. ci grup Şam yakınlarındaki Hama ve Humus köylerinin (Bugün kent durumundadır.) bulunduğu yöre; 2. ci gurup da Kuneytre denilen harabelerin bulunduğu Jolan tepelerine.

2. ci aşamada gelenlerin ilki 22 Ağustos 1878 yılında Balkanlarda yerleşik iken İstanbul ve Selanikte toplana-

rak Suriyeye gönderilen 1200 dolayındaki göçmenlerdir. (133) Önce Beyrut, Trablusşam, İskenderuna; buralarda bir süre kaldıktan sonra da daha önce gelen soydaşların yerleşik olduğu Hama ve Humuşa yerleşmişlerdir. Bu göçmenleri ard, arda yeni kafileler izlemiş ve o dönemde Suriyedeki Çerkeslerin sayıları 70.000 ni bulmuştur. (134) 1960 lı yıllarda Suriyedeki Çerkeslerin toplamı 38.000 e kadar düşmüştür. Bu yıllarda Suriyedeki Çerkesler, Halep de Hanasır (Kaberdey), Mumbuş da (Abedzah) Humus da (Tel Amiri, Tilıl, İnna sır, Anzat) Hepsi Abedzah); ve Aynil Hamra (Çeçen), Derfur (Dağıstan), büyükçe bir bölümü de Şamda Muhacirin mahallesini kurarak buraya yerleşmişlerse de ne yazık ki Evvel Şam Ahır, Şam diye can attıkları bu kentte hastalıklar nedeniyle büyük bir yıkıma uğramış ve yeniden Kuneytreye diğer soydaşlarını yanına sığınmışlardır.

Kuneytredeki başlıca Çerkes köyleri de şunlardı: Mansura (Abedzah, Bjeduğ), Mudariye (Kaberdey) Selmaniye (Bjeduğ), Enzivan, Mumsiye, Biracem, Berika, Cueyza (Hepsi Abedzah), Hışniye (Kaberdey), Fahan (Oset, Abaza). (135)

Suriyede genellikle İsrail Arap çatışmalarının sürdüğü 1967'li yıllar sonrasında devlet rejiminin sosyalist bir kimlik kazanması buradaki Çerkeslerin anavatanlarıyla daha rahat ve güvenceli bir ilişki kurmalarını sağlamıştır. Kafkasyadan kitap, dergi, öğretmen vs. getirtmek suretiyle kültürel alanlarda gelişme ve milli görüş açısından da bilinçlenme yoluna girmişlerdir. Bütün bunların ardından Suriyede topluca yerleşik bulundukları Kuneytrede Jolan tepeleri diye adlandırılan bölgedeki topraklarının İsrailliler tarafından işgal edilmesi sonunda 10.000 dolayındaki Çerkes Şam ve çevresinde perişan bir durumda yeni bir göç felaketiyle karşı karşıya kalmışlardır. İşte bu durum Suriyedeki soydaşlarımızın anavatanları Kafkasyaya geri dönme isteklerini kamçılamış ve bu amaçla Sovyet Kabartay-Balkar Cumhuriyetinden bir yönetici ve yazar kadrosu konuyla ilgilenmek üzere Suriyeye gelmiştir. Soydaşlarımızın Kafkasyaya topluca geri dönmeleri yolundaki istekleri ne yazık ki olumlu bir şekilde sonuçlanmamış ve bu girişim başarısız kalmıştır. Suriyeli soydaşlarımızın bu girişimlerinin başarısızlığa uğramasının nedenleri arasında Suriye hükümetinin örtülü bir şekilde Çerkeslere göç yolunu kapamış olması da göz ardı edilmemelidir.

1948 yılındaki Arap-İsrail savaşında Suriyeli Çerkesler savaştan kaçan Arap askerlerinin bu onur kırıcı davranışları karşısında yeniden bir gösteri sergilemişler, Suriye hükümetine başvurarak İsraillilere karşı savaş birlikleri oluşturmak ve nasıl savaşabileceğini kanıtlamak istemişlerdir. Önerileri doğrultusunda ve büyük bir isteklendirme sonucu savaşa sürülen Çerkes birlikleri, yine milli giysiler içerisinde pekçok yararlıklar göstermişler ve başlarında yarbay Cevad Anzor olmak üzere bütün Suriye ordusunun bu savaşlarda verdikleri ölülerin üstünde olan bir sayıyla 200 Çerkes gencinin savaşta ölmesine neden olmuşlardır. Sonuçta İsraillilerden geri alınan mevziler Suriye birliklerine teslim edilmişse de birkaç gün sonra yeniden kaçan Arap askerlerince İsraillilerin eline geçmiştir. Bu savaşlar birkaç kez yinelenmiş ve şehitlerin arkası gelmeyince ulusal giysili Çerkes birlikleri dağıtılmıştır.

(133) Rumeliden Türk göçleri, Layard Raporu No: 27.

(134) Suriyede K. Kafkasyalılar, Kafkasya Kültürel Dergi, Sayı 15, S. 18.

(135) Ayni eser K. Kafkasyalılar Sayı 15, S. 18.

1920'li yılların sürecinde sayıları fazla olmayan Çerkes aydınları ulusal bilinçlenmeğe yönelik, milli benliğin korunması yolunda önemli atılımlarda bulunmuşlardır. Çoğunluğu bugünkü İsrail işgali altındaki Kunaytrede olmak üzere 40 dan fazla Çerkesçe eğitim yapan Çerkes ilkokulları açılmış ve eğitim bir süre başarıyla sürdürülmüştür. Daha sonra da 1928 yılında Şamda Çerkesçe (Latin alfabesiyle), Arapça ve Fransızca haftalık Marc gazetesini yayınlamışlardır. Neyazık ki bu olumlu girişim ve çabalar bir kısım çıkarcı kimseler tarafından baltalanmıştır. Bu kültürel çalışmaları yürüten aydınlar politik ve ideolojik çalışmalarda bulunmak ihbarıyle ve Suriye hükümetinin de entirakalarıyla görevlerinden alınıp, haklarında koğuşturma açılmış, Çerkes okulları ve Kuneytredeki Çerkes Yardımlaşma Derneği ile Marc gazetesi de kapatılmıştır. İsimlerini yazmayı gerekli görmediğimiz bu satılmışların dışında kültürel çalışmalarda büyük bir özveri ve cesaret gösteren okul müdürlerinden Emin Semguğ, öğretmenler İsa Hagur, Blenav Harun ve Abdurrahman Kat vs. saygıyla herzaman anmamız gerekecektir. [136]

Ve daha geniş bilgi için : Kafkasya Kült. Dergi. S. 16, s. 16 ve Kafkasya Dağlıları.

ÜRDÜN'DE ÇERKESLER :

Çerkeslerin Ürdüne ilk gelişleri 1868 tarihinde olmuştur. İlk gelenler [137] Türkiye'den Şam'a oradan da Ammana yerleşen Şapsuğlardır. İkinci büyük gurup ise Balkanlardan deniz yoluyla Beyrut'a oradan Halep yoluyla Ammana gelmişler ve Balkanlardan süren göç akışı 1900 yılında son bulmuştur. Ayrıca 1888 de ve 1902 -

(136) Aralık 1934 Varşova, No : 47 bak.
(137) The Circassians, Ocak 1985, Amman, M. Kh. Haghandouka.

1905 yılları arasında karayoluyla Türkiyeden bir Çeçen gurubunun geldiği görülmektedir. Ürdünde bir miktarda Dağıstanlı mevcuttur. 30-35.000 Çerkesin yaşadığı Ürdünde Çerkeslerin yerleşmiş bulundukları yerler ve kabileleri şu şekildeydi :

Amman : Şapsuğ, Kaberdey ve Abedzah.
Vadisir : Şapsuğ, Bjedug Abedzah.
Süveyleh : Kaberdey ve Çeçen.
Ceras : Kaberdey.
Ruseifa : Kaberdey.
Zarka : Çeçen.
Naur : Abedzah, Bjedug, Kaberdey, Şapsug.

Ürdünde Çerkesler ilk geldikleri yıllarda Osmanlı yönetiminin Jandarma görevini üstlenerek kurdukları 6 Çerkes birliği ile Amman-Medine demiryolunun koruyuculuğunu yapmışlardır. Göç yaşamında ekonomik ve politik bakımdan en güçlü durumda bulunan Ürdün Çerkesleri kültürel alanlarda da oldukça başarılı çalışmalarda bulunmaktadırlar. Anavatanları K. Kafkasya ile kültürel ilişkileri hayli ileridir. Ana dilleri ile eğitim yapan ana okulları, dernekleri, dergilerinin yanı sıra her yıl belirli bir sayıda Çerkes öğrenciyi de Nalçıktaki üniversitelere gönderebilmektedirler. Diğer bir hususda, fazla olmamakla birlikte bazı ailelerin yerleşmek amacıyla Kaberdey Cumhuriyetine göç etmiş olmalarıdır. [138]

Ürdündeki Çerkeslerin durumu Suriyedekilerden çok daha ayrıcalıklıdır. Buradaki soydaşlarımız Suriye ve diğer memleketlerdekilerden çok daha iyi koşullar altında

(138) Ürdündeki K. Kafkasyalılar, Kaf. Kült. Dergi, Ey. - Ekim. 1965, S. 8, S. 20 ve Ürdünde Çerkesler, Yeni Kafkas Kasım - Ar. 1959, S. 18, S. 2, Dr. V. Güsar, geniş bilgi için bk.

yaşamaktadırlar. Aşağı yukarı bütün ordu ve devlet yönetiminde yüksek derecede bürokrat durumunda ve toplum olarak da ekonomik açıdan oldukça varlıklı bir yaşam sürmektedirler. Diğer ülkelerdeki soydaşlarımıza kıyasla kendi öz benliklerini yaşatmakta oldukça geniş kapsamlı bir ortam içerisinde çalışma gösterme olanaklarına sahipler. Ayrıca üst düzey yönetici ve komuta mevkilerinde bulunanlar kökenlerini açıkça ve gururla ileri sürebilmekte, Kafkasyadaki soydaşlarıyla sosyal, kültürel vs. alanlarındaki her çeşit ilişkilerde toplumlarına açıkça ve hiç çekinmeden yardımcı olabilmektedirler. Ülkede çeşitli Çerkes dernekleri, spor klüpleri, Çerkesce eğitim yapan okullar halen çalışmalarını özgürce sürdürmektedirler. Sovyet Kabarday - Balkar Cumhuriyetinden her çeşit Çerkesce yayınlar, eğitim ve folklor alanında kendilerine yardımcı ve yol gösterici öğretmenleri Ürdüne getirmiş ve getirmektedirler. Her yıl Kafkasyaya belli bir sayıda ve yüksek öğrenim yapmak üzere Çerkes öğrencileri göndermektedirler. Halen Kafkasyada yüksek eğitim görmüş pekçok Çerkes genci Ürdünde çeşitli görevlerde çalışmaktadırlar. Bütün bu olanak ve gelişmelere karşın ne yazık ki burada da Çerkes aydınlarının en büyük sıkıntısı asimilasyonun önlenememesidir. Araplarla evlilik, Çerkes dil, tarih ve kültürünün unutulması ve en kötüsü de Kafkasyaya toplucа dönüş fikrinin henüz tam olarak benimsenmemiş olmasıdır.

İSRAİL'DEKİ ÇERKESLER :

İsraile Çerkeslerin gelişleri 1880 yılında Balkanlardan olmuştur. Balkanlarda Yunan-Bulgar sınırında Marvel'de 10 yıl kaldıktan sonra kutsal topraklar adı altındaki Filistine göçertilmişlerdir. Halen burada Reyhaniye köyünde 500-600 dolayında Abedzah ve Kfar-Kame de 1500-2000 dolayında Şapsug boyundan gelme Adigeler yaşamlarını sürdürmektedirler. İsrailde çok küçük bir azınlık durumunda bulunan Çerkeslerin durumu da daha başkadır. İsrail'in ilk kuruluş yıllarında ana vatanlarıyla ilişki kuran, oradan kitap, film, kaset vs. getirerek Çerkes dil ve kültürünün gelişmesine katkıda bulunan, İsrailde yaşamanın kendileri için pek geçerli olmadığına inanan aydın bazı gençlerimizn ne yazık ki son zamanda bu düşünceden uzaklaştıkları üzüntüyle gözlenmektedir. Ürdündeki gibi buradaki soydaşlarımız da oldukça özgür bir biçimde kültürel alanlarda çalışmalarda bulunmakta, Çerkes diliyle eğitim yapabilmektedirler. Bunları asimilasyon tehlikesiyle karşılaşma olanakları diğer ülkedekilere göre çok daha az bulunmaktadır. Bunun nedeni de İsrail ile olan ilişkilerde din ayrıcalığının bulunmasıdır. (139)

AMERİKADAKİ ÇERKESLER :

Genellikle 2. ci Dünya savaşından sonra K. Kafkasyadan ayrılmak zorunda kalan ve sonradan bunlara katılan Suriye, Ürdün ve İsrailli Çerkeslerden oluşan bu topluluk Amerikan toplumunun kendine özgü havası içerisinde, vurdum duymaz yaşamlarını sürdürmektedirler. Nev-Jersey de toplu bir şekilde yerleşik bulunan buradukça etkin bir ekonomik güçlerine karşın kültürel oldukça etkin bir ekonomik güçlerine karşın kültürle olmaktan çok politik bir çaba içerisinde görülmekteler'se de bu çalışmalardan hiçbir olumlu sonuç alınamamaktadır. 8-10.000 dolaylarındaki bu Kafkasyalı topluluk şimdiden yok olmuş bir duruma girmiş bulunuyor.

(139) İsrailde Çerkelser, Kafkasya Kültürel Dergi S. 7, S. 13.

LİBYADAKİ ÇERKESLER :

Libyada çalışan Türkiyeli işçi Çerkeslere bazı Libyalılar kendilerinin de Çerkes kökenli olduklarını ve diğer memleketlerdeki soydaşlarıyla tanışmak isteğinde olduklarını, Libyaya çok eski zamanlarda geldiklerini söylemişlerdir. Libyada Bingaziye 800 km. uzaklıktaki Mısrata da yerleşik olan bu Çerkesler 15-20.000 dolayında nufuslarının bulunduğunu, son zamanlara kadar yakın akraba evliliği yapmadıklarını belirtmişler, ayrıca Arap giysileri içerisinde sarışın bir tipe sahip olmaları dikkati çekmiştir. Yaptığımız araştırmalarda bu topluluğun M.E. 65 - M.S. 23 yılları arasında Strabon çağında, K. Kafkasyadan Çerkeslerin ataları olarak bilinen ve Kaberdey bölgesine yerleşen, buradan da deniz yoluyla Libyaya gelen Kerket'lerin bir gurubu olduğu anlaşılıyor. Libyadaki Çerkesler kendilerinin Çerkes kökenli ve Kaberdey olduklarını bugüne değin kendilerine «Aşiret-el-Çerakese» diye hitap edildiğini söylüyorlar. Böyle olunca da Libyadaki Aşiret-el-Çerakese'nin tarihin en eski Çerkes göçmenleri olarak bilinmesi önem taşımaktadır. (140)

Bütün bunların dışında, Çerkeslerin henüz pek az da olsa çeşitli ülkelerde birkaç köy, birkaç mahalle şeklinde ve kökenlerinin bilincinde ve hatta dillerini bile koruyarak yaşamlarını sürdürdükleri biliniyor. Bu ülkeler arasında Irak'da Bakuma Şehribar arasındaki bir köyde

(140) Libyadaki Çerkesler hakkında daha geniş bilgi için bak: Heroes and Emperos sayfa, 1-2. Ş.M. Habjoko ve Kafkasya Kültürel Dergi, Sayı 38, S. 19-20 F. Şöenü.

(141) Türkiyedeki Çerkesler hakkında geniş kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler ikinci kitabımızın konusunu oluşturacak olan ve ilerde yayınlamayı düşündüğümüz (TÜRKİYE ÇERKESLERİ) isimli eserimizde yer alacaktır.

Çeçen, Bağdatda Çeçen ve Dağıstanlılar; İran'da Tebriz de ve hatta Mançuryada dağılmış bir biçimde kaderlerine terkedilmiş olarak bulunuyorlar.

ÇERKESLERDE TOPRAK SEVGİSİ :

Çerkesler anavatanları dışında yerleşik bulundukları yabancı ülkelerde, genellikle yaşadıkları toprakları bir türlü benimseyememişlerdir. Birlikte yaşamaya zorunlu tutuldukları çeşitli Osmanlı uluslarıyla hiçbir zaman kaynaşamamış, onlara uyum sağlayamamışlardır. Bu olguda en önemli etken de Çerkes gelenek ve göreneklerinin yabancılarla uyum sağlamayı önleyici bir nitelikte olmasıdır. Çerkes gelenek ve görenekleri yabancıların, hele islâmi kurallarla iyice yoğrulmuş olanların benimsemelerine olanak vermeyen değerler taşımaktadır. Buna karşılık yabancıların gelenek ve görenekleri de Çerkeslerin hiçbir zaman kabullenebilecekli türden olmayan nitelikleri taşımaktadır. Eğer son zamanlarda bu aşamada bazı yaklaşımlar ve uyum sağlama durumu olmuşsa bu gerek Çerkeslerin bu vasıflarından birçok şeyi yitirmeleri, yabancıların da çağın gereği, birçok ilerici fikir ve görüşleri benimsememeleri baskıları sonucunda gerçekleşmiştir. Önemli bir konu da ana yurtları dışındaki Çerkeslerin içinde yaşadıkları toplumlara göre çok daha tutucu bir şekilde İslâmi kurallara bağlı görünümde bulunmalarıdır. Ancak burada dikkat edilecek bir hususu belirtmek de yarar vardır. Hernekadar Çerkesler hakkında bilinen bu görüşlerde gerçek payı küçümsenmiyecek derecede isabetli ise de buna karşın, Çerkes gelenek ve göreneklerinin birçok alanlarda dini baskıları hala göğüslemek de olduğu da inkar edilmemelidir. Bununla ilgili olarak Çerkes köy düğününde bir Çerkes din adamının görüşleri üzerinde durulmağa değer. Bu Çerkes din adamına Çerkes oyunlarının dinen yasak sayılıp sayılmadığını sordu-

ğum da «Yasaktır, ancak sen onu bir tarafa at! Ona bakarsan dinin yasakladığı nice şeyler yapılıyor,.» yanıtını vermiştir. Çerkeslerin ortadoğuya ilk yerleşimlerinden sonra çocuklarını daimi olarak her yıl Kafkasyaya gönderdikleri tarihi kaynaklarca belirtilmektedir. Bunlardan bir örnek de: «Bunlar Halep, Mısır ve Şamda doğan evlatlarını kâfir olan Çerkesyaya gönderirlerdi. O yerlerin su ve havasından kuvvet bulmakla birer kahraman olsunlar derlerdi. Ehli islam çocuklarını o küffar (Kâfirler) memleketine göndermenin suçunu anlamazlardı.» Şeklindedir. (142) Çerkeslerin yabancı diyarlarda topraklarını benimsiyememelerinin diğer bir nedenini de Kafkasya dışında hiçbir yerde anavatanlarındaki güzellik ve verimliliğe sahip toprakları edinememiş olmalarında aramalarıdır. İşte bütün bunlar Çerkeslerin yeni yerleşim yerlerindeki *topraklarını benimsememiş olmaları* ve ilk fırsatta onları bırakmalarını gerektirmiş, kendi soydaşlarının bulunduğu yerlere gitmek zorunluğunu yaratmıştır,. Kısaca özgür yaşama Çerkes için topraktan daha önemlidir.

«Çerkeslerin Ruslarla savaşımlarının asıl nedeni vatan sevgisinden ziyade, özgürca yaşama alışkanlığından kaynaklanır.» (143)

(142) Kafkasya Kül. Dergi: S. 38, S. 19. Çerkeslerde vatan ve millet anlayışı. F. Şöenu.

(143) Kafkas kılavuzu: Sergei Enisimof'tan çeviren Binbaşı Sadık. Matbaai Askerriyye, İst. 1278.

1877-78 RUS OSMANLI SAVAŞINDA ÇERKESLER

Tarihte 93 savaşı olarak da adlandırılan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı iki cephede olmuştur. Birincisi Balkanlarda, *ikincisi de doğu Anadolu bölgesinde.* Her iki cephede de özel birlikler ve ordu içerisinde gönüllüler olarak savaşa katılan Çerkesler doğu cephesinde Musa Kunduk ve Gazi Muhammed Paşalar komutasında katıldıkları savaşlarda genelde başarılı olmuşlarsa da Balkanlardaki savaşlarda aynı durumu koruyamamışlardır. Doğu Anadoluda Ruslara karşı I. Şamil'in oğlu Gazi Muhammed 12 süvari alayından kurulu 5.000 kişilik Dağıstan alayı ile, Musa Kunduk da yine özel birliklerle savaşa katıldılar.

Doğu cephesinde Osmanlı ordusu saflarında Ruslara karşı savaşan Çerkesler hakkında ileri sürülen görüşlerin bazıları şöyledir: «Bunların (Çerkeslerin) adet ve kabile davaları böyle kaldıkça ordu hizmetlerinde kullanılmaları hatalıdır, ya teker teker suvari alaylarına taksim edilmeleri, yahut hiç kullanılmamalıdırlar.»

«Ama *doğrusu kelimenin tam anlamı ile yiğittir* adamlar, Cesaret ve yüreklilikleri*ne* diyecek yoktur. Fa-

kat savaşın ertesi günü komutanların başına çıkarmadıkları da kalmaz. Vay o komutanın haline!» Rupert Fureau böyle diyordu, Tuna nehri akmam adlı eserinde.

Balkan savaşlarında Ruslar Çerkeslere karşı Don kazaklarını savaşa sokmuşlar, daha kalabalık ve daha iyi eğitilmiş düzenli kazak birlikleri karşısında Çerkesler pek başarılı olamamışlardır. «Kazaklar ve Çerkesler (*)... Her iki ordu asker ve kuvvet yönünden gayri nizami birlikler değerindeydi. Rus kazakları ve Çerkes Türklerinin meydana getirdiği birlikleri... Aslında amansız birer savaşçı olan Kazaklar ve başıbozuk Çerkesler.»

«Kazaklar ve Çerkesler arasındaki benzerlik sadece davranışlarında değildi. Davranışları ve giyinişleri de birbirlerine çok yakındı. Bu nokta zaman, zaman karışıklığa bile yol açıyordu. Kazaklar iki ayrı koldan geliyor; Don havzasından gelen hıristiyan Kazaklar ve Kafkaslardan gelen müslüman Kazaklar. Bunlar birbirlerine çok benzemektedirler. Sanki sipariş üzerine aynı kalıptan çıkmışlar. Kazaklar ve Çerkesler ufak, tefek yapılı çetin insanlar.» (*) Çerkeslerin anavatanları dışında giriştikleri bu ilk büyük savaşta başarı kazanamamalarının bir diğer nedenini de değişik koşullar altında ve hazırlıksız, gerekli savaş araç ve gereçlerinden yoksun olarak savaşa sürülmelerinde ve yeni yerleşim yerlerini bir vatan olarak benimsiyememiş olmalarında aramalıdır,.

(*) Başımıza gelenler, Emin Arif S. 214.

ADIGECE YAZILAN İLK RESMİ MEKTUP

1784 yılında Osmanlı padişahı Selim 3 döneminde padişaha yazılan aşağıdaki mektup önemli bir belge niteliğindedir. Mektubun kimin tarafından yazıldığı bilinmemekle beraber genel bir istek üzerine gönderildiği anlaşılmaktadır.

Adigece yazılıp Padişi gönderilen arîzenin Türkçesi şudur :

Benim efendim Sultanım, Mansur durumunu sorarsanız pek güzeldir ve küffâr-ı hâksar ile işimiz de her gün savaştır. Askerimiz az ise de, Yüce Tanrı bu âcizlere yardım ve kuvvetler vermektedir. Buralarda her gün ve her saat savaşmaktayız. Sanılmasın ki düşmanlarla her günkü bu savaşımız ve mukavemetimiz kendi gücümüzdendir; yalnız siz efendimizin hayırlı duâlarınızın gücüyle, güzel görüşünüz ve himmetinizden aldığımız cesaret ve güç ile direniyoruz. memleket de Padişahımızındır. Şimdi bu minvâl üzereyiz, ve Padişahımızdan ferman gelirse baharda inşaallah hepimiz savaşa hazır oluruz. Kırımda Moskof kâfirleri az kalmıştır. Bütün askerlerini imam Mansur üzerine göndermiştir. Kumkale'de olan asker de İmam Mansur üzerine gitmiştir. 25 b. 1199.

(Bu günkü tarihle 1784'dür.)

[illegible]

ÇERKES TARİHİ YAZMA GİRİŞİMİ

Çerkeslerin savaş sonrası Kafkasyayı terkeden SOSYAL VE TARİHİ alanlarda söz sahibi kişilerinin Osmanlı topraklarına göç etmelerinden sonra da bu konularda bildiklerini yazılı olarak belgelendirememeleri, birçok tarihi gerçeklerin sonraki nesillere aktarılmasını mümkün kılmamıştır. Çerkeslerce sürgün sonrası bir Çerkes tarihinin yazılması amacıyla İstanbulda bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonda Çerkes ileri gelenleri, henüz hayatta olan Çerkes aydınlarının da bilgi ve anılarından yararlanmak suretiyle bir Çerkes tarihi yazılmasını kararlaştırmışlardı. Türk düşünürlerinden şair Namık Kemal de 1877-78 Osmanlı Rus savaşları sırasında Çerkeslerin gösterdikleri kahramanlıklar karşısında, kendi döneminde bir Çerkes tarihinin yazılamamış olmasını büyük bir eksiklik saymış, bu konuda üzüntülerini belirtmişti. Çerkes tarihinin yazılması girişimleri ve bunun başarısızlıkla sonuçlanmasına ilişkin bilgiler o dönemin başbakanı Sait Paşanın (Hatırat) adlı eserinin 85-88 sayfalarında kısaca belirtilmiştir.

Çerkes tarihinin yazılmasına karar verdikten sonra Çerkes Fuat Thuga paşa, Dağıstanlı Muhammet Paşa,

Kütahyalı Akif vs. kişiler tarih komisyonunun başına Tophane mektupçusu Hacı Senai Kazuk'u getirmişlerdir. Senai Kazuk ve arkadaşları Çerkes tarihini yazmış, tam yayınlama aşamasına gelmişken yayınlanmaktan vazgeçilmiş ve sonra da ya yakılmış, ya da kaybolmuştur. Sait Paşanın anılarından öğrendiğimize göre Çerkes Tarihi komisyonu başlarında Sait paşanın da bulunduğu ve Çerkes Fuat Paşa, Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa vs. ortaklaşa eyleme geçtikleri, olay padişah Abdülhamit'i tahttan indirip halletmeyi öngören bir girişim olarak saraya yansıtılmış, Abdülhamit de gerçeği araştırmaya gerek görmeden başta Sait Paşa olmak üzere, olaya adı karışan kişileri tutuklattırmıştır. Herhekadar bu girişimin bir düzenden başka birşey olmadığı sonradan anlaşılmışsa da birçok baskı ve suçlamalarla karşılaşan Çerkes komisyonu üyelerinin bu eylemi olumlu bir sonuca varamadan son bulmuştur.

1882 yılında başarısızlıkla sonuçlanan bu girişim, Osmanlı yönetiminde önemli mevkilerde yer alan bazı Çerkes üst düzey bürokratlarının bu tarihin yazılmamasını amaçlayan eğlemlerinin saraya, padişaha karşı bir komplo şeklinde jurnalda bulunulması ile gerçekleştirilememiştir. Bu kişiler böyle bir tarihin yazılmasıyla beylik, kölelik sisteminin gündeme getirilmesi ve açığa kavuşması sonucu kendi saygınlığı ve etkinliklerinin kaybolacağı endişesiyle bu yola başvurmuşlardır. [144] yayınlanması düşünülen bu eserde sosyal sınıflara yer verilip verilmediği de bilinmemektedir.

(144) Bu olay hakkında bak: Çerkes Tarihi ve Senai Kazuk, Kafkasya Kültürel d. Sayı. 32, S. 28.

19. NCU YÜZYIL BAŞLARINDA ADIGE BAYRAĞI VE BATI KAFKASYALI KAHRAMANLAR

Düşmana karşı savaşımlarında her kabile ve hatta her bölgesel lider kendine özgü bayrak ve flamalar kullanırken 19. ncu yüzyıl başlarında bazı batı Kafkasyalı kabileler bir birlik içerisinde derlenip toparlanma gereğini anlamışlardır. Bunun sonucu olarak da bu tarihlerde Batı Kafkasyada bir birlik ve bu birliği temsil eden bayrak benimsenmiştir. Bu bayrak ipekten ve yeşil renkteydi. Üzerinde siyah renkte üç ok ve oniki tane de yıldız vardı. Üç ok Batı Kafkasyada en eski ve memlekete hizmetleri ençok görülmüş Zan-iko, Aytek-iko ve Bolotoko ailelerini; on iki yıldız da Natukhay, Şapsuğ, Abedzah, Abaza (Apsuva) Vubıh, Bjedug, Temirgoy, Hatukuya, Mahoş, Besleney, Braki ve Karaçay kabilelerini temsil edıyordu. Bütün bu birliğin lideri Zaniko Sefer beydi ve yetki tamamen ona verilmişti. [145] Bu arada batı Adigey de bilinen ünlü Çerkes liderleri dışında pekçok hizmetleri görülmüş kahramanlar bulunuyordu. Bunlardan bazıları şunlardı :

(145) Adige kahramanları için bak: Kafkasya Dağlıları Mart 934 S. 49 S. 6 ve Yeni Kafksa dergisi.

AŞAGUAGO-İKO PŞIGUY :

Emrinde herzaman 6.000 atlının, savaş zamanında ise bu sayının 12,.000'e çıktığı, ünlü Rus komutanı Velyanimov'u birkaç kez yenilgiye uğratmasıyla ün salmıştı. İyi bir savaşçı, çok ünlü bir konuşmacıydı. Mayıs 1838 yılında Ruslarla yapılan bir savaş da şehit düşmüş adına yine çok ünlü olan bir ağıt düzenlenmişti.

HACI HUZBEK :

1834 Abın savaşında 700 atlı birliği ile 12.000 kişilik Çarlık ordusunun yenilgiye uğrattığı savaşta 60 yaşındaydı. Çerkes aslanı adını almıştır.

HACI GRANDÜK BERZEK :

Vubuh'ların Berzek ailesindendir. Kafkasyada Ruslara karşı pekçok kez başarılı savaşlar vermiş, Osmanlı saflarında Kırımda Ruslara karşı döğüşmüş, daha sonra Osmanlı İmp. yerleşerek 1877-78 Osmanlı Rus savaşında 107 yaşında Çerkes birlikleri oluşturarak savaşa katılmış, 110 yaşında Bandırmada ölmüştür.

Bunların dışında ve daha alt düzeydeki kahramanlar ise Haud-iko Mansur, İndar-iko Nogay Kuşt Teham iko, Gazi-iko Pşemah, Kalabat-iko Hatuko, Kalabat-iko Kuşmat, Tehik-iko Devlet Mirza, Haset-iko Sabeş, Adil Girey Atajuko, Misastiko Roslenbeg ve Sultan Kurhan sayılabilir.

GÖÇ ANILARI

Büyük göç sırasında Kuzey Kafkasyada Şapsug bölgesinin Hagüç yöresine yerleşik iken Osmanlıya göçü düşünen bir gurup, göç hususunda kararsızlık içerisinde imişler. Bu nedenle üç kişiden oluşan bir öncü gurubu araştırma yapmak üzere 20 yıl önce Amasyanın Hamamözü bucağına (O zaman köydü) yerleşmiş olan akrabalarının yanına göndermişlerdir. Bu 3 kişi Tseruğ Ahmet (Güreşçi Adil Candemir'in dedesi), Neğedij ve Türkçe bilen Abdullah Kobli'nin din bilgini ve Kaseyhable köyünde yerleşik Laş Hacı'yı bulmuşlar. Laş bunlara Hamamözü yöresini gezdirmiş, göç etmeleri hususunda olumlu sözler söylemiş ve yetişen buğdaylardan birkaç başak vererek ürünün bereketinden söz etmiş. Fakat buraya daha önce gelen Çerkes göçmenler sıtma, açlık vs. nedenlerle dağılmış, büyük bir bölümü de yaşamlarını yitirmişler. Kısaca göçe istekli davranmamışlar. Bu arada gayet şakacı birisi olan Neğedij, Hacı Laş'e buradaki yerli halkın atların yele ve kuyruklarını kestiklerini, at durunken, eşşeğe bindiklerini, ağız ve burunlarını sildikleri yağlıklarını (Mendil) ceplerine koyduklarını, çarık giydiklerini yadırgadıklarını mizahi bir biçimde aktarmış. Bu

arada göç yanlısı olan Ahmet Tseruğ; Neğedij'in bu olumsuz tutumu karşısında Merzifonda sus payı olarak ona bir tabanca almış, gördükleri şeyler hakkında olumsuz konuşmayacağı hususunda yemin ettirmiş. Kafkasyaya geri dönüş de olumlu konuşmalar yapılmış ve köylülerini de alarak buralara getirmişlerdir. Yalnız Neğedij Kafkasyada kalarak geri gelmemiştir.

* * *

Yine Kafkasyadan Samsuna keşif amacıyla gelen iki kişi Samsun köylerinde Evlerin pencerelerinin sıkıca ve kalın tahtalarla kapatılmış olduğunu görünce buralarda insanların birbirlerine güvenleri olmadığını söylemişlerdir.

* * *

Göç sonrası Samsun yöresine yerleşen bir Çerkes gurubu Kafkasyadan getirdikleri semaverleri ile su kaynatmış ve yanlarında özenle sakladıkları çay yapraklarından bir tutam alarak demlemek üzere çaydanlığa atmışlar. Bu olayı çevrelerini sarıp da onları izleyen yerli halk görmüş ve kendilerine acıyarak bir tencere dolusu süt göndererek işaretle «o, otu içmeyin, şu sütten için!» demişlerdir.

* * *

Kaberdey bölgesinde bir aile ikiye bölünmüş, bir bölümü vatanlarından ayrılmamayı yeğlerken, diğer bölümü göçe karar vermişler. Bu arada göçe karar veren guruptan iki delikanlı amcalarına ait olan, fakat kendilerinin çok sevdikleri Kuk isimli köpeği de birlikte götürmek istemişler. Hernekadar amcaları Kuk'tan ayrılmak istememiş ise de yeğenlerini kıramayıp (bizden bir hatıra olsun, alın ama iyi bakın) diye köpeği vermiş. Kara yoluyla Erzuruma, oradan Uzun yaylaya, burayı da beğenmiyerek Suriyede Humus dolayına yerleşmişler. Kuk yolda huysuzluk yapmış ve bir türlü onlarla gitmek istememiş. Fakat zor karşısında o da Humusa gelmiş. Gelmiş ama birkaçgün sonra Kuk ortadan kaybolmuş, sahipleri de onun kaybolduğuna inanmışlar,. Humusa yerleşenler burasını beğenmemiş, bir kısmı da hastalıktan ölmüş, bu arada Kafkasyadaki akrabalarına yerlerini terketmemelerini ve kendilerinin perişan olduklarını, ama dönecek olanaklarının da kalmadığın belirten haber göndermişler. Kafkasyadakilerin Humustakilere gönderdiği yanıt ise şu olmuş : «Siz hiç merak etmeyin biz sizin nasıl ve oraların ne biçim bir memleket olduğunu çoktan öğrendik! Çünkü bir süre önce bizim Kuk geri döndü.» Humusa göçenlerin bu haber karşısında söyledikleri de : «Kuk bile bizden akıllıymış!» biçimindeymiş.

* * *

1905 yılında gerçekleşen Karaçayların göçüyle ilgili olayın içinde bulunan Karaçay kadını Bolurların kızı Çakga şunları dile getirmiştir : «Yediyüz aile göçe karar vermiştik. Sonbahara gidelim, kışa gidelim derken hayvanlarımızı ve giysilerimizi hazırlamıştık. Sonra böyle isteksizce oyalanırken bilgin bir hoca cuma namazından sonra topluluğa seslenerek İstanbula pasaport alıp gitmeyenlere Kuban nehrinin suyu domuz kanı olsun diye seslendi. O böyle der demez yola koyulduk. Gemiye gelmiştik. Bize kötü bir yer verdiler. Yeni padişahımız yanına bizden üç kız aldı, sonra iyi yer verdi. Ama sonradan duyduğumuza göre yeni yerimize gelmeyenlerden geride kalanlar ölülerini parçalayıp yemişler!...

* * *

Zeps Tuapseden geleli iki gün olmuştu. Göçmen kalabalığının o kendine özgü ümitsiz, acımasız havası içe-

risinde kalabalığa karışmış diyer soydaşları gibi o da birşeyler aranıp duryordu,. Kızkardeşi bir hafta önce Tuapseden kadınlar gurubu olarak vapura bindirilmiş ve buraya gönderilmişti. Daha doğrusu ona böyle söylemişlerdi. Ne bir tanıdık, ne de bir bilene raslayamamıştı. Birden kendisine doğru gelen yaşlı, zayıf ve bitkin giysilerinden tanımladığı bir Çerkese ümitle yaklaşarak sordu: «Kız kardeşimi acaba nerede bulabilirim?» Yaşlı Çerkes başını yarım geriye doğru atarak, biraz uzakta kaybolan sokağı işaret etti,. Zeps hızla oraya doğru yollandı. Sokak sola kıvrılıyor ve hemen bitiminde genişçe bir alanda çocukların bağrışmalarıyla arı kovanı gibi kaynıyordu,. Hepsi de 12 yaşını geçmeyen, her yaştan kızlı, erkekli birkaç yüz çocuk. Aralarında ağlamayan yoktu. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Çevrelerinde dağılmamaları için koruyucular vardı. Kimisi su istiyor, kimisi yiyecek; bir bölümü de yerlere serilmiş, hasta yatıyorlardı. Belki ölenler de bulunuyordu aralarında. Zeps kız kardeşinin bunlar arasında olmadığını anında anlatmıştı. Çünkü o yetişkin bir kızdı. Oradan ayrılmak üzereyken zayıf, yaşından daha ufak gösteren ve iri kahverengi gözlerinden başka dikkati çeken birşeyi olmayan bir kız çocuğu gördü. Herkesin dışında o çevresindeki küçüklerle ilgileniyor, onlara birşeyler söylüyor, ağlamamaları için elinden gelen çabayı esirgemiyordu. Herşeye karşın nihayet o da bir çocuktu. Zeps birden ona yaklaştı ve merakla sordu. «Kızım, peki sen niçin ağlamıyorsun?» Küçük kız dudaklarının arasından fısıldarcasına yanıt verdi: «Nasıl olur büyüğüm, ben ağlamasını bilmem ki!..»

Bilmez olur mu? Biliyordu bilmesine de o ağlamanın ayıp olduğunun bilincine erişmişti de ondan ağlıyamıyordu,.

Zeps birşey söylemedi, uzaklaştı oradan kız kardeşini aramaya, hiçbir zaman bulamıyacağı kız kardeşini aramaya...

* * *

Büyük sürgünde Abhazların karşılaştıkları durumlar da çok acı verici nitelilktedir,. Abhazlar yiyecek, içecek, giyecekten yoksun ve hazırlıksız bir şekilde vapurlara tıka, basa istif edilircesine doldurulmuşlardı. Kısa süre sonra yola çıkan vapurda bulunan Abhazlardan bir kısmı açlık ve hastalıklardan kırılmış, kalan bölümü de Kefken'e zor koşullar altında varabilmişlerdir. Burada karaya dökülen felaketzedeler konakladıkları bu yerin yakınındaki orman ve çalılıklara dağılmışlardı. Çocuklar açlıktan yaprak ve çürük odunları yemekten alıkonulamamış, çalılıklar arasında dolaşan bir kediyi yemek için kovalamışlardır. Yiyecek sağlamak amacıyla iş arayan ve günde bir somak mısır karşılığında çalışan göçmenler emekleri karşılığında bir somağın da en küçüğünü almakla yetindirilmişlerdi. Dil bilmemeleri işlerini büsbütün güçleştirmekde, yerli halka anlaşma ve kaynaşma ise mümkün olmamaktadır. Yiyecek gereksinmelerini karşılamak amacıyla bazı yeşil otları toplamak isteği ile girdikleri otlaklardan ise sahipleri tarafından hakaretle kovulmaktadırlar. Bu arada meyva bahçesinden bir incir koparmak isteyenlerin kurşunlandıkları bile olmuştur.

Kefkene inişlerinden 24 saat sonra 400 kişi yaşamını yitirmiş ölüler gelişi güzel gömülerek bugün (Abaza mezarlığı) diye adlandırılan yer oluşmuştur. Bu arada ölen hemşerilerinin yasını tutan ve onların mezarları başında acı ağıtlar dile getiren Kesepha Elif adındaki bayanın söyleşileri çok acıdır. Kefkendeki Abhazların karşılaştıkları durum ve Kesepha Elif'in durumu saraya kadar yansımış. Bu arada Abhazlara yardım için bir heyet gelmiş, Abhaz hanımı saraya götürüp padişahın konuğu yapmak istemişler. Kesepha'nın onlara verdiği yanıt ise

şöyledir : «Bizi bu hale getirenlerin kendileri de Abhazlar gibi yok olsunlar! Gülemiyecek kimse için ağlamanın en büyük bir gereksinme olduğunu tanrım padişahımıza öğretmesin! Bundan böyle gülemiyeceğime göre ağlama gereksinimi giderebileceğim yer olan buradan ayrılamam,. Ölürken beraber olamadığım bu biçarelerle hiç olmazsa öldükten sonra birlikte olayım!» Durumu büyük bir acıyla izleyenler ağlayarak oradan uzaklaşmışlardır.

ÇEÇEN VE OSETLERİN GÖÇÜ :

Olay önce bir Çeçen (Alıstancı) köyünde geçiyordu. Çeçen köyü halkı Camiin önünde toplanmışlardı. Köy imamı köylülere yüksek sesle şöyle sesleniyordu : «Bir tanrı konuğumuz Osmanlılardan haber getirdi. Bakın ne diyor. (Müslümanların kurtarıcısı Osmanlı sultanı din kardeşlerini ülkesine davet ediyor. Oraya gidelim ki hepimiz yok olmayalım. Burada gavurlarla kalırsak, tanrının gazabına uğrayan dini (Hıristiyanlığı demek istiyor) bize zorla kabul ettirirler. Oğullarımıza askerlerinin pis postallarını sildirtirler, kadınlarımızla oynaşır, bizleri de Sibiryaya sürerler. Müslümanlar!, Rus hükümeti Osmanlıyla anlaştı. Burada ki dindaşlarımız oraya, oradaki Hıristiyanlar da buraya yerleştirilecekler. Müslüman halkımız kendilerine iyilik yapmayı düşünen sultanın sözüne kulak asmazlarsa o bir daha elini onlara uzatmıyacaktır. Onlar tanrının gazabına uğrayan bu yerde yok olmaya mahkumdurlar.) Halk hocanın bu konuşmalarını desteklemiş ve hep bir ağızdan : (Din kardeşlerimizin ülkesine gidelim!) Demişlerdir. Namazlarını kıldılar ve yola koyuldular.»

* * *

Çeçen gurubu bir süre sonra ayni amaçla yola koyulmuş olan bir Oset gurubu ile birleşerek yollarına devam ettiler. Akşam üstü Gürcüstana yakın bir yerde konakladılar. Ertesi sabah yola devam edip etmemekde hala kesin karar veremeyenler vardı. Orada yeniden kafa, kafaya vererek geri dönüp, dönmeme hususunda tartışmaya giriştiler. Aralarında karşılıklı olarak şu görüşler ileri sürülmüştü : Göçü isteyenler genellikle ağırlıktaydılar ve : «Babamızın bahçesinde bile yerimiz yok, Osmanlılar bizi başlarının üzerine koyacaklar, Dindaşlarımız neredeyse vatanımız orasıdır. Obur dünyada tanrı huzurunda anne ve babalarımızın yüzüne nasıl bakarız, bize o gavurlarla nasıl birlikte yaşadınız demezler mi?...» Buna karşın göçe taraftar olmayanlar da : «Atalarımızın vatanını nasıl terkederiz, onların ölüleri burada gömülü,. Din için bu cennet vatandan ayrılmayalım, hangi ülkede olursak olalım dini görevlerimizi yerine getirebiliriz. Bilmediğimiz memleketlere gitmemiz doğru değil, babalarımızın mezarlarını terkettiğimiz için bize hoşgörü ile bakarlar mı?... «Sonuçta geri dönmeği gururlarına yedirememiş ve yola devam etmişler. Üçgün sonra da Batuma gelmiş, uzaktan ilk kez denizi görmüşlerdi.

Batumda toplanan Çeçen ve Osetler burada ikiye ayrıldılar. Yollarda hayvanlarını kaybedenlerle yanlarında getirdikleri hayvanlarını Ruslara oracıkta satanlar gemilerle, diğer gurup ise hayvanlarıyla birlikte kara yoluyla Osmanlı topraklarına hareket ettiler.

Gemi onları Trabzona getirdi, buradan birgün dinlendikten sonra yerleşim yerleri olan Karsa hareket ettiler,. Yolda Osmanlı muhafızları onlara klavuzluk ediyor rasladıkları hiçbir köye onları sokmuyorlardı. Zaten yerli halk da onlara pek iyi gözle bakmıyordu. Bu durum onlara çok dokunmuş. «Anlaşılan buralarda bizlere yardım ellerini uzatacak dindaşlarımız yok, bize yardım etmek şöyle dursun neredeyse bizi soyup öldürecekler» demişlerdi. Çok yorucu ve acılı bir yolculuktan sonra Sarıkamış'ın Han-

çalı köyüne, kendilerinden daha önce gelip yerleşmiş olan soydaşlarının yanına geldiler,. Evler basık ve çirkin şekilde yapılmıştı. Buradan daha önce gelenlerden bazıları Suriyeye geçmiş bir kısmı da yol yapımında çalışmak üzere Erzuruma gitmişlerdi. Göçmenler kara,. kara düşünmeğe başlamışlardı, çünkü kış gelmiş kar yağmaya başlamıştı. Çeçenlerden bazılarını Kafkasyaya geri döndüklerini öğrenmiş acaba biz de geri dönebilirmiyiz diye düşünmeğe başlamışlardı. Ancak bunun olanaksız bir şey olduğunu da anlamışlardı. Geri dönüş olamazdı...

Kara yoluyla gelenler ise Muşa varmışlardı. Şehre yaklaşmışlardı ki onlara yaklaşan görevli atlılar «Muş'ta Çerkes yok Diyarbakıra gideceksiniz» Dediler. Onlar da: «Bize Kars'da Muşa gideceksiniz dediler, Diyarbakıra gitmeyiz.» Bu sıralarda ise yeni bir Çerkes gurubuyla karşılaştılar. «Diyarbakırdan geliyoruz, sakın oraya gitmeyin, yaşanılacak gibi değil. Güneş, kum ve çölden başka birşey yok, rüzgarı cehennem gibi, su yok, bitki yok... Sibiryadan beter!» Vana gidenler. Karsa gidenler geri dönüyorlardı. Çünkü bütün topraklar sahipliydi. Sadece Diyarbakır ve Erzincanda boş topraklar vardı, buralari da hiçbir işe yaramazdı. Musa paşayı aramak üzere Erzuruma adam gönderdilerse de onu bulamayıp, tekrar Muşa yöneldiler. Muşlular onları silahla karşıladılar, topraklarına sokmuyorlardı. Yeniden Kafkasyaya dönmeğe karar verdiler, sınıra kadar geldilerse de Ruslar «Siz artık Osmanlı vatandaşısınız sınırı geçemezsiniz» dediler. Zorunlu olarak Arpaçayda bekletildi ve kısım kısım doğu Anadolunun çeşitli yerlerine yerleştirildiler. (146)

(146) Bu bölümün hazırlanmasında «We Ne Hexte Ne Beşte» Hey gidi dağlarımız, yurdumuz, K. Osetya, Orjenikidze ,1969 Bogajtı Umar'ın kitabından yararlanılmıştır. Osetçe aslından çeviren: A. Kadir Öğün.

GÖÇMENLERİN YARATTIĞI SORUNLAR :

Osmanlı topraklarına göçertilen Çerkes nüfusunun çok büyük boyutlara ulaşması ve tahminlerin çok üzerinde olması, imparatorluğun yıkılma ve gerek ekonomik, gerekse politik bakımdan en güçsüz dönemlerini yaşaması Çerkesler için olduğu kadar, Osmanlı yöneticileri için de içinden çıkılması olanaksız sorunlar yarattı. Eğer Osmanlı yönetimi böyle bir durumla karşılacağını bilseydi göçü isteklendirmek şöyle dursun göçmen kabulünü bile istermiydi?

Göçmenlerin yerleştirilmesinde Osmanlı topraklarına gelmiş olanlar, gelmekte olanlar ve gelecek olanlar gözönünde bulundurulmak kaydıyla 3 aşamalı bir plan uygulanması düşünüldü. Her göçmen ailesinin nufusu 15 kişi olarak hesaplanarak bunlara nüfus başına belirli miktarda para alıyorlardı. Bu ailelerin yerleşimleri için boş olan devlet toprakları gösteriliyor, göçmenler bu topraklarda genellikle kaderleriyle başbaşa bırakılıyorlardı. Yerleşim işleriyle görevli bürokratların görüşleri doğrultusunda sorunlarına çözülmüş gözüyle bakılıyor ve üst düzeydeki yöneticilere de olayı bu yönüyle aktarıyorlardı. Oysa verilen toprakların pekçoğu işlenmek şöyle dursun, oturulmağa bile elverişli değildi. Bu arada yerleşim işleriyle görevli bürokratlar görevlerini yerine getirmiş zannıyla çeşitli şekillerde ödüllendiriliyorlardı. Gerçekte ise bir süre sonra göçmenlerin durumları denetime alınınca veya şikayetler üzerine araştırma ve soruşturma açılınca yerleşimin gerçekleştirildiği ileri sürülen nüfusun yarısının bile yerlerinde bulunmadığı, çaresizlik içinde başka yerlere gittikleri, birçoklarının da yaşamlarını yitirdikleri anlaşılıyordu,. Göçmenlerin yerleştirilme işlemleri tam anlamıyla bir çıkar, sömürü ve görevi kötüye kullanma aracı olarak kullanılı-

yordu. Göçmen nüfusları kasıtlı olarak fazla gösteriliyor, nüfusun bir bölümü de yerlerinden ayrılınca onlara ayrılan ödenekler görevli memurların cebine giriyordu. Çok kez göçmenlere verilen devlet topraklarının başkasına ait olduğu anlaşılmış, göçmenler yerlerinden çıkarılmışlardı. Çerkeslerin Kafkasyada sürdürdükleri sınıf sisteminin burada da sürdürülmek istenmesi, beylerin halk üzerindeki egemenliklerini bırakmak istememeleri, göçmenlerin her kişi başına ayrı, ayrı verilmesi gerekli yardımların ve toprakların beyler adına yapılması onların büsbütün perişan olmalarına neden olmuştur,. Köleler gizli de olsa beylerden ayrı olarak yerleşime tabi tutuldu, köleler adına beylere verilen topraklar yeniden kölelere devredildi,.

Köle sınıfı dışındaki göçmenlerin beylerin yönetiminde yaşamak istememeleri sonucu daha iyi bir yaşam ümidiyle başka yerlere göçüyorlardı. Bu durum karşısında Osmanlı yöneticiler bu çağ dışı durumu önlemek için zaman, zaman yeni önlemler almaya çalışıyorlardı. Buna rağmen Osmanlı bürokratları sömürüye son derece uygun bu durumdan yararlanıyor, Çerkes beyleriyle anlaşmalar yaparak bundan her iki taraf büyük çıkarlar sağlıyorlardı,. Yerli halk göçmenlerden bıkmış, her türlü dini ve insani düşünceleri bir yana iterek Çerkeslere karşı fena davranmaya, onlara hakaret etmeğe, topraklardan kovmaya, başlamıştı. Bu durumda da göçmenlerin bulundukları yerleri terketmekten başka çareleri kalmıyordu. Daha sonraları gelen göçmenler ise Kafkasyadan savaş sonucu acele ayrıldıklarından, adeta çıplak durumda idiler. Bunlara yiyecek, giyecek sağlamak için geniş çapta kampanyalar açılmış, İstanbula gelenler toplu halde han ve, kışlalarda barınıyorlardı. Bunların Anadolu kasabalarındaki boş ve devlete ait topraklara yerleştirileceğini duyan bölge halkı, özellikle, yönetici kadro ve zenginler göçmenlerin gelmelerini önlemek amacıyla çeşitli hilelerle bu toprakların mülkiyetini kendi üzerlerine geçiriyorlardı.

Kısacası göçmenlerin kısmen de olsa durumlarının iyiye götürülmesi yolunda alınması öngörülen bu istekleri bürokrat sınıfın insafsız ve çıkarcı tutumları dolayısiyle bir türlü düzene sokulamamış ve önlenememiştir. Osmanlı yönetiminin ihtiyaçları doğrultusunda ve göçmen sorununa kısmen de olsa bir yaklaşımda bulunmak düşüncesiyle orduda görev alacak her gence verimli topraklar verilmesi koşuluyla 14 Şubat 1878 tarihinde bir kararname çıkarıldı. Yerli halk ve aileler içerisinde yerleştirilen göçmenler uzun süre buralarda kalınca aralarında sürtüşme ve düşmanlıklar, daha sonra da hırsızlık olayları başladı, kavga ve çatışmalar çıktı. Öyle ki Musa Kunduk paşa ve ileri gelen Çerkes büyüklerinin 1868 yılında 127 imzalı bir dilekçesiyle hükümete başvurularak yerleşim işlemlerinin düzensizliği yüzünden patlak veren olaylara çözüm aranması isteğinde bulunuldu. Bundan sonra il meclislerine dil bilen bir Çerkesin seçilmesi kararlaştırıldı.

Osmanlı yönetimi kendi olanaklarının yetersizliği karşısında, halka yönelik yardım kampanyasına girişti ise de onların acılarını dindirecek boyutda bir önlem alamadı,. Bu arada İngiltere ve Hindistanın gönderip de Trabzona ulaşan para yardımlarının da yerinde kullanıldığı söylenemez.

GÖÇMENLERİN UYMALARI GEREKEN HUSUSLAR (147)

Osmanlı İmp. topraklarına sığınan göçmenlerin uy-

(147) 7 Ağustos 1856 ve 23 Mayıs 1858 tarihli yönetmelikler.

makla zorunlu bulunduğu esasları belirleyen yönetmeliklerde yer alan hususlar, onların göç sonrasındaki yaşamlarında tam anlamıyla eylem özgürlüğünü kısıtlayıcı nitelikler taşıyordu. Bu yönetmeliklere göre göçmenler :

Hiçbir ayrıcalık taşımamak kaydıyla sultanı; padişahları olarak tanımak, one kesinlikle bağlı ve yine onun istekleri yönünde ön şartsız olarak çalışmak zorunluğundaydılar. Bu durum gelecekte de geçerliliğini koruyacaktır.

Göçmenler diğer Osmanlı vatandaşları gibi onlara tanınan haklardan ayrıcalık gözetilmeksizin yararlanabilecekler, devletin malı olan verimli, yaşamaya elverişli toprakları tarım, hayvancılık ve zenaat sahibi olanlar da mesleklerini yürütebilmek için kullanıp mülk edinebileceklerdir.

Devletten ücretsiz alınan bu yerler Rumelide 6, Anadoluda 12 yıl süreyle diğer vatandaşların yerine getirmekle zorunlu oldukları yükümlülükler dışında bırakılacaklar, bu süre içerisinde bunlardan vergi alınmıyacağı gibi askerlikten de muaf tutulacaklardır.

Devletten alınan bu yerler 20 yıldan önce satılamıyacak, zorunlu yasama süresi içinde tekrar yurtlarına dönen, ya da vatandaşlık değiştirenler kendilerine ait toprakları ve üzerindeki binaları devlete geri vereceklerdir.

GÖÇMENLERİN YERLEŞİM BÖLGELERİ :

1858-59 lu yıllarda İstanbula gelmeye başlayan göçmenler buradan ilk yerleşim merkezleri olarak seçilen Kocaeli, Düzce, Sakarya, Balıkesir, Eskişehir, Adana ile dolaylarına gönderiliyorlardı. Buraların dolması üzerine 1861 yılından sonra Sivas, Konya, Ankara ve çevreleri

göçmen yerleşimine açılmış, daha sonraları da Amasya ile Çorum'un ilçeleri Mecitözü, İskilip vs. yerler seçilmişti. Uzun yaylaya 1859 yılında kısmi biçimde başlatılan göç trafiği ise 18 Temmuz 1861 yılında Avşarları denetim altına almak için yoğun bir şekilde başlatıldı ve Çerkeslere Avşarları baskı altına almaları için emir verildi. ([148]) Daha sonraki yıllarda sürdürülen göçmen yerleştirilme işlemi 1874 yılında tamamlandı. Bu arada Avşarlarla Çerkesler arasında zaman, zaman sürtüşme ve çatışmalar çıktı. Anadolunun diğer kesimleri önceleri yerleşime kapalı tutulmuşken yoğun göçmen akışı sonucu diğer illerde göçmen yerleşimine açılmış, daha önceleri gelip de sıkışık bir biçimde yerleşmiş bulunan bazı göçmen gurupları eski yerlerini bırakarak buralara gelip yerleşmişlerdir. Göçmen yerleşimine tamamen kapatılmış bulunan Marmara bölgesi ise 1877-78 savaşından sonra yeniden yerleşime açılmıştır.

1864 yılında göçmenlerin yerleşim ve dağıtım işlemlerinin daha düzgün ve başarılı yürütülebilmesi amacıyla göçmen yerleşim ve dağıtım (İskan Muhacirin) memurlukları kurdurulmuştur. Bu komisyonların görevleri boş ve yerleşime elverişli toprakları belirlemekti. Sinop, Sivas, Amasya, Samsun, Ankara, Konya, Bursa, İzmir, Aydın Kocaeli, Kastamonu,Bolu eyalet ve sancaklarında kurulan bu komisyonların görevi 1877 yılında sona erdi.

(148) Paul Dumont, Güney Doğu Anadolunun İskanı Tarih Dergisi İ.Ü.E.F. 979, S. 10-11, S. 389 İst.

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNİN ÇERKES BAŞBAKAN (SADRAZAM) LARI

(1584 - 1923)

ÖZDEMİR OĞLU OSMAN PAŞA

(1527 Kahire - 1585 Acısu, Tebriz civarı)

Habeşistan fatihi Thuşt Özdemir paşanın oğludur. Annesi Abbasi soyundan Zennur hanımdır. Osmanlıların devrinde sırasıyla Mısır, Yemen, Habeşistan ve Diyarbakır beylerbeyliklerinde bulundu. Osmanlı imparatorluğunun en büyük ve ünlü komutanlarından olup Taaz, Kafkasya ve Azarbeycan fatihi olarak isim yapmıştır. 28 Temuz 1584'te sadrazamlığa atandı.

DERVİŞ MEHMED PAŞA : 1585 ? - 1655 İSTANBUL)

Kesinlikle Çerkeslerin hangi kabilesinden olduğu bilinemiyor. Padişah 4. Murat zamanında Suriyede askeri seferlerde bulundu. 1638 yılında Diyarbakır beylerbeyi oldu, sonra Bağdat'da başarılı görevlerde bulundu. Bu sıralarda Çanakkale boğazını kapatmış olan Venediklilere karşı giriştiği deniz savaşında düşmanı bozguna uğrattı. (1649) 1651 de Anadolu beylerbeyi 1652 de de Kaptanı-

deryalığa (Amiral, deniz kuvetleri komutanı) getirildi. 20 Mart 1653 de de Sadrazam oldu. 1654 yılında ise devlet işlerini başkalarına bıraktığı için gözden düşüp görevden alındı.

ÇERKES MEHMED PAŞA (? - 1625 TOKAT)

Kuban Adigelerindendir. Kırım hanları tarafından Osmanlı sarayına getirilmiş, orada eğitim gördükten sonra silâhdar oldu. Şam valiliği, sonra da Kubbe vezirliği yaptı. 1624 yılında Kemankeş Ali Paşanın ölümü üzerine 4. cü Muratın sadrazamı oldu. Erzurum beylerbeyi iken isyan eden Abaza Mehmet Paşayı Kayseri dolaylarında yendi ve onu affetti. Daha sonra İran seferine hazırlanırken Tokatta hastalanarak orada öldü.

SİYAVUŞ PAŞA (ABAZA) (? - 1662 İSTANBUL)

Abaza adıyla da anılır. 1638 de silâhdar ve kubbe veziri, 1642 de Kaptanı derya oldu. I. Ahmet'in kızı Gevher hatun ile evlenerek saraya damat oldu. 1643 Erzurum, 1647 de Diyarbakır ve Silistre valiliklerinde bulundu. 1651 de Sadrazam oldu. En büyük başarısı devlet ve hükümete zorbalıkla hakim olmak isteyen ocak ağalarını imha etmesidir. Bu başarısını çekemiyenler padişahı korkuya düşürüp sadrazamlıktan atılmasına ve 1651 de Bosna valiliğine atanmasına sebep oldular. Silistre muhafızı iken zurnazen Mustafa Paşanın yerine ikinci kez sadrazamlığa atanmış ve bu görevdeyken ölmüştür.

AHMED PAŞA (MELEK) (/? - 1662 İSTANBUL)

Pervane kaptan'ın oğlu olan Ahmed paşa Çerkeslerin Abhaz dalındadır. Şişman olduğu için kendisine Malak adı takılmıştı. Daha sonra yüksek makamlara geçince malak adı Melek'e çevrildi. 1638 yılında, Diyarbakır,

sonra Musul muhafızlığında bulundu, 1640 da İstanbula dönerek kubbe altı vezirleri arasına girdi, 4. cü Murat'ın kızı Kaya Sultanla evlendi, Şam ve Halep beylerbeyliği yaptı ve Kara Murad paşanın yerine sadrazam olarak atandı. (1650) Devletin bozuk olan mali durumunu düzeltemedi, bu nedenle azledilerek Silistreye, oradan tekrar İstanbula gelerek Kubbe altı veziri olduysa da politik çekişmeler nedeniyle Van ve Bosna beylerbeyliklerinde bulundu ve emekli olduktan sonra ömrünü İstanbulda tamamladı, namuslu, dürüst, pekçok kabiliyetli kimseleri koruyan hayırsever bir kişi idi. Meşhur Seyah EVLİYA ÇELEBİ yakın akrabası idi.

SÜLEYMAN PAŞA (SİLAHTAR VE NİŞANCI) (K. KAFKASYA - RODOS 1715) :

Çerkeslerin Abhaz dalındadır. K. Kafkasyadan gelerek 3. cü Ahmet döneminde silahtar olmuştur. Vezirlikte Halep valiliğine oradan da Kıbrıs'a atandı nişancı oldu, daha sonra da sadrazamlığa atandı. (1712) Daha sonra Girit oradan da Rodosa nakledilerek burada öldürüldü.

CEZAYİRLİ HASAN PAŞA (PALABIYIK) (1715 K. /KAFKASYA - 1790 ŞUMNU)

Çocuk yaşta K. Kafkasyadan esir olarak getirildi, bir zenginin yanında yetiştirildi ve yeniçeri ocağına kaydoldu sırasıyla Avusturya savaşlarına ve bilahare de Akdenizde Osmanlı donanmasında büyük yararlıkları görüldü. Cezayir beylerbeyinin kıskançlığı nedeniyle öldürüleceğini anlayınca İspanyaya oradan da İtalyaya geçti ve oradan İstanbula geldi. 1671 yılında Osmanlı donanmasına alındı. Akdenizde genellikle Rusların Osmanlılarla yaptığı çeşitli deniz savaşlarını kazandı. 1770 de başarılarının sonucu kaptanı derya oldu. 1774 de Rusçuk seraskeri, 1774 de ikinci defa kaptanı derya, oldu donanma-

yı yeni baştan islah ve tanzim etti. 1776 da Suriyede çıkan isyanı bastırdı, bir ara Arnavutlukta çarpıştı. 1876 da İskenderiyeye çıktı, Mısırda çıkan isyanları bastırdı, 1787 de İstanbula döndü ve Osmanlı donanmasıyla Karadenizde Ruslara karşı harekata girişti, 1788 de Sivastopoldan gelen Rus donanmasını yenilgiye uğrattı,.

HASAN PAŞA CENAZE (MEYYİT) (? - 1810 YENİŞEHİR)

Meyyit (Cenaze) takma adının verlimesine sebep mührü hümayunla sadarat hilatını aldığı zaman hasta olarak yatakta yatmasındandır. Çerkeslerin hangi kabilesinden olduğu bilinemiyor. Önce Vidin muhafızı olarak vezir, daha sonra da 7 Haziran 1789 da Sadrazam olmuştur. (Bu tarih başka kaynaklarda 1788 olarak da gösterilir) Hastalığı nedeniyle sadaret makamında daha fazla kalamamış Tırhala ve Rusçuk muhafızlığına, 1791 yılında da vezirliği geri verilerek Silistreye atanmıştır.

HÜSREV MEHMET PAŞA (KOCA) :
(1776 KAFKASYA - 1855 TEKİRDAĞ)

Küçük yaşta Kafkasyadan Türkiyeye getirildi. Enderunda yetişti. Sırasıyla baş çuhadar, kethuda, ve Mısır seferinde gösterdiği başarı nedeniyle de vezir bilahere de Mısır valisi oldu. (1801). Bundan sonra çeşitli valilikler ve Mora isyanları sırasında Kaptanı deryalığı getirildi. Padişah Mahmut II devrinde yeniçerilerin kaldirılmasından sonra Hüsrev paşanın Tunus'tan getirdiği kırmızı fes; kavuk ve külahların yerini aldı. 1826 da kurulan asakiri mansurai Muhammediye seraskerliğine getirilerek o zamanki ordu örgütünün kurulmasında büyük çabaları görüldü. Padişah Abdülmecit devrinde Sadrazam oldu. 1839 tanzimat fermanı onun zamanında okundu. Büyük Reşit Paşayla arasındaki anlaşmazlık nedeniyle sürgün edildiği Tekirdağda vefat etti. Yüz yaşına yakın öl-

düğü için koca adını almıştı. Kendi yetiştirmesi pek çok devlet adamı Osmanlı yönetiminde görev almıştır.

TUNUSLU HAYREDDİN PAŞA (TLAŞ)

(KUZEY KAFKASYA KUBAN 1819-İSTANBUL 29 OCAK 1890)

Babası Hasan Tlaş (Tlaş topal anlamına gelir) ın Çerkes Rus savaşlarında şehit olması üzerine İstanbula getirilen Hayreddin Paşa Kıbrıslı Tahsin beyin himayesine verilmiş, sonra Tunus valisi Ahmet Paşa tarafından Tunusa götürülmüştür,. Bazı kaynaklar onun Abhaz olduğunu ve 1821 yılında doğduğunu yazarlarsada doğru değildir.

Tunusta yetişen Hayreddin paşa kısa zamanda orduda yükselerek 1850 de general, 1855 de korgeneral oldu,. Daha sonra çeşitli görevlerde bulunuyor ve bu arada 1856 Osmanlı Rus savaşlarında 12 bin Tunus askerinin Osmanlıların emrinde Ruslara karşı savaşlara katılmasını sağlıyor. Bu olay onun ana vatanı K. Kafkasyaya karşı bağlılığını çok iyi belirtir.

1878 de Avrupa'dan Sultan Abdülhamid 2. nin daveti üzerine İstanbul'a geliyor, önce ayan azası bilâhare de Sadrazamlığa atanıyor. (1879) Sadrazamlığı sırasında çok dirayetli bir politika izleyen Hayreddin paşa dalkavukları, müraileri ve dirayetsiz kişileri yönetimden uzaklaştırıyor. Bu arada Padişah Abdülhamid 2. ile anlaşamaması üzerine istifa ederek görevinden ayrılıyor ve ikinci defa sadrazam olması için yapılan teklifleri de reddediyor.

Tunuslularca bir milli kahraman ilân edilen Hayreddin paşanın kemikleri 1968 yılında İstanbuldan Tunusa götürülmüştür.

Türkçeyi çok az bilen merhum Arapça ve Fransızcayı çok iyi biliyordu.

MAHMUD ŞEVKET PAŞA : (1856 BAĞDAT - 1913 İSTANBUL)

Babası Kuzey Kafkasya'dan Irak'a gelip yerleşen Çeçen Kethüdazade Süleyman beydir. Bağdat'ta ilk öğrenimini yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve askerî idadî ve bilâhare de Harbiyeyi bitirmiştir. Harp Okulunda öğretmenlik, Fransa ve Almanya'da görev gezilerinde bulunmuş, 1905 yılında Kosova valisi, daha sonra da ikinci meşrutiyetin ilanı üzerine üçüncü ordu komutanı olmuştur. 31 Mart olayı üzerine hareket ordusunun başında komutan olarak İstanbul'a girdi, padişah 2. ci Abdülhamid'i tahtından indirerek Selânik'e sürgüne gönderdi. Harbiye nazırlığı yaptı, 1910 yılında patlak veren Arnavutluk isyanını bastıran birliğe komuta etti. Babıâli baskınından sonra İttihat ve Terakki Partisi tarafından sadrazam Kâmil Paşa'nın yerine sadrazam tayin edildi (23 Ocak 1913). Sadrazam olduğu devrede Osmanlı İmparatorluğunun en karışık yıllarıydı. Çok zor durumlarda devleti yönetti ve nihayet 13 Haziran 1913 yılında aralarında Çerkeslerin de bulunduğu İttihat ve Terâkki'ye karşı olan bir teşkilât tarafından suikast sonucunda çeşitli yerlerinden 5 kurşunla vurularak öldürüldü.

Cebir geometri, askerî kıyafetler ve diğer askerî nitelikte bazı eserler de bastırılmıştır.

Annesinin Arap Abbasi soyundan gelmesi nedeniyle bazı literatürlerde Arap asıllı gösterilirse de bu kesinlikle doğru değildir.

SALİH HULUSİ KARZEG PAŞA
(1864 İSTANBUL - 1939 İSTANBUL)

Liman reisi Dilaver paşanın oğludur. 1888 yılında harp akademisini birincilikle bitirmiş, Almanyaya gönderilerek bir süre orada kalmış, dönüşünde birçok önemli görevler aldıktan sonra 1909 yılında ikinci ordu komutanı, bilaherede Harbiye nazırı olmuştur. Sırasıyla bahriye ve nafia nazırlıkları da yaptıktan sonra 8 Mart 1920 yılında İstanbul hükümetinde başvekillik görevine getirilmişse de bu görevde fazla kalamıyarak istifa etmiş bir daha görev almamıştır.

Doğruluğu, yurtseverliği ve cesaretiyle ün almış bir kişi idi.

RAUF ORBAY ÇINCE (İSTANBUL 1881 - İSTANBUL 1965)

Atatürk'ün yakın silah arkadaşlarındandır. Sivas ve Erzurum Kongrelerini organize etmiş, Başkomutanlığa kadar yükselmiş, 1. Dünya savaşı sonunda Hamidiye zırhlısı komutanı olarak Akdeniz ve Ege denizinde korsan savaşlarıyla ün kazanmıştır. Diğer bir çokları gibi kurtuluş savaşı sonrasında Atatürkle anlaşmazlığa düşmüştür. 150 likler adıyla anılan gruba ithal edilerek yurt dışına sürülmüş 2. Dünya Savaşı sıralarında ise Londra büyük elçiliğinde bulunmuştur. Rauf Orbay ırkdaşları olan Çerkeslere karşı gerekli ilgi ve yakınlığı hiç bir zaman göstermemiştir. Bunu hayatının son yıllarından kendisi bizzat itiraf etmiş ve bu düşüncesini üzüntüyle (hayatımın en büyük hatalarından birisi) diyerek yakınlarına açıklamıştır. 1922 - 23 yılı arasında Başbakan olmuştur.

VE SONUÇ!

Dünyada hiçbir ulus yoktur ki Çerkesler kadar dağınık, ulusal bilinçten uzak, bir yurtları, hem de yanıbaşlarında bir anayurtları olduğu halde ulusal sayılarının yüzde doksanı yabancı ellerde yerleşik bir yaşam sürdürsün. Kafkas uluslar arasında Çerkesler daha açık bir deyimle Adige ve Ahbazlar) kadar ulusal kimlik ve geleceklerine karşı kayıtsız bir ulus gösterilemez. Çerkesler kadar olmasa da büyük felaketlerle ve ayni tür insanlık dışı baskı ve terörle karşı, karşıya kalan pekçok ulus, çok kısa bir dönemde olmasa da, ulusal bilinçlemelerini tamamlama başarısını gösterebilmiş, kendi geleceklerini kendilerinin saptaması yolunu bulmuş, ulusal politikalarını belirliyerek bu yolda amaçlarına doğru eylemlere geçmişlerdir,. Bunların bir kısmı amaçlarını gerçekleştirmiş diğer bir bölümü de bu yolda büyük bir ilerleme sağlamışlardır. . Bu uluslar arasında yahudiler yüzyıllar sonra İsrailde dünyanın dört bucağından gelerek ulusal devletlerini oluşturmuşlardır. Çerkesler gibi yurtlarını yitirmiş Kafkaslı diğer komşu ulusların da, bu aşamadaki çalışmaları sonucu anayurtları dışındaki soydaşları (Anayurtlarına dönmek istemeyenler dışında) yurtlarına dön-

müşlerdir,. Yirminci yüzyıl sonuna erişebilen ulusların artık yok olmalarına olanak tanınmıyacaktır ilkesinden hareket edilirse ve Çerkesler de bu çağa genelde erişebildiklerine göre, bu ilkenin onlar için de geçerliliğini korunması hayalci bir görüş olmamalıdır. Ancak bilmemiz gereken bir acı gerçek vardır ki o da bu yolda çaba gösterecek Çerkes aydınlarının geçmişte olduğu gibi ulusuna hizmet eder görünümü adı altında onların çıkarlarına ters düşerek yabancı politikalar ve ideolojilere hizmetten kesinlikle kaçınmalarıdır. Ulusal çıkar ve politika çerçevesinde başvurulan çeşitli eylemler de neyin doğru, neyin yanlış olduğu bilinci kesinlikle kafalara iyice yerleştirilmelidir. Herşeyden önce yapılacak ilk şey gelceğe yönelik ulusal bir politika ve stratejinin oluşturulmasıdır. Günümüzde ve geçmişte yaşadıkları ulusların üst düzey bürokratları, politikacıları, hatta bu politika içerisinde en yetkili ve etkin roller oynamış Çerkes kökenli kişilerin kendi ulusal meseleleriyle ilgilenmemeleri, toplumlarını dışlamaları içinde yaşadıkları ulus yönetiminden saf dışı edilmeleri ve saygınlıklarını yitirmelerinin ardından da yeniden kayıtsız kaldıkları soydaş topluluğuna dönmek istemeleri çok düşündürücüdür.

Tüm özgürlük ve bağımsızlık savaşında önemli ve etkin çalışmalarıyla bu savaşın kazanılmasındaki hizmetleri inkar edilemeyen bir Adige (Çerkes Ethem) Yunanistana kaçırılmak zorunluğunda bırakıldıktan sonra dış baskılar sonucu oradan Irak'a, burada da barındırılmıyarak Ürdüne Çerkes soydaşlarının kanatları altına sığınmış ve onlardan gördüğü sıcak ve yakın ilgi sonucunda Amman da bir kahve köşesinde, gizlice ağlayışına tanık olan bir soydaşına«Ben Çerkes olduğumu ancak şimdi öğrendim»(149) diyebilmiştir. Cumhuriyet döneminin

(149) Kafkasya Kültürel Dergi S. 37, Sayfa 14.

bir Başbakanı Abhaz Rauf Orbay yaşamının son yıllarında Lozan antlaşmasının Çerkeslere azınlık hakkı verilmesi yolundaki yaklaşımları benimsemediğini, sonuçta bundan pişmanlık duyduğunu, ayrı işekilde Gönen ve Manyas köylerindeki soydaşları Çerkes köylerinin düşmanla işbirliği yaptığı gerekçesiyle sürgün edilmelerine ilişkin kararnameyi imzalamasını (150) basit bir olay gerekçesiyle onayladığını dile getirmiştir. Oset Dışişleri Bakanı Bekir Sami Kunduk, Osmanlı yönetiminin gözde mareşallerinden Adige (151) Fuat Thuga, İtihat Terakki'nin lideri Çeçen Mahmut Şevket Paşa ve niceleri görkemli dönemlerinde acaba soydaşlarıyla ne dereceye kadar ilgilenmişlerdir? Yakın tarihlerde İsrail Arap savaşı sonunda Jolan'dan kaçarak (Şam (Sur.) çevresine dağılan Çerkesleri temsilen Em. Gen. Muhammed Azmet ve Dr. Hikmet Hilmi Türkiyeye gelerek Suriyedeki soydaşlarına (152) yardım isteğinde bulunmuş, dönemin üst düzey Çerkes kökenli yöneticileri ile bazı yine ayni yapıdaki parlamenterlerin konuya yaklaşımları : «Komünist bir ülkede yaşayanlarla ilgilenmek ne dereceye kadar akılcı olur?» biçiminde olmuştur,. Bunlar Çerkeslerin göç döneminde karşılaştıkları bilinçsiz ve trajik olaylardır. Peki Çerkeslerin bu ve buna benzer durumlarla karşılaşmalarının, ulusal bilinçten uzaklaşmalarının nedenleri neler olabilir? Çerkeslerin sosyal yapıları incelenecek olursa bir ulusu, ulus yapmanın koşulları arasında Çerkeslerde bulunmayan veriler nelerdir? Bunlar üzerinde durmakta yarar olacaktır,.

(150) 1960 li yıllarda Çerkes büyük ve düşünürlerinin katıldığı bri sohbet toplantısında Rauf Orbay'ın sözleri.

(151) Fuat Paşayı, diğerlerinden ayırmak gerekir, soydaşlarının meselelerine gereken ilgiyi yaşamının sonuna kadar göstermekten kaçınmadı.

(152) Kafkasya Kültürel Dergi S. 35; S. 7.

Dil, dini inançlar, tarih, gelenek görenekler, yurt sevgisi, soy birliği veya yakınlığı gibi ulusların sosyal yapılarını oluşturan kavramların Çerkes toplumu üzerinde yarattığı etkiler diğer uluslardan ayrıcalıklar gösterir.

ÇERKESLERDE DİL DURUMU :

Dil bir ulusun asimilasyon tehlikesi karşısında sarıldığı en etkin silahıdır. Dini inançların egemen olduğu toplumlarda ona karşı en güçlü bir şekilde direnen o ulusun dilidir. Ne yazık ki Çerkesler dil bakımından dünyanın en karışık bir görünüm sergileyen ulusları arasındadır. Kabileler arasında şive ayrılıklarının yanısıra kabileler arasında lehçe, bunun da ötesinde tamamen birbirinden ayrı durumlar göstermektedirler,. Böyle olunca da ulusal alfabe ve yazılarının olmayışı nedeniyle Arap alfabesini ve Arapça yazıyı uzun süre benimsemişler, birbirleriyle haberleşmelerde bu yola başvurmuş, bunun için de okuyup yazma işlemleri medreseden yetişen cahil din adamlarının tekelinde kalmıştır. İşte bu durum Çerkeslerde kültürün ve ulusal bilincin gelişmesini engelleyen nedenlerden birisi olmuştur.

DİNİ İNANÇLAR :

Çerkesler çok kısa aralıklarla duridizmden Hıristiyanlığa, bu dini benimsemeye fırsat kalmadan da İslamiyete yöneltilmişler, bu arada bu dinlerin çeşitli mezheplerinin, hatta museviliğin baskısı karşısında bir keşmekeşe girmişlerdir,. Din çemberinin kendine özgü ruhani havası içerisinde yuğrulan fanatik havarilerinin ortaya attıkları çeşitli ve iyimser sloganların pekçoğunun hayalden başka birşey olmadığı zamanla anlaşılmıştır. Dini inançlar tarih boyunca hiçbir zaman ulus bireylerini sürekli biçimde bir arada tutamamıştır. Bu görüş bütün dinler için geçerliliğini korumaktadır. Bu nedenle dinler hiçbir zaman ulusal bir nitelik taşıyamaz. Çerkes

tarihinde İmam Şamil'in Ruslarla olan savaşımlarında din en büyük etkenlerden birisidir. Yüzyıllar boyu dine dayanarak çeşitli ulusları din birliği adı altında tutmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu da ne yazık ki yere düşüp parça, parça olan bir çini vazo görünümünden başka birşey değildir,. Uluslar ayni dinden olup da çoğunluğun arasında azınlık durumunda kalırlarsa din o ulus için milli benliği yitirmede en büyük etkendir. Ümmetçi bir temele oturtulan islamiyet ulusçuluk anlayışını kökünden yıkarak Çerkesler arasında «Tam bize göre bir din» sloganı ile ulusa benimsetilmiştir. Bu konu'da söylenecek daha pekçok şeyler olmalıdır.

Soy yakınlığı ve yurt sevgisi; Çerkesler arasında soy yakınlığının ve vatan sevgisinin kuvvetli oluşu onların ayakta kalmalarına neden olabilen en kuvvetli vasıflarıydı,. Ruslarla savaşımlarda ve savaş sonrası sürgün yaşamlarında herşeye karşın bütün olumsuz koşullar altında bugünedek benliklerini kısmen de olsa koruyabilmişlerse bunda gelenek ve göreneklerinin etkilerini de unutmamak gerekir. Eğer bu gelenek ve göreneklerini reforme edecek ortam ve süreye sahip olabilseler durumları çok daha iyi olabilirdi. Cehaletin karanlığında boğulmamış olsalar ve aydın yurtseverleri birkaç kişilik sınırlamalarla noktalanmamış olsaydı... Aydın sınıfı yeterli düzeyde bulunsa karşılaştıkları acı ve ümitsiz durum karşısında kaderlerine boyun eyerek bir köşeye çekilmez diğer dünya ulusal aydınlarının yaptığı gibi onlar da seslerini duyurmasını herhalde bilirlerdi...

«Madem ki nefes alıyorum, öyleyse ümit etmeden duramam.» diyerek konuyu burada bağlıyoruz.

— S O N —

İKİNCİ KİTAP : (Cumhuriyet Döneminde Çerkesler ve Politik Eğlemleri)

KAYNAKÇA

Atilla,Marcel Brion İst. 1966
Altınordu ve Çöküşü, Yakubovsky A. Yu. İst. 976
Ateş ve Kılıç, Henze P.B. Ank. 985
Bir Kahramanın Hayatı, H.F. Dağıstanlı İst. 969
Beş Konferans Kaf. K. Derneği İst. 1977
Başımıza Gelenler Emin Arif İst.
Cennetin Kılıçları I. Blanch İst. 978
Çerkeslerin Politik T.K.T. E. Serkisyan Münih 1961
Çerkes Tarihi Sora N.B. İst. 974
Çerkesyada Sosyal Yaşayış J. Baj Ank. 969
Çerkezistan Notları, Haşim Efendi İst. 969
Dağıstan ve Dağıstanlılar, Ş. Erel İst. 961
Hayat ve Hatıratım. R. Nur İst. 968
Herodotos Tarihi, M. Ökmen İst. 978
İmam Şamil T.M. Göztepe İst. 1961
İmparatorluğa Veda İ. Bardakçı İst. 960
Kafkasya C. Gökçe İst. 979 (Doktora tezi)
Kafkas Harekatı, V. Allen Ank. 966
Kafkas Klavuzu, Sergei Enisimof İst. 1278
Kafkas Kaynaklarına Göre, O. Büyüka Cilt 1, 2 İst. 1986
Kafkasyadan Osm. İmp. Göçler, B. Habicoğlu İst. (Tez kitabı)
K. Kafkasya Hürriyet ve İst. Savaşları, P. Kossok, İst. 960
Kaberdeylerin Tarihi, Elbruz Basımevi Nalçık 975
Kölelik Dönemeci, K. Bilbaşar İst. 977
Musa Kundukhovun Anıları İst. 978
Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, F. Kırzıoğlu Ank. 976
Rumeliden Türk Göçleri, C. 1, 2. B.N. Şimşir Ank. 968
Şimali Kafkasya, K. Kaflı İst.
Seyahatname Evliya Çelebi (Çeşitli tarihlerde)
Ş. Dağıstanda Harp H. Milyotin İst. 1931

Tarihi Cevdet, Cevdet Pş. İst. 972
Tarihte Kafkasya, I. Berkuk İst. 958
Tuna Nehri Akmam Diyor R. Furcau İst.
Türk İstiklal ve Mücadele Tarihi, C. Kutay İst.
Türkiye Üzerine Karl Marx İst. 974
Heroes and emperors, Ş.M. Habjoko Beirut 972
L. origine de circassien A. Namitok Paris 934
The Circassien, Haghandouk Amman 985
The Problem, of caucasien statistics unele Tsarist and soviet rule The Armenien Reviev autumn Boston 953
İstoriya SSSR Moscov 940

DERGİLER

BİZİM DİLEK VARŞOVA 1936-37 (Türkçe-Rusca) Sorumlu Müdürü : Canbek Havjoko)
DERGİ MÜNİH 1955 (Türkçe) Sorumlu Müdürü : Balo Bilatti
ÇAĞIRIŞ MÜNİH 1938 (Türkçe-Rusça)
GELECEK MÜNİH 1936 (Türkçe-Rusça) Sorumlu Müdürü : Ali Mirza
HÜRRİYET YOLU MÜNİH 1934 (Türkçe-Rusça)
İLERİ MÜNİH 1937 (Türkçe-Rusça) Sorumlu Müdürü: Ali Mirza
KAFKASYA MÜNİH 1951-1953 (Türkçe) Ali Han Kantemir
KAFKAS DAĞLILARI VARŞOVA 1933 (Türkçe-Rusça)
MİLLET BAYRAĞI VARŞOVA 1935 (Türkçe-Rusça) Canbek Havjoko
MİLLİ FİKİR VARŞOVA 1937 (Türkçe-Rusça) Canbek Havjoko
PXROMETHE PARİS 1937 (Fransızca)
SERBEST KAFKASYA MÜNİH 1952 (Türkçe) A. Avtor-Han
ŞİMALİ KAFKASYA VARŞOVA 1934 (Türkçe-Rusça) Barasbi Baytugan
LE CAUCASE VARŞOVA 1937 (Fransızca) H. Bammat
ÜLKEMİZ VARŞOVA 1937 (Türkçe-Rusça) Kurguko Cad
THE FREE PRES LONDRA 1863 (İngilizce, Gazete)
MARJ ŞAM 1928 (Arapça, Fransızca, Çerkesçe, Gazete) E. Şemguğ
OŞHAMAHO NALÇIK (Çerkesçe)
GUAZE İSTANBUL 1911-12 (Eski Türkçe)
KAFKAS İSTANBUL 1953 (Türkçe) İ. Ziya Bersis
YENİ KAFKAS İSTANBUL 1957 (Türkçe) Dr. Vasfi Güsar
KAFKASYA KÜL, DERGİ İSTANBUL 1964 (Türkçe) İzzet Aydemir
K. KAFKASYA (Türkçe) Tarık Kutlu
BİRLEŞİK KAFKASYA İSTANBUL 1953 (Türkçe) Mustafa Beştoy
TÜRK AMACI İSTANBUL 1942 (Türkçe) A. Caferoğlu
AZERBAYCAN İSTANBUL 1961 (Türkçe) A. Yaşat
GÜNEY-DOĞU ANADOLU İSLÂMI (Türkçe) P. Dumont

ANSİKLOPEDİLER

MEYDAN LARUSSE

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

ANSİKLOPEDİ BRİTANİCCA

İÇİNDEKİLER